205

Title : Shraddha Kalpa Druma

Author :

Editor :

Year, Vols. :

Publisher :

Remarks :

205

१८

श्राद्दकल्पु·

८०

रामः१

१८

श्राद्धकल्प

१ अथश्राद्धनिर्णयः
२ अथश्राद्धभेदः
३ अथश्राद्धहेत :
अथनिषिद्धदेशाः
अथश्राद्धकालाः
४ अमावास्यानिर्णयः
अनग्निकस्तुकुतुपकालनि·
सिनीवालीकुहूनि·

७४ अथमासश्रेष्ठयाह
वैश्वदेवनिर्णयः
अमाश्राद्धाकरणेप्राय
श्चित्तं
एतच्छ्राद्धं संपूर्णदर्शे·
प्रतिपद्योगेण·
खण्डपर्वनिर्णयः
कात्यायनानांनि·

५ अमाश्राद्धाकरणे
दोषश्रवणः
अष्टकानिर्णयः
अष्टमीश्राद्धे देवनि·
अष्टमीश्राद्धाकरणेप्रा·
नवमीश्राद्धनिर्णयः
अमापातपौर्णमासी
अष्टकानामकरणेदोषः
औष्टपद्याकरणेदोषः

६ पिंडरहितश्राद्ध
निर्णयः
षडशीतीगणना
अथमहालयनिर्णयः
प्रोष्ठपदीश्राद्धनि·मा
तामहनिर्णयः
अथमहालयप्रथमपक्षनि·
महालयानांतिथीनांह्रास
७ वृद्धिश्राद्धनिर्णयः

महालयं
७ अथपरपक्षाः
८ सकृन्महालयेनि·
महालयगौणकाल
निर्णयः
महालयाकरणे दोषश्रवणः
महालयाकरणेप्रा·
महाविस्मुकरणेनि·

एकदैवत्यनियमाः
अनेकमातृणांमहाल
येपिंडमेकनिर्ण·
जीवन्मातृकस्तु साप
त्नमातृणां पार्व·नि
पितरौतुक्रमः
एकब्राह्मणेमहालयक
रणनिर्णयः
महालयेएकादश्यां
एकोद्दिष्टकरणेनि·
महालयेजीवत्पितृकश्रा
द्धनि·

१० तिलतर्पणकरणे·
श्राद्धांगतर्पणनि·
प्रथमेऽब्देश्राद्धाक
रणाकरणविचारः
प्रथमेऽब्देगयाश्राद्ध
पुत्राणांतन्निषेधः
विधवायास्तुपार्वणनि·

यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिने महालयकरणे तिथ्यादिनियममाह·
पंचम्यादिपक्षे चतुर्दशीश्राद्धनि·
उद्वाहे प्रथमवर्षे पिंडकरणे नियमः
८ महालये विश्वेदेवनिर्णयः
९ अथात्र देवतानियमाः
नवदैवत्यद्वादशदैवत्यानि·

राम:\

७६

श्राद्धकल्पद्रु. हेमाद्रौ कौंडिन्यः। मुंडनं पिंडदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः। न जीवत्पितृकः कुर्यात् गुर्विणीपतिरेव च। तथा जीवत्पितृकस्य होमे हि त्वप्रतिपत्त्या
द्व मुक्तं। तथास्य ज्येष्ठभ्रातुः सपत्नमातुः तथा पुत्रस्य मातामहस्य मातामह्याः॥ पितृव्यस्यापि च वार्षिकादि श्राद्धं भवत्येवेत्यन्यत्र स्फुटं। एव
जीवत्पितृकस्य श्राद्धाधिकारे सिद्धे यद्यविभक्ता भ्रातरस्तदा मातुरादिवार्षिकमेक एव कुर्यात्। भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते। वि ७१
भागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक् पृथगिति मनुवचनात्। मरीचिः। बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः। सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु य
त्कृतं। द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति। ज्येष्ठस्य कर्तृत्वेपि सर्वेषां फलं आवश्यकं तु मातुरादिवार्षिकादावनुमतिं विनाप्यधिकारः। ए
कोपि स्ववरे कुर्याद्दानधर्मान् विक्रयं। आपत्काले कुटुंबार्थे धर्मार्थे च विशेषत इति। मिताक्षरायां वचनात्। एतच्च पितृमरणोत्तरमपि। एव रामः ९
म् अविभक्तानां वैश्वदेवोपि न भिन्नो भिन्नैः। अन्नस्य संस्कृतत्वात्। पृथक्पाकत्वे त्वन्नस्यासंस्कृतत्वेन तस्मै जनेन्यपादिलिप्सा (?) भवेदिति प्रत्य
वायस्मरणात्। अन्नसंस्कारार्थं वैश्वदेवं कार्यमेव। अविभक्ता विभक्ता च पृथक्पाका द्विजातयः। कुर्युः पृथक् पृथक् पत्नीसाजेनात्मा वं
कृदिने दिने इत्याश्वलायनवचनात्। जीवत्पितृकस्य स्वधा पितृभ्य इति तु न भवति। पित्र्यस्य निषेधात्। अन्ये तु तूष्णीं कुर्युः सड प्रमाणम
ना न्त्रे मग्नौ जुहुयादित्याहुः। अविभक्ता मामाश्वलायना पाकपार्वकेऽभिन्न एव वैश्वदेवः। अन्यशाखीयानां तु तूष्णीं मुख्या होम इत्युक्तं। जीव
त्पितृकस्य स्वधा पितृभ्य न भवति। पित्र्यस्य निषेधात्। मृतपितृकाणां त्वविभक्तानां भ्रातॄणां दर्शग्रहणश्राद्धादावेकस्य वा विभक्तेषु पृथ

क्कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकं। एकेनैव वाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु न कृतमिति वचनात्। यत्तु। अविभक्तेन पुत्रेण पितुर्मृधाम्ननाहनि। देशांतरे पृथक्का
र्यौ दर्शश्राद्धं तथैव चेति वचनं तन्निर्मूलमिति पितृचरणाः। लघुहारीतः। सपिंडीकरणांतानि यानि श्राद्धानि षोडश। पृथग्नैव सुताः कुर्युः
पृथक् द्रव्या अपि क्वचित्। इति संक्षेपः। अनंतविबुधार्येण कमलाकरसूनुना। पानश्रमः कृतेसेनघ्मीयतनंर घृतं हन (?)। इति श्रीमत्पदवाक्य
प्रमाणपारावारपारीणश्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनुश्रीरामकृष्णभट्टसुतश्रीमज्जगद्गुरुकमलाकरभट्टात्मजानंतभट्टविरचिते श्री
रामकल्पद्रुमाख्ये महानिबंधे द्वितीयं श्राद्धकांडं समाप्तं॥ श्रीसप्तकोटीश्वर प्रीयतां॥ नंदाब्ध्यगाचला शाके प्रभवे गुरुवासरे। आषाढे
शुक्लपक्षे च स्कंदेहनि ष्यां समापितं। जयाख्यबालकृष्णेन श्रीसदाशिवतुष्टये॥ श्रीमत्त्रिपुरसुंदरी प्रीयतां॥ अग्नौकरणमर्घ्यं च ब्रह्मा
र्पणविसर्जनं। यः करोत्यपसव्येन निराशाः पितरो गताः॥ १॥ समानगोत्रापि। पिता मातामहश्चैव जामाता भगिनीद्वयं। श्वशुरेण च संबंधा
ऽसमानगोत्राः प्रकीर्तिताः। अपरएकोत्तरशतं पिंडदानां च समानाए केकस्य चतुर्दश॥ मित्रस्वामी गुरूणां च कुलमेकोत्तरं शतं १ श्रीआ
र्यादुर्गा प्रीयतां। सिद्धेश्वर। स्वार्थं परोपकाराय। शुभं भवतु। गुरुचरणे समर्पितं। ॐ उमाशंकराभ्यां नमो नमः॥ श्रीरस्तु कल्याणमस्तु।

धाश्विजमित्यपूर्वश्राद्धं स्तृणप्राप्तं श्राद्धं तेनेन कर्तव्यमित्युक्तं पूर्वोक्तपरिशिष्टे वचनादिति स्वोक्तसंख्यानुवादः । ननु परिसंख्यार्थं तस्मिन्नेव परि
श्राद्धकल्पद्रु · शिष्टे · अन्वष्टकां गयाश्राद्धे मत्यां पञ्चमृते इति · मातुः श्राद्धं सुते कुर्यात् पितर्यपि च जीवति · श्राद्धानन्तरं स्थापितस्याधिकारदर्शनात् · गयाश्रा
द्धे प्रसंगिकात् · गयां प्रसंगतो गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेत् · इति वचनात् · इति वचनात् · यत्तु · दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं · न जीव
त्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैस्तु तर्पणमिति · गयाश्राद्धनिषेधकं तु गालववचनं · तद्गयाश्राद्धोद्देशेन गत्वा श्राद्धं न कर्तव्यमित्येवं परं · एतच्च
वचनं संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयमिति पितृचरणाः । तेन संन्यस्तपित्रादेर्दर्शश्राद्धादि भवत्येव · तर्पणग्रहणाज्जीवत्पितृकः श्राद्धे तिला
नामनिषेधस्तथा कृष्णग्रहणात् कृष्णैस्तु तर्पयेद्देवानिति देवतर्पणे शुक्लानां निषेध इति केचित् · कृष्णत्वस्यादृष्टविशेषत्वेनाविवक्षितत्वा
त्तर्पणमात्रे तस्य तिलनिषेध इति · पितामहचरणाः । एवं · महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गया मृते · जीवत्पिताऽपि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मचारि राम:
ति परिशिष्टवचनात् · समुद्रगासु महानदीतेन परिगणितासु तस्य श्राद्धं भवत्येव · यदा नु प्रसिद्धिनिषेधत्वेन गयायां गच्छति · तदा पञ्चमानस्य
पितृपितामहप्रपितामहा इत्येवं प्रयोगः । तत्रैव मातुः । पितृपत्नीत्वेनैकोद्दिष्टं कृत्वा मातृत्वेन पुनः । पार्वणं कुर्यादित्युक्तं · निर्णयसिंधौ
त्रिस्थलीसेतौ च · यत्तु · न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः । येभ्य एव पिता कुर्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निक इति सुमन्तुवचनं · तत्राहिता
ग्नेः श्राद्धमात्रनिषेधकं · तन्मातृमातामहादिवार्षिकाकरणापत्तेः । किं त्वाधानपिंडपितृयज्ञस्याग्निमृते पिंडपितृयज्ञं विना तस्यानुष्ठ

कारिश्राद्धेनाधिकार इत्येतत्स्पष्टं · अन्वष्टिदं पिंडपितृयज्ञपरमित्याहुः । अत्र साग्निकपदेन स्मार्ताग्निमान् श्रौताग्निमान्वेति मदनः । पिंड
पितृयज्ञानारंभे सर्वथा नाहिताग्नित्वे वा मृतिश्राद्धं श्राद्धमात्रं तस्य भवत्येव तथा · जीवत्पितृकेन श्राद्धादेः तानुपातो न कार्यः । न जीवत्पितृकः
कुर्याज्जानुपातं च नाविकामिति वचनात् · नाविका नीवीबंधः । तथा जीवत्पितृकस्य स्नानांगतर्पणस्याधिकारः । सांगाधिकार कात्यायनेन
तु · जीवत्पितृकोऽप्येतानीत्युक्तेः ईश्वपितृणां मत्स्यिर्यातादीनां तर्पणं · तस्य भवतीत्युक्तं · एवं श्राद्धांगभूतपितृतर्पणमस्य भवति · एवं नीशाद्ध
र्पणमपि तस्य न भवति जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोरिति वचनात् · वस्त्रनिष्पीडनं तु नैव मिन जीवत्पितृकः कुर्यात् वस्त्रनि
ष्पीडनं बुध इति निषेधात् · तथा जीवत्पितृकस्योत्तरीयधारणमपसव्यं च निषिद्धं · न जीवत्पितृकः पुत्रः कुर्यात्... न धारयेत् · न कुर्वीताप
सव्यं च न कुर्वीताप मुंडन इति वचनात् · अपसव्यनिषेधः प्रकोष्ठादूर्ध्वं · तथा च स्मृतिः । अपसव्यं द्विजाग्र्याणां पित्र्ये सर्वत्र कीर्तितं ·
आप्रकोष्ठात्मकर्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोरिति · तथा · दर्शस्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः । पुत्रः कुर्वीत राहुदृष्टे पित्रोस्त्वतिजीव
ते इति याज्ञवल्क्यवचनात् पितृकस्य दर्शश्राद्धादेकैस्नानं निषिद्धं · अत्र मातापित्रोरित्युक्तेः हरूपगतमपि मातृत्यापि वर्तिते नैकैकजीव
ने निषेधाप्रवृत्तिः · यदा नु दर्शएव · नार्प्यादिनाग्निरलदानदोषः । नैमित्तिकस्य बलवत्त्वात् · तथा · नाभिमात्रे जले गत्वा ... द्विधा
द्विज इति सामान्येन स्नाने कराद्विधाकरणं विधाय · जीवत्पितानुकुर्वीत दक्षिणे केशसंचयमिति · तस्य स्नाने विशेषः । पुराणादिस्मृतः । दि

१४

श्राद्धकल्प। पितामहग्रहणं। मृतपितृकस्यापि विद्यमानपितामहस्यनाधानमित्यर्थं। त्रिकांडमंडनोपि। दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमं त्यामग्निसंग्रहं।
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगत्रयमेस्थितं। न कुर्यात्पितृके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्वति। क्षेत्रजादयो जाता नो विद्यमानेपि सोदरे। नाधिको
७६ रविद्यातोस्ति भिन्नोदर्येपि वोरसइति। अत्र प्रथमग्रह पित्रादीनां पुनराधाना करणे पिपुत्रादेरधिकारार्थं। अपित्रादेनपितामहस्य
ग्रहणं। सोदरोक्तेरसोदराणामदोषः। क्षेत्रजादावितिमात्रभिप्रायेण। सोदरत्वे सत्यपि पितृभिप्रायेण सोदरत्वं। भिन्नोदर्येपीत्यत्र तु मा
तृतोप्यसोदरत्वमिति पितामहचरणाः। हेमाद्रौ वसिष्ठोपि। पितृव्यपुत्रात्मापत्न्यान्यपरनारीसुतास्तथा। दाराग्निहोत्रमंत्रेषु न दोषः परि
वेदनइति। आज्ञायां त्वदोषः। अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शंखस्य वचनं यथेति सुमंतूक्तेः। अन्यत्रापि। पिता यस्याग्रजो भ्राता नानि कुर्यात्तथापि रामः २
तामहाः। अग्निहोत्रं तथाप्यत्र प्रकुर्याद्वाकवाग्यात्। यत्तु। ज्येष्ठे श्राद्धाविहाने मत्याधानं तदनुज्ञया। पितुः सत्यप्यनुज्ञाते नादधीत
कदाचनेति। तत्रत्यधिकारेत्रैयुमितिपितृचरणाः। यदत्तु नास्तिके पित्रादावाधानाकरणसंभावनात्तदानुज्ञया पिताधिकारः। अपि
कारिणी तु तस्मिन्नपरापाप्तएवेति पितामहचरणाः। विवाहस्त्वनुज्ञयापि। नदारेत्वपरिविद्यंते नाग्निहोत्रेणनेत्यपेति वचनात्। क
चित्तांविनाप्यदोषमाह सुमंतुः। व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वाथ वाग्रजः। कनीयान् धर्मकामो वा आधानमपकारयेदिति। अग्रजे

इति। पितुरुपलक्षणमाधानमिति यज्ञादेः। अपवेति स्मृत्यंतरोक्तानां क्लीबादीनां संग्रहार्थं। तमाह कात्यायनः। देशांतरस्थक्लीबैकवृषा
णानसहोदरान्। वेश्यापतिस्त्रीपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः। जडमूकांधबधिरकुब्जवामनकुंडकान्। अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृप
स्य च। धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोकारिणस्तथा। कुटिलोन्मत्तचोरांश्च परिविंदन्न दुष्यति। एवं ज्येष्ठे सत्यन्यस्मिंश्च हेमाद्रौ तथा वस्तुत उक्तेन
सति कनिष्ठस्याधिकारोस्त्येवेति निर्णयसिंधौ स्पष्टं। तथा जीवत्पितृकस्यापि विशेषमाह। कात्यायनः। न पितुः पितृकृत्येषु अधिकारोन
विद्यते। न जीवंतमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतिरिति। तथापि त्र्यंजीवत्पितुर्नैकमग्निहोमोपि पार्श्विक इत्यादि। अयं च प्रतिषेधो मा
श्राद्धनित्यश्राद्धनित्यतर्पणादिपरः। यत्र प्रतिप्रसवनानि तस्य न वंत्येवं। यथोक्तं मैत्रायणीयपरिशिष्टे। उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमा
मिकेमखे। तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुरिति। उद्वाहे स्वस्य द्वितीयादिविवाहे आद्ये विवाहे नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्र
हणे तु नेति पितुः कर्तृत्वात्। पुत्रजनन इति पुत्रग्रहणमपत्यसंस्कारमात्रपरं। पित्र्येष्ट्यां चातुर्मास्यांतर्गतमहापितृयज्ञे। सोमयागे तृतीयसवने पुरोडा
शेषु पिंडदानमेव मनुना पित्र्येष्टिकायां पित्रे पिंडदानप्रतिप्रसवस्तत्रापि पिंडदानं अन्यथा जीवत्पितृकस्य पिंडदाननिषेधाभावेन त
त्रैव तत्र प्रतिप्रसवानुपपत्तेः। ब्राह्मण आयात इति विशिष्टस्य ब्राह्मणस्य प्राप्तौ। इदं चाविशिष्टस्य द्रव्यस्याप्युपलक्षणार्थमिति पितामहचर
णाः। मदनरत्ने तु। अष्टकादिषु मन्वादिषु युगादिषु। चंद्रसूर्यग्रहे यातेऽवश्ययापुण्ययोगतः। जीवत्पितानित्येकुर्यात् श्राद्धं काम्यं

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य जानकीजानिं पितरं कमलाकरं ॥ अनंतसंज्ञस्तनुते श्राद्धकांडं द्वितीयकं ॥१॥ सतूजानां च वाक्या
नां निर्मूलत्वं वदंतिये ॥ विखंडनं कुर्वते येच ते वंद्यंते मया धुना ॥२॥ अथ श्राद्धनिर्णयः । तत्स्वरूपमाह मरीचिः । प्रेतं पितॄं
श्चानिर्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितं । तच्छ्राद्धं पितृन्यजेत । पितृश्यो द्व्यादि सुभयवि
धप्रयोगदर्शनाद्यागदानोभयात्मकं । पित्र्युद्देश्यकत्वोद्यागत्वं । विप्रापेक्षयाच तस्यदानत्वमिति माकरेस्पष्टं । तथाच ब्राह्म
णस्वीकारांतश्चतुर्थ्यंतपदोपनीतपित्राद्युद्देश्यकस्त्यागः श्राद्धमिति पितृचरणाः । अत्रादिपदं प्रेतश्राद्धदेवतानां मातॄणां करण
देवतानां जीवच्छ्राद्धदेवतानां च संग्रहार्थं । तथाच श्राद्धहोमपिंडदानब्राह्मणभोजनानि प्रधानमिति हेमाद्र्यादयः । स्मार्तिरपि
होमश्चपिंडदानं च तथा ब्राह्मणभोजनं । श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादेकस्मिन्नौपचारिकमिति । एवं लक्षणे च चतुर्थ्यंतपदोपनीतपित्राद्यु
द्देश्यकपदं श्राद्धस्य यागत्वसूचकं । ब्राह्मणस्वीकारांतपदं च । तस्यदानत्वद्योतकं । विप्रस्वीकाराभावे पाकश्राद्धादौ सम्यग्जरणपर्यंतोवि
वक्षितः । आमश्राद्धादौ तु प्रतिग्रहादिरेव । अत एव विप्रवमने सति दानवैगुण्यात्पुनः श्राद्धमुक्तं । तथाच स्मृतिः । अकृतेपिं
डदाने तु पितायदि वमेत्तदा । पुनः पाकं प्रकुर्वीत श्राद्धं कुर्याद्यथाविधीति । एवं लक्षणे त्यागपदं तर्पणनिरासार्थं । यत्तु काश्मी
रः द्रव्यदेवतासंयोग पितृतर्पणेनं [illegible] इत्यादि वचनतर्पणे यागत्वकल्पना आवश्यकी । नममेति त्यागः परन्नास्ति आधारभावा
त् । तथाच त्यागपदान्न तर्पणनिवृत्तिः किंतु विप्रस्वीकारांगपदात् । एवं च मन्त्रोद्देश्यकोविप्रस्वीकारांगको द्रव्यत्यागः । श्राद्धमित्ये
वं लक्षणं । अविच्छा । प्रेतदेवश्राद्धे च न पदं गौणं । मासाग्निहोत्रवदित्याह । तन्तुच्छं । निर्वापप्रोक्षणोपाकरणसोमग्रहणा

प्राधान्यावगमाद्दानस्यांगत्वं प्रतिपत्तित्वं वा एतेन ददातेर्गौणः प्रयोगः परास्तः एवं च पितरो देवताः ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थ इति ब्राह्मणा
स्त्वाहवनीयार्थ इति ब्राह्मणस्याहवनीयस्थानापन्नत्वं स्वीक्रियमाण द्रव्या [illegible] त्वाद् यथाग्निहोत्रहोमादावित्युपपन्नमिति न विप्रस्वीकारेत
स्य कद्रव्य प्रतिपत्तित्वं किंच जुहोतिरासेचनाधिकः स्यादिति जैमिनिसूत्रात् यथाग्निहोत्रहोमादौ होमस्य प्राधान्येऽसेचनस्यांगत्वं
एवमत्र विप्रस्वीकृति दानरूपदानस्य त्यागपूर्वकत्वात्त्यागस्यैव दानांगापत्ति विपरीतं बाधकं तथाच यत्र [illegible] स्य प्राधान्यं वाक्या
तरेणावगतं तत्रैव होमस्य दानस्य वा अंगत्वं प्रतिपत्तित्वं च युक्तं यत्र त्वेकस्यैव पदार्थस्य वाक्यद्वयेन तेन तेन रूपेण बोधः प्राधान्ये
न फलसंबंधश्चावगम्यते यथा नित्यकाम्यस्थले यथा वा राजसूयांतर्गतानामिष्ट्यादीनामिष्टित्वेन स्वर्गादि फलसंबंधः राजसूय
त्वेन तु स्वाराज्यफलसंबंध इति तत्रोभयोः समप्राधान्यमेव युक्तमिति नाविप्रस्वीकारेण [illegible] इति विप्रस्वीकारांतस्य चतुर्थ्यंतपदो
पनीतपित्राद्युद्देश्यकस्त्यागः श्राद्धमित्येवं लक्षणं [illegible] पाणिः नित्यश्राद्धादिषु पिंडनिषेधः प्राप्तिं विना तु प्रसक्तः प्राप्तिश्चाति
देशात् अंगस्यैवेति पिंडदानमंगं भोजनप्राधान्यमित्याह तन्न न ह्यातिदेशिकस्यैव प्राप्तिर्निषेधोऽपि जीव्या निमित्तभेदेन प्रधानस्यापि
निषेधोपपत्तेः अतीमयाजिनो दधिपयोयागवत् अन्यथा जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपीति भोजनस्य निषेधेन तस्या
प्यंगत्वापत्तेरिति पितृचरणाः छंदोगपरिशिष्टेति प्राधान्यं पिंडदानस्य केचिदाकुर्मनीषिणः गयादौ पिंडदानस्य दीयमानस्य दर्श
नात् भोजनस्य प्राधान्यत्वं न दत्स्यन्ये महर्षयः ब्राह्मणानां परीक्षायां महत्त्व प्रदर्शनात् आमश्राद्धविधानस्य विना पिंडैः क्रियाविधिः

श्रा०कं० प्राधान्यमुभयोर्यस्मात्तस्माद्यत्नस्तु मतइति आदिपुराणे नसंतिपितरश्चेति कृत्वा मनसि येनरः श्राद्धं न कुरुते यस्तु तस्य रक्तं पिबंति
ते अथ श्राद्धभेदः हेमाद्रौ विश्वामित्रः नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिंडनं पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमं कर्मांगं नवमं
२ प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतं यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतमिति अहन्यहनि क्रियमाणं नित्यं नैमित्तिकमेकोद्दिष्टं एकोद्दिष्टं
तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यत इति वचनात् कामाय विहितं काम्यं पुत्रजन्मादौ क्रियमाणं वृद्धिश्राद्धं सपिंडनं प्रसिद्धं अमायां क्रियमाणं
पार्वणं ननु पर्वणि भवं इति व्युत्पत्त्या पौर्णमास्यादिश्राद्धमपि तथात्वे अमावास्यायां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतमिति वचनांतरवि
रोधात् यत्तु त्रीनुद्दिश्य तत्श्राद्धं पार्वणं मुनयो विदुरिति त्र्युद्दिश्यकं श्राद्धमात्रं पार्वणं श्राद्धप्रयोगः सगौणः तस्यैवगौणस्यापुत्रा
ये मताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति निषेध इति प्राच्याः योपि अमावास्यायां यत्क्रि
यत इत्यस्योत्तरार्धे क्रियते यच्च पर्वणि यत्तत्पार्वणमुदाहृतमिति पौर्णमास्यादिश्राद्धेषु पार्वणशब्दः सोपि गौणः अत एव अथातः पौर्व
णश्राद्धं इत्याश्वलायनः सूत्रे अमावास्याश्राद्धस्यैव पार्वणसंज्ञोक्ता इति दिक् तथा गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते श्राद्ध
स्य गोष्ठ्यां वा नीयां तज्जनितान्नाहेन यत्क्रियते तद्गोष्ठीश्राद्धं बहूनां विदुषां संपत्सु सुखार्थं पितृतृप्तये क्रियते यत् शुद्ध्ये यत्तु ब्राह्मणा २
नां च भोजनं शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेयं मनीषिभिरिति दानहेमाद्र्याद्युक्तं शुद्धिश्राद्धं प्रायश्चित्तांगं शुद्धिश्राद्धमिति [illegible]
निषेककाले सोमे सीमंतोन्नयने पुंसवने च क्रियमाणं कर्मांगं देवोद्देशेन क्रियमाणं दैविकं तीर्थयात्रार्थं क्रियमाणं घृतश्राद्धमे

कादशं शरीरोपचये अर्थोपचये वा क्रियमाणं पुष्ट्यर्थं पुनस्तच्छ्राद्धं त्रिविधं नवश्राद्धं नवमिश्रं पुराणं च प्रथमेह्नि तृतीयेह्नि पंचमे सप्तमन
वमे च क्रियमाणं नवश्राद्धं दशाहानीति वचनात् नवमिश्रं मासिकं यदुक्तं नवमिश्रं तु षडृतून् इति वर्षपर्यंतमित्यर्थः पुराणं वार्षिकादि तत्वं तु
पार्वणैकोद्दिष्टवृद्धिसपिंडीकरणात्मकं चतुर्विधमेव मुख्यं अन्ये त्वेतेषामेव भेदा इति अथ श्राद्धदेशाः विष्णुधर्मोत्तरे दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ च
गृहेपि वा भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः तथा तीर्थादष्टगुणं पुण्यं स्वगृहे ददतः शुभे वायवीये शमीपत्रप्रमाणेन पिंडं दद्याद्गयाशिरे
उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं सप्तगोत्राणि पितस्त्रेव पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा पितृमातृष्वसा चैव सप्तगोत्राणि वै विदुः
तथा तत्रानि विंशति नृपा द्वादशैकादशादश अष्टाविंशति गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतमिति अथ निषिद्धदेशाः यमः दुष्टं कृमिहतं क्लिन्नं संकी
र्णानर्थगंधिकं दर्शनानिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि शंखः गोगजाश्वादिपृष्ठेषु कृत्रिमायां तथा भुवि न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमि
षु वह्न्यभूः कृत्रिमाः केचित्स्वं तरिसंबद्धभूमिरित्याहुः महाभारते परकीयगृहे यस्तु स्वान्पितॄंस्तर्पयेद्यदि तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरंति पितरो व
लात् अन्यभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यं च जीवनं स्वाम्यतुल्यायां तु न दोषः स्वकुलिंगेषु गेहेषु स्वेष्वनुज्ञापितेषु वा श्राद्धमेतेषु दातव्यं वर्जमेतेषु
नोन्यत इति ब्रह्मोक्तेः दिवोदासीये म्लेंच्छदेशे तथा रात्रौ संध्यायां विप्रवर्जितः न श्राद्धमाचरेद्विद्वान्नत्वा काशे कपंचनेति अथ श्राद्धकालाः
याज्ञवल्क्यः अमावास्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोयनद्वयं द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः
श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः तत्र सर्वश्राद्धप्रकृतित्वादमाश्राद्धं किंचिदुच्यते तत्रामाश्राद्धं साग्निके स्त्रेयाविभक्त

श्रा०कं० दिनतृतीयांशेपराह्णे कार्यं तथाच कात्यायनः पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते वासरस्य तृतीयेंशे नातिसंध्यासमीपतइति पिंडा
न्वाहार्यकं पितृयज्ञानंतरं क्रियमाणं दर्शश्राद्धं यदा तु प्रथमदिने तृतीयभागव्याप्तिः स्वल्पा परदिने संपूर्णा तदापरैव एवं पूर्वदिनएव यदा
३ पूर्णसंपूर्णापराह्णव्याप्तिः परदिने च स्वल्पा तदा पूर्वैव तदुक्तं दीपिकायां यद्युभयेद्युरपराह्णः सर्वापराह्णस्थिता तिथिः यत्तु भूतविद्धा
ममावास्या मोहादज्ञानतो यदि श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते इति कार्ष्णाजिनवचनं तत्परदिने संपूर्णव्याप्तिसत्वेज्ञेयं यदा तु
दिनद्वये स्वल्पापराह्णव्याप्तिस्तदा तिथिक्षये पूर्वा तथाच कात्यायनः यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् अमावास्या क्षीयमाणा
तदैव श्राद्धमिष्यते चतुर्दश्याश्चतुर्थयामं दर्शः पूरयेदित्यर्थः क्षीयमाणा सर्वापराह्णव्यापिनी इत्यर्थः यदा तु तिथिवृद्धिः साम्यं वा दिन
द्वयेप्यपराह्णव्याप्तिस्तदा बह्वृचैः पूर्वा याजुषैरपरा छंदोगैस्तु पूर्वा परा वा कार्या तथाच हारीतः त्रिमुहूर्ता तु कर्तव्या पूर्वा स्वर्वाच
बह्वृचैः कुहूरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिरिति त्रिमुहूर्तातु न पूर्वा दिनद्वये सर्वापराह्णव्याप्तिभिस्तु पंचधाभागएव संभ
वति तेन साग्नीनां पंचधाभागोप्यनुष्ठानो भवति तथाच विष्णुः सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणीति सिनीवाली
दृष्टचंद्रा पूर्वा अत्र साग्निरौपासनाग्निमानपीति मदनपारिजाते स्पष्टं निरग्निद्विजस्त्रीशूद्रैस्तु कुतुपकालव्यापिनी ग्राह्या त
थाच हारीतः भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिताथवा पित्र्यकर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकीति कुतपस्तूक्तो मात्स्ये अह्नो मुहू ३
र्ता विख्याता दश पंच च सर्वदा तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृत इति पूर्वदिने परदिन एव वा कुतपव्याप्तिसत्वे सैव ग्राह्या वैषम्येणा

रव्याप्तौ न्यूनाधिका सा ग्राह्या साम्येनांशव्याप्तौ तु तिथिक्षये पूर्वा तिथिसाम्ये वृद्धौ तु परा तथा च प्रचेताः तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृ
द्धौ कुहूः स्मृता साम्येपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदांगवेदिभिरिति कुहूर्द्वितीया अन्यत्रापि सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि स्त्रीभिः
शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैरिति हेमाद्रिः पितृचरणास्तु अपराह्णद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये आहिताग्नेः सिनीवाली
निरग्न्यादेः कुहूर्मतेति तत्रावालिनाऽभावे विधानात्साग्नीनां निरग्नीनां चापराह्णव्यापिन्येव मुख्या कुतुपव्याप्त्या निर्णयस्त्वनुकल्प
त्वात् दर्शे वार्षिकं चेत्तदादौ वार्षिकं कृत्वा ततः पिंडपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं च कार्यं। दर्शे क्षयाहे संप्राप्ते कथं कुर्वीत याज्ञिकाः आ
दौ क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शो विधीयत इति स्मृत्यंतरोक्तेः कालादर्शेपि निमित्तानियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणमित्यनियतनिमि
त्तकं वार्षिकं पूर्वमुक्तं अनियतनिमित्तत्वं च सपिंडत्वैकरूप्याभावः एवं मासिकाद्यपि निर्णयदीपेपि नष्टचंद्रे यदा काले क्षयाह
दिवसो भवेत् वैश्वदेवं क्षयाश्राद्धं कुर्यात्प्राग्दर्शकर्मण इति आदौ क्षयाहश्राद्धं ततो वैश्वदेवस्ततो दर्शश्राद्धमित्यर्थः कश्चित्तु
पक्षांतकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुध इति दर्शश्राद्धं पिंडपितृयज्ञानंतर्यात्तस्याह्निकेति
देशात्प्राप्तः पितृयज्ञानंतरं वार्षिकं श्राद्धं ततो दर्शश्राद्धमित्याहुः तत्र कातीयानामेवं क्रमस्तेषामपि पिंडपितृयज्ञस्य दर्शोपांग
त्वेनामावास्याश्राद्धोपलंभनाभावान्नार्थिकस्यानंतरस्य वार्षिकप्राप्तिः अन्येषां तु मते पिंडपितृयज्ञः स्वतंत्र एवेति तत्रानंतर्यमपीति
पत्निं विंदेत् अमाश्राद्धप्राप्तिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं ऋग्विधाने न्यूरमुवाचं जपेन्मंत्रं शतवारं तु तद्दिने अमाश्राद्धं यदा प्राप्तिं नरा संपूर्ण
मेतितादिति आमश्राद्धं चानुपनीतादरपि कुर्यात् अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपंचदशीषु चैवमिच्छाय एवं चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्व
कुर्यं...

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य जानकीजानिं लिखितं कमलाकरं ॥ अनंतसंतसंस्तुतं श्राद्धकांडं द्वितीयकं ॥१॥ सन्मूलानां च वाक्या
नां निर्मूलत्वं वदंति ये ॥ विरुद्धं कुर्वते ये च ते वध्यंते नयाधुना ॥२॥ अथ श्राद्धनिर्णयः ॥ तत्स्वरूपमाह मरीचिः ॥ प्रेतं पितॄं
श्च निर्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः ॥ श्रद्धया दीयते यत्तु तच्छ्राद्धं परिकीर्तितं ॥ तच्छ्राद्धं पितॄन्यजेत । पितृश्चोद्दिश्य द्रव्यत्यागादुभयवि
धप्रयोगदर्शनाद्यागदानोभयात्मकं । पित्राद्युद्देश्यकत्वे यागत्वं । विप्रापेक्षया चैतस्य दानत्वमित्याकरे स्पष्टं । तथा च ब्राह्म
णस्वीकारांतश्चतुर्थ्यंतपदोपनीतपित्राद्युद्देश्यकस्त्यागः श्राद्धमिति पितृचरणाः ॥ अत्रादिपदं प्रेतश्राद्धदेवतानां मातॄणां करणा
देवतानां जीवच्छ्राद्धदेवतानां च संग्रहार्थं । तथा च श्राद्धहोमपिंडदानब्राह्मणभोजनानि प्रधानमिति हेमाद्र्यादयः ॥ स्मातरपि
होमश्च पिंडदानं च तथा ब्राह्मणभोजनं । श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादेकस्मिन्नौपचारिकमिति । एवं लक्षणे च चतुर्थ्यंतपदोपनीतपित्राद्यु
द्देश्यकपदं श्राद्धस्य यागत्वसूचकं । ब्राह्मणस्वीकारांतपदं च । तस्य दानत्वद्योतकं । विप्रस्वीकारश्च पाकश्राद्धादौ सम्यग्जरणपर्यंतो वि
वक्षितः ॥ आमश्राद्धादौ तु प्रतिग्रहादिरेव । अत एव चाध्वप्रथमनेत्रसान्निदानवैगुण्यात्पुनः श्राद्धमुक्तं । तथा च स्मृतिः ॥ अहुते पिं
डदाने तु पितरयाद्विवमेत्तदा ॥ पुनः पाकं प्रकुर्वीत तच्छ्राद्धं कुर्याद्यथाविधीति । एवं लक्षणे त्यागपदं तर्पणनिवृत्त्यर्थं । यत्तु काश्चि
त् । द्रव्यदेवतासंयोगे पितृतर्पणेन द्रव्यत्यागोद्देश्यत्वं इत्यादि वैतर्पणे यागत्वकल्पना आवश्यकी । तस्मात्त्यागः परमात्मेति । आचारभावा
त् । तथा च त्यागपदात्तर्पणनिवृत्तिः । किं तु विप्रस्वीकरणपदात् । एवं च नत्युद्देश्यको विप्रस्वीकरणको द्रव्यत्यागः श्राद्धमिति
वं लक्षणं । जीवच्छ्राद्धे देवश्राद्धे च तत्पदं गौणं । मासाग्निहोत्रवदित्याह । तन्नुच्छं । निर्वापप्रोक्षणोपाकरणसोमग्रहणा

श्रा. क. दिवद्द्रव्यदेवतासंयोगेपि तत्तर्पणे याग त्वाभावात्. तेन न देवि क्रियां तरमेवेदं. अन्यथा तत्रापि यागापत्तेः। नाप्यत्राशेषां नाप्या
गत्वनिर्वाहः. कोनममेत्युच्चारोस्ति. नच तेनापि नाकुत्रापि यागत्वं. यस्य वाचकं शब्दमुच्चार्य. हविस्त्यज्यते सा देवतेत्यभ्युपगमाद्भाव्या
१ त्. मानसत्यागादावपि न ममेत्युच्चारणादेवयागत्वमिति दशमे क्षुण्णं. किंच. निरूपिते प्रात्क्षणादौ च चतुर्थ्याः श्रवणेपि यत्र देवतात्वं ना
गीकृतं. तत्र प्रथमया द्वितीयया वा देवतातर्पणे त्ववकाशः सह सामान्ये. यद्यपि देवतातर्पयती त्यादि वाक्यगमनस्तत्रं. तदपि देवतापदे
नाभावना शङ्केनेव तर्पणदेवतानां मन्वादीनां देवतात्वनभिधानात्कोणयाव स्रोयथा कथांचिद्विष्वादीनामुद्देश्यतापरं. अन्यथा दे
लेवं वतास्त्यज्यतामिति यागापत्तेः। न च यागे कुत्रापि द्वितीयांतेनोद्देशोस्ति. यत्रापि विष्णुं यजतीत्यत्र तेन नापि तं यजतीत्यादि वाक्ये द्विती
या. तत्रापि याग वेलायां चतुर्थ्यैवोद्देश्य त्वात् द्वितीये स्पष्टं. तेनात्र देवतात्वसिद्ध्याग तस्माद्देवते सन्न्यायाभ्रमतो द्देश्यकः प
दसार्थकाय जीवच्छ्राद्धे वश्राद्धादौ मासाग्निहोत्रवद्गौणः शब्द इति. तदयुक्तं. मासाग्निहोत्रे हि निरूपाग्निहोत्रद्वाग्निहोत्राताविदक
ह ह शास्त्रात्प्रारौणोत्र होत्र शब्दो गौणकृतः। न चात्र तादृशं किंचिदस्तीति जीवच्छ्राद्धे मासाग्निहोत्रवद्गौणः अदृष्टार्थत्वेन श्राद्ध
शब्दस्य मुख्यस्य वृत्तेवोपपत्तेर्न गौणत्वं युक्तमिति मतो द्देश्य इत्यर्थः अग्नौकरणस्यापि होमं श्रपे पिंडदानश्च पूर्वोदाहृत वचनेन
श्राद्धेशब्दवाच्य त्वात् तत्र मतोद्देश्यकत्वाभावाद व्याप्तेः। यत्त्वग्नौकरणप्राधान्ये मतं अग्न्यादिके न चिदुक्तं. तद्धेमाद्रिकपर्दि
भाष्यादर्शनेन कृतं वचनमात्रं. एवं विप्रस्वीकृते सत्त्वे न रूपेण श्राद्धानेषु दानस्वरूप संपादक त्वाद्धि प्रस्वीकारांगत्वमनुपपन्नं.
यत्तूक्तं विप्रस्वीकृते यद्द्रव्य प्रतिपत्तित्वमाहवनीयाधिकरणकहोमवदिति. यदुक्तं. तत्राहियजत्युक्ते कर्माणि चतुरव
त्तं जुहोतीति होमविधानानुपपत्तेर्युक्तं होमस्य प्रतिपत्तित्वं. प्रकृते पि तत्त्यजेत्स्यादिवा कैस्त्यागस्वरूपस्य श्राद्धस्येवापित्यधा
दवादिस्यादिवा कैर्विप्रस्वीकारांशेन समसमयमेव दानस्वरूपस्यापितस्येव श्राद्धस्य तुल्य त्वेनाग्निहोत्रे होमादिवत् १

प्राधान्यावगमात्कदानस्यांगत्वं प्रतिपत्तित्वं वा एतेन ददातिगौणः प्रयोगः परास्तः एवं च पितरो देवताः अथवा स्याद्धवनीयार्थे इति श्रौतस्या
स्वीहवनीयार्थे इति आलयास्याहवनीयस्थानापन्नत्वं स्वीक्रियमाणद्रव्यास्य पत्वादग्निहोत्रहोमादावि वोपपन्नमिति न विप्रस्वीकृतेन
स्य कद्रव्यस्य प्रतिपत्तित्वं किंच जुहोति शास्य चनाधिक. स्यादिति जैमिनिसूत्रात् यथाग्निहोत्रहोमादौ होमस्य प्राधान्ये त्यागस्यांगत्वं
एवमत्र विप्रस्वीकृति दानरूपदानस्य त्यागपूर्वकत्वात्त्यागस्य वदानांगापत्ति विपरीतं बाधकं. तथा च यत्र त्यागस्य प्राधान्यं वाक्यां
तरेणावगतं तत्रैव होमस्य दानस्य वा अंगत्वं प्रतिपत्तित्वं च युक्तं. यत्र त्वेकस्यैव पदार्थस्य वाक्यद्वयेन तेन तेन रूपेण बोधः प्राधान्ये
न फलसंबंधश्चावगम्यते. यथा नित्यकाम्यस्थले यथा वा राजसूयांतर्गतानामिष्ट्यादीनामिष्टत्वेन स्वर्गादि फलसंबंधः राजसूय
त्वेनानुस्वाराज्यफलसंबंध इति तत्रोभयोः समप्राधान्यमेव युक्तमिति न विप्रस्वीकृतंगत्वं युक्तमिति विप्रस्वीकारांगत्वानुर्थ्येलपदे
पनीत पित्राद्युद्देश्यकस्त्यागः श्राद्धमित्येवलक्षणं यत्तु शूलपाणिः नित्यश्राद्धादिषु पिंडनिषेधः प्राप्तिं विना नुपपन्नः प्राप्तिश्चाति
देशादंगस्येवेति पिंडदानमंगभोजनप्राधान्यमित्याह तन्न न ह्यातिदेशिकेव प्राप्तिर्निषेधापिजीव्या निमित्तं भेदेन प्रधानस्यापि
निषेधोपपत्तेः अन्यथा यजिनादिप योयागवत् अन्यथा जातश्राद्धे नदद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणोपि पीति भोजनस्य निषेधेन तस्या
प्यंगत्वापत्तेरित्येनिपित्तच्चरणाः छंदोगपरिशिष्टेति प्राधान्यात्पिंडदानस्य केचिदा कुर्मनीषिणः गयादौ पिंडदानस्य दीयमानस्यदर्श
नात् भोजनस्य प्राधान्यत्वं न दृश्यते महर्षयः ब्राह्मणानां परीक्षायाम महत्वप्रदर्शनात् आमश्राद्धविधानस्य विनापिंडैः क्रियाविधिः

श्रा॰क॰ प्राधान्यमुभयोर्यस्मात्तस्मादेव लघु अत इति [illegible] आत्मनो [illegible] अथ वक्तव्यं तु तस्य कालनिरूप
ते अथ श्राद्धभेदः हेमाद्रौ विश्वामित्रः नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनं पार्वणं चेति विज्ञेयं [illegible] प्रोक्तं पञ्चधा [illegible]
२ प्रोक्तं द्वादशं नित्यं [illegible] चाद्याश्च कादशाद्यौ [illegible] भविष्ये द्वादश [illegible] नैमित्तिकं काम्यं [illegible]
तु वृद्धिश्राद्धं सन्नैमित्तिकमुच्यते इति वचनात् [illegible] एकोद्दिष्ट
पार्वणं न तु पर्वणा विभवं इति व्यत्यस्ता पार्वणं [illegible] तथाच [illegible] अमावास्यायां पार्वणं
रिणाम् वस्तु नीनु दिश्य तव वृद्धाद्ध वार्यवां [illegible] समाना नित्यं वर्णं वाप्युजा
वमता: कश्चित्क्रियावा पुर [illegible] यापि अमावास्यायां यच्छ्रि
यत इत्यस्यो न रोधाः [illegible] अतएव अथातः पौर्व
णं श्राद्ध इत्याश्वलायनः तत्रेमावास्या श्राद्धस्य [illegible] तत्पश्चात् श्राद्धं तद्वत् श्राद्ध
स्यगोष्ठ्यां वाणीयां [illegible] क्रियतां दाप्यस्मात् [illegible]
नां च भोजनं शुद्ध्यर्थं [illegible] नत्याग [illegible] शुद्धिश्राद्धं [illegible] शुद्धिश्राद्धमिति निर्णयसिन्धुः
निषेककाले सोमे सीमन्तोन्नयने पुंसवने च क्रियमाण कर्माङ्ग दद्याद्दानं क्रियमाणं दैविकं तीर्थयात्रार्थं क्रियमाणं यत् श्राद्धं

कादशं शारीरोपचयार्थं [illegible] पुनः श्राद्धं त्रिविधं नवश्राद्धं नवमिश्रं पुराणं च प्रथमेऽह्नि तृतीये चैव प्रथमे सप्तमे न
वमे च क्रियमाणं नवश्राद्धं दशाहान्तं [illegible] नवमिश्रं मासिकं सद्युक्तं नवमिश्रं तु षड्ऋतून् इति वर्षपर्यन्तमित्यर्थः पुराणं वार्षिकादि तत्र तु
पार्वणैकोद्दिष्टवृद्धिसापिण्डीकरणात्मकं चतुर्विधमेव मुख्यम् अन्यत्तेषामेव भेदा इति अथ श्राद्धदेशः विष्णुधर्मोत्तरे दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ च
गृहेऽपि वा भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः तथा तीर्थादष्टगुणं पुण्यं स्वगृहे ददतः शुभे वायवीये शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे
उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं [illegible] पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा पितृमातृष्वसा चैव सप्त गोत्राणि वै विदुः
तथा [illegible] विंशति [illegible] अष्टाविंशति गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतमिति अथ निषिद्धदेशाः यमः इष्टकाभिश्च [illegible] किं नैस्य
[illegible] दर्शयेत् [illegible] वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि शङ्खः [illegible] तथा भुवि न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमि
षु [illegible] तरिक्ष [illegible] महाभारते परकीयगृहेषु स्वाम्यं पितृस्तर्पयेद्यदि तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो व
लात् अत्रभागं [illegible] स्वामिपुत्रादिकं [illegible] स्वगृहे पितृस्तर्पयेद्वा श्राद्धमेतेषु [illegible] वर्जमेतेषु
नोऽन्यत इति ब्रह्मोक्तेः दिवोदासीये [illegible] तथा रात्रौ संध्यायां निषिद्धं वर्जितः न श्राद्धमाचरेद्विद्वान् [illegible] अथ श्राद्धकालः
याज्ञवल्क्यः अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयं द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः
श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः तत्र सर्वश्राद्धप्रकृतित्वाद्दर्शश्राद्धं किंचिदुच्यते तत्रामाश्राद्धं साग्निके त्वेधा विभक्त

दिनतृतीयांशेऽपराह्णे कार्यं तथा च कात्यायनः पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते वासरस्य तृतीयेंऽशे नातिसंध्यासमीपतः इति पिंडा
न्वाहार्यकं पितृयज्ञानंतरं क्रियमाणं दर्शश्राद्धं यदा तु प्रथमदिने तृतीयभागव्याप्तिः स्वल्पा परदिने संपूर्णा तदा परैव एवं पूर्वदिन एव यदा
पूर्णसंपूर्णापराह्णव्याप्तिः परदिने च स्वल्पा तदा पूर्वैव तदुक्तं दीपिकायां यद्युभयेद्युरपि विहितः सर्वापराह्णस्थितः स्मृतिः यत्तु भूतविद्धा
ममावास्यां मोहादज्ञानतो यदि श्राद्धकर्मणि युंक्ते स्यात्तेषामायुः प्रहीयते इति कार्ष्णाजिनवचनं तत्परदिने संपूर्णव्याप्तिसत्वे ज्ञेयं यदा तु
दिनद्वये स्वल्पापराह्णव्याप्तिस्तदा तिथिक्षये पूर्वा तथा च कात्यायनः यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् अमावास्या क्षीयमाणा
तदैव श्राद्धमिष्यते चतुर्दश्याश्चतुर्थयामं दर्शः पूरयेदित्यर्थः क्षीयमाणा सर्वापराह्णव्यापिनी इत्यर्थः यदा तु तिथिवृद्धौ साम्यं तु दिन
द्वयेऽप्यपराह्णव्याप्तिस्तदा वह्वृचैः पूर्वा याजुषैरपरा छंदोगैस्तु पूर्वा परा वा कार्या तथा च हारीतः त्रिमुहूर्ता तु कर्तव्या पूर्वा ह्येव वीच
बह्वृचैः कुहूरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिरिति त्रिमुहूर्ता तु न पूर्वा दिनद्वये सर्वापराह्णव्याप्तिभिस्तु पंचधाभागएव संभ
वति तेन साग्निनां पंचधाभागोप्यन्यतु सानो भवति सभावस्य ते सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणीति सिनीवाली
दृष्टचंद्रा पूर्वा अत्र साग्निरौपासनाग्निमान् भीतिमदनपारिजातस्यपृ निरग्निर्द्विजः श्रूद्रैस्तु कुतुपकालव्यापिनी ग्राह्या त
था च हारीतः भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिता पिबा पितृकर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी इति कुतपस्तु मात्स्ये अह्नो मुहू
र्ता विख्याता दश पंच च सर्वदा तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः इति पूर्वदिने परदिने एव वा कुतपव्याप्तिसत्वे सैव ग्राह्या वैषम्येणा

ऽव्याप्तौ तु व्याधिका साग्राह्या साम्ये तु व्याप्तौ तु तिथिक्षये पूर्वा तिथिसाम्ये वृद्धौ तु परा तथा च प्रचेताः निरग्नौ सिनीवाली तावद्
द्वा कुहूस्मृता साम्येपि च कुहूस्तैः षांदवेदांगविदाभिरिति कुहूर्द्वितीया अन्यत्रापि सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि स्त्रीभिः
शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैरिति हेमाद्रिः पितृचरणास्तु अपराह्णद्वयव्यापीया दर्शतिथिस्तत्र आहिताग्नेः सिनीवाली
निरग्न्यादेः कुहूर्मतेति सा बालिनाः भार्यविधानाः साग्नीनां निरग्नीनां चापराह्णव्यापिन्येव मुख्या कुतुपव्याप्त्या निर्णयस्त्वनुकल्प
इत्याहुः दर्शे वार्षिकं चेत्तदा दर्शवार्षिके कृत्वा ततः पिंडपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं च कार्यं दर्शाक्षयाहे सपिंडकं कथं कुर्वंतिया हि का आ
दौ स्याहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शविधीयत इति स्मृत्यंतरात् कालादर्शोपि निमित्तानिपातात्र पूर्वानुष्ठानकारणमित्यनियतं निमि
त्तकं वार्षिकं पूर्वमुक्तं अनियतानिमित्तत्वं च सर्वांनत्येकस्याभावः एवं मासिकादावपि निर्णयदीपे नष्टचंद्रे यदा कालक्षयाह
दिवसो भवेत् वैश्वदेवक्षयाश्राद्धं कुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणः इति आदौ क्षयाहश्राद्धं ततो वैश्वदेवं ततो दर्शश्राद्धमित्यर्थः कात्यायनु
पश्चात्कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुध इति दर्शश्राद्धपिंडपितृयज्ञानंतरं तत्स्याह्निकेति
देशात्प्राप्तं पितृयज्ञानंतरं वार्षिकं श्राद्धं ततो दर्शश्राद्धमित्याहुस्तत्र वचनामपि का ति यानामवं क्रमस्तेषामपि पितृयज्ञस्य दर्शांग
त्वेनामावास्याश्राद्धांगत्वमाना भावान्नार्थिकस्यानंतरस्य वार्षिकप्राप्तिः अन्येषां तु मते पिंडपितृयज्ञः स्वतंत्र एवेति तत्रानंतर्यमपीति
यत्किंचिदेतत् अमाश्राद्धाद्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं मदनपारिजाते न्युब्जपुवा चंजपमंत्रं शतवारं तु तद्दिने अमाश्राद्धं यदा नाशितदा संपूर्ण
मितितादृति आमश्राद्धं चानुपनीतादरपि कुर्यात् अमावास्याष्टका कृष्णपक्षपंचदशीषु चैत्यभिधाय एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्व
सुपर्वसु

श्राद्धकम०

४

पर्वसु भार्याविरहितोप्यनग्निर्वासस्थोपि नित्यशः । शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुध इति माधवोक्तेः । तच्चामाश्राद्धं स्मार्ताग्निमद्भि
र्बह्वृचैः संपूर्णे दर्शे पिंडपितृयज्ञव्यतिषंगेण कार्यं खंडपर्वणि तु तैः पूर्वेद्युर्व्यतिषंगेण श्राद्धं कार्यं परेद्युः केवलपितृयज्ञः वृत्तिकारेणा
पि अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युर्मासि मासि अथ पार्वणमित्युदाहृत्य तेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौ करणानि यमास्थालीपाकस्य चपि
तृयज्ञ एव सत्वाद्व्यतिषंग इत्युक्तं व्यतिषंगपरसूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्णदर्शविषयत्वात् खंडपर्वणि पूर्वेद्युः केवलं श्राद्धं परदिने चके
वलपितृयज्ञ इति पितृचरणाः यदा तु परेद्युः श्राद्धाधिकं पर्व तदा पूर्वेद्युः पर्वणः संपूर्णत्वाद्व्यतिषंगः परेद्युश्च केवलपितृयज्ञ
इति ज्ञेयं बह्वृचभिन्नानां तु नैव व्यतिषंगः तत्र कात्यायनादिनां पूर्वेद्युः पितृयज्ञः कार्यः पूर्वाह्णे वा पिंडपितृयज्ञ इति त
त्सूत्रात् पश्चात्कर्मनिर्देशेत्युदाहृतवचनांतराच्च तेन तन्मते चतुर्दशीयुते दर्शेपि पितृयज्ञः आपस्तंबस्तु मुहूर्तमपि सत्वात
त्रैव पितृयज्ञः कार्यः अमावास्यायां यदहश्चंद्रमसं न पश्यंति तदहः पिंडपितृयज्ञं कुर्वीत इति तत्सूत्रात् तथा बह्वृचाहिताग्निना
सर्वाधानिनार्धाधानिना वा दक्षिणाग्नौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न तु दर्शश्राद्धव्यतिषंग इति दिक् श्राद्धहेमाद्रौ नागरखंडे ज
लेनापि च यः श्राद्धं न शाकेन करोति यः अमायां पितरस्तस्य शापं दत्वा प्रयांति चेति अष्टकास्त्वाश्वलायनगृह्ये हेमंतशि
शिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वेति सा तु त्र्यष्टका मलमासश्चेत्तस्मिन्नष्टका न कार्या इत्येतद्दर्शे च
तुर्णामपि यद्वा [illegible] काइति वचनात् बह्वृचमतस्यास्तिस्त्रिषु पर्वस्वसंभवाच्चतिस्रो [illegible] स्मृतस्ता वृत्त्यर्थे चतुर्णामित्युक्तमिति वृत्तिका

एकस्मात्पौर्णमास्यनंतरं भाविन्यष्टमी नामकाष्टकेत्याचक्षत इति वचनात् तत्र मार्गशीर्षपौर्णमास्यनंतरं भाविन्यष्टम्यां या एवं समांतमासाभि
प्रायेण पौषादिमासत्रयेपि तथापि कात्यायनादौ मार्गशीर्षे पौषे च माघे प्रोष्ठे च फाल्गुने कृष्णपक्षे च पूर्वेद्युरन्वष्टकानष्टकाइति फाल्गु
न इति फाल्गुनीपौर्णिमानंतरं भाविनी प्राह इति पंचमुक्ता हेमाद्रौ पाद्मेपि प्रोष्ठपद्यष्टका भूय पितृलोके भविष्यतीति एताश्चाग्रे पौषाजो
पत्यापि त्र्याहे तु देवल्या वैश्वदेवी तिक्रमेण केके देवत्याः पत्नीस्त्वष्टकास्तिस्रोन्वष्टका इति विष्णुवचनं तच्चान्यत्र न वयं कृत्वार्थं याचाप्यन्या
चतुर्थीस्यात्तां च कुर्यात्तत्र पत्नी तदष्टका वायुपुराणादि केचित् आश्वलायनेन वक्ष्यति तत्र धर्मास्तेह पञ्चास्तिस्रोष्टकाः ऐंद्री वैश्वदेवी
प्राजापत्या पित्र्या इत्याश्वलायनसूत्रात् स्मर्तव्या तत्र स्मोष्टकाइति तस्मिन्पक्षे आद्याः पूपाष्टका द्वितीया मांसाष्टका तृतीया शाकाष्टका तथा चबलं
डे अथ पूपैः सदा कार्या मांसैरन्या सदा भवेत् शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिरिति कमलाकरे पुनः शाकेन च फाल्गुनाष्टम्यां
त्रेपि पञ्चाष्टका तथा च कात्यायनसूत्रे तथा माघ्यावर्षे चतुर्थी शाकाष्टकेति अत्र चतन्पूर्वस्मिन्नाद्यपूर्वेद्युस्त्वपरे नवमी चान्वष्टका
श्राद्धं अस्मिन्नपि काला दर्शवा काममुदाहृतं प्राक् तत्राष्टकायां मध्यमपराह्णव्यापिनी ग्राह्या अथाध्या ह्ने दैवे नश्राद्धादि पितृ वक्त्रे
हिति कारिकायां पार्वणातिदेशात् पूर्वेद्युरन्वष्टकाश्राद्धपारस्वप्यनुरोधेन निर्णय तेनाष्टकाश्राद्धप्राधान्ये पूर्वेद्युः श्राद्धमन्वष्ट

श्राद्धकल्पद्रु॰ ५

कांश्राद्धं त्वेगं॰ वाश्विनु॰ अष्टकान्वष्टकाश्चिन्नन्यैव वर्षपौरुषं॰ एतानु श्राद्धकालान्वै नित्यानाहस्यजापतिरितिहेमाद्रौ वचनानान्वष्टकश्राद्धमष्टकांगमिष्या
ह॰ न त्रिमित्रकाच्चनत्वन्वष्टकासमारब्धया वैमृधवर्गत्वबोधकाभावात्॰ अन्वष्टकाश्च कालो वैश्वदेवे॰ इष्टिश्राद्धक्रतुदक्षाव वश्या कामकालकाविति नापणीयपु
त्रिविष्ठात्॰ अत्रोष्टमाप्तिमिष्टमन्यासा गामान्यस्य विधानान्नवृद्धि श्राद्धे चाष्टकाश्राद्धे चकालकालौ वैश्वदेवौ॰ केचित्तु उत्तरमार्दवाचित्यानुसरि त्यक्तविधाने
त्रिपुष्टिजपेत्सप्तम्यादिनुवासनुसन्दिने॰ अन्वष्टकापदान्यनन्तदान्वपूर्णमेति नुदिति॰ इदमष्टकालोदपि॰ आश्वलायन॰ अपश्वो तेष्टका॰ पश्वेनास्याजीपाकेन वाप्य
नडुहायवसमाहरेदग्निनावा कक्षेमुपोषेदेषामेष्टकेति नत्वेवानष्टस्यादिति॰ अष्टकान्वष्टकयोर्विशेष॰ संस्कारकाण्डेवक्ष्यते॰ हरिपुत्रजन्मादिनिमित्तश्राद्धं॰ कृष्णप
क्ष॰ सर्वोपि॰ मासिमासिकार्यमपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयानित्यापस्तम्बोक्तः॰ वीप्सया सर्वकृष्णपक्षपरत्वं॰ नतो पमम्हाराज्यापरत्वपराहः॰ कृष्णपक्षश्राद्धवशाति
कृष्णपक्षे कस्मिंश्चिद्दिने कार्यं॰ तत्रामाश्राद्धानुपाते॰ अमावास्यातः कृष्णपक्षश्राद्धस्याभावाष्टकाद्दिने॰ याज्ञवल्क्यवचनेनिषिद्धत्वेनोपादानात्॰ अ
मावास्यायां श्राद्धे नैव कृष्णपक्षश्राद्धसिद्धिरिति त्रिकारान्तद्वतिरग्नीनां कस्मिंश्चिद्दिने॰ च्यातिनादेनु हर्वणव॰ नहर्षेनु दिनाश्राद्धमाहिनाग्नेर्द्विजन्मनेति
मनूक्तेः॰ सर्वकृष्णपक्षश्राद्धे मात्स्य॰ अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरद्वस्येह निर्वपेत्॰ कन्याकुम्भवृषस्थेर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदेति॰ कन्याकुम्भवृषस्थेर्के कृष्णपक्ष
स्य सर्वदिनेष्विमासानापिकाशिणपनान्वयः॰ तेन दर्शश्राद्धेन कृष्णपक्षश्राद्धसिद्धिरिति पक्षेहनमध्येवारत्रयममावास्याश्राद्धेने वाराहमासवसिद्धिरिति
न्यायविदः॰ कूर्मवायुप्याप्तिनाग्ने॰ स्वकालेन॰ श्राद्धं नियमदन्यास्तु हेमाद्रौ॰ अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्याष्टकास्विद॰ विद्वाञ्श्राद्धमकुर्वाणोन
रकं प्रतिपद्यते॰ पौर्णमासी चात्र माघी श्रावणी वा पौर्णमासी॰ तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तमेति विष्णुधर्मोक्तेः॰ तथा प्रोष्ठपद्यपि नित्या॰ नत्वेतौ वाचिता

रामः
५

ष॰ अन्यपौर्णमासीषु पिंडदाननिषिद्धं॰ प्रोष्ठपद्यां तु नेति॰ तथा च॰ ॰॰ पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिंडपातनं॰ वर्जयित्वा प्रोष्ठपदीं यथा दर्शस्तथैव से
ति॰ एवं मन्वादियुगादिकन्यादिसंक्रान्तिवैधृतव्यतीपातविवाहादिनिमित्तकानि॰ श्राद्धान्यपि दकानीति हेमाद्र्यादिसर्वनिबंधाः॰ अयनद्वयं॰ दक्षिणो
त्तरसंज्ञकं॰ अपूर्वं द्रव्यसंपत्तिर्ब्राह्मणसंपत्तिश्च॰ विषुवत्तुल्यामेषयोः॰ सूर्यसंक्रमसंक्रान्तिमात्रे॰ अयनविषुवतोः संक्रान्तित्वेन सिद्धाकल्यानि फलानि
शायार्थमुक्तं॰ व्यतीपातमध्ये दशो योगः॰ गजच्छाया॰ हंसहस्तस्थिते चान्द्रे अमावास्याकरान्विता॰ सा ज्ञेया कुंजरच्छाया यात्यु कृतलक्षणान्वत्र द
क्षिणायाविवक्षिता॰ कालसंक्रमादिन्युक्तं॰ मितासंगया॰ मघासु कालपादत्रीयह्वायन सूर्यग्रहणगजच्छायो॰ वनस्थतिगतेनामघापानुभाक्तुस्तः
भवेत्॰ गजच्छायेतिसाप्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेदित्यमावास्यायामपरा ह्णअश्वत्थादिवृक्षच्छाया वा गजच्छायेत्युक्तं॰ हेमाद्रौ॰ ग्रहणवत्सवैपिः
महावक्तृश्राद्धमतिरुचिर्भवति॰ सापि श्राद्धकालः॰ तदावापिंडकश्राद्धकार्यमिति हेमाद्रि॰ च शाहा युगादिश्राद्धग्रहणादिनि विविक्तानस्वरः॰ मार्कं
डेयः॰ यदाहवश्राद्धिये यन्मे निग्रहदेवेदविदप्रिवन्॰ तेनैकेनापिकर्तव्यं श्राद्धं चविषुवच्छुभं॰ एतच्चजीवत्पितृकस्याप्यावश्यकमित्यग्रे वक्ष्यते॰ नि
त्यपरे अन्यानि चतिथिवारनक्षत्रादिविहितादिकाम्यानि श्राद्धान्याकरेज्ञेयानिर्णयग्रहे॰ अमायुगमनुक्रान्तिधृतिपातमहालयाः॰ अन्वष्टका
च पूर्वेद्युः षण्णवत्यः प्रकीर्तिताः॰ चकारादष्टका॰ तत्रमादान्युक्तानि॰ इदानीं महालय उच्यते॰ तत्रादौ प्रोष्ठपदीश्राद्धं तत्र प्रपितामहश्चप

श्राद्धकल्प

६

गम्भीनुद्दिश्यकार्यं तथा च मार्कण्डेयपुराणे · नांदीमुखानां प्रत्यहं कन्यागतिगते रवौ · पौर्णमास्यां च कर्तव्यं वराहवचनं तथेति तथा · पितापि
तामहश्चैव तथैव प्रपितामहः त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ते तु नांदीमुखा नांदी समृद्धिरिति
कथ्यते इति · न नेत्तावता नांदीश्राद्धे धर्मोऽनेन मातामहादित्रयोऽपि नांदीमुखानामित्येवं प्रयोगः अत्र च मातामहे अधिकार्याः सर्वश्रा
द्धानां दर्शश्राद्धविकृतित्वात् पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि इति [illegible] पितृश्राद्धवत् सपिंडीकरणांतश्राद्धेऽन्यत्रापि पितृ नाव पगे
न [illegible] हुत्वविरोधात् [illegible] पितृनामपात्रे पुत्रितः [illegible] पितृपात्रे पूर्वमेव पदितृ · पंचेच पितृभावापात्रानांश्रा
द्धे व्रतग्रहणोपपत्तेर्मातामहश्राद्धे [illegible] पितृ [illegible] पितृमातामहानां [illegible] कन्यापितरो पत्नेनिश्रा
द्धे [illegible] पितृमातामह [illegible] श्राद्धे मातामहानां पितृमातापात्र [illegible] मातामह पार्वणाम् ग म

[illegible] मातामहानां प्राप्ति देवतानां [illegible] ६
[illegible] [illegible]
[illegible]

मह पोर्हं यादितिमद्नरत्नेकालादर्शे [illegible] अन्वष्टकां गयायां श्री मत्वा पत्नमृतेदनि · मातृश्राद्धे सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति · वा कोमन्ते तु
नानि · रसामातामहाधिकरणपादकवचनोक्तश्रिस्यकपार्वणविधानं न्वष्टकादौ न स्यमातामहपार्वणशंकापातेत्यादि विहितत्वात् · देवतानुरविधि
स्तु · त्रयोस्तु मुखवादश्चन्यपदं दानुगणात् पितृपार्वणस्थाने देवेनेनानुविरोधि मातामहपार्वणं बाधितुं मा इत्यलं भ्रांति दूषणेन तल्लिंङ्ग · आह
पदेश्राद्धे मातामहानामनुष्ठानं · न नांदीमुखानां प्रत्यहमित्युक्तेः पक्षश्राद्धे महालयश्राद्धे च एव कार्यमित्युक्तः · प्रयोग पारिजाते · केचित्तु महालये
गयाश्राद्धे चान्वष्टकासु तेष्वपि · दादशादैवत्यं तीर्थे अष्टकासु च विति · हेमाद्रौ निगम वचनात् श्राद्धे ऽपि पदेश्राद्धं · द्वादशदैवत्यं न पा
वाद्यापि श्रीयते · नामके पार्वणं मातृपार्वणं मातामहपार्वणं मातामहीपार्वणं चेति पार्वणचतुष्टयं मन्येत्याहुस्तन्न · महालयप्रयोगेन महन्महा
लयोक्तेः प्रोक्तत्वेन तु संपूर्णमहालयपापरनस्थ्यांतोक्तेः नेननांदीमुखानां प्रत्याहमित्युक्तेः नांदीमुखानां प्रायाणामेव दशश्राद्धं · मातामहा
स्तु तत्र वा कनिका इतिन पार्वणचतुष्टयं · अथ महालयपदात् निश्राद्धानि हृदमतु · आषाढी मिं वधिकृत्वा पंचमे पक्षमाश्रिताः कांक्षंति पितरः क्लि
ष्टा अन्नमप्यन्वहं न तु · महालयधिकमासस्थदानं तत्र मृहालय श्राद्धस्य निषेधात् मपःपितृपक्षः · अनकुनाग रखड़े · नभो वापि नभस्या वा
तद्वत्पात्रैत · म तं नः पितृपक्षस्य दन्ये च निर्दिष्टं पंचमस्त इति · मार्कंडेयपुराणे पि · कन्यागते सवितरि दिनानि दश पंच च · पार्वणे न
हविधिना श्राद्धं तत्र विधीयते · आदित्यपुराणेतु · षोडशादिना अनुक्तानि · कन्यागते सवितरि यान्याहानि तु षोडश · क्रतुभिस्तानि तुल्यानि दे वा

श्राद्धकल्प
७ प३

नारायणो ब्रवीत्॥ अत्र श्राद्धपूर्णिमयामहः षोडशश्राद्धानीत्येकः पक्षः॥ आमेयं चतुर्दशतिथिरहः षोडशेति द्वितीयः॥ एवं च तिथिद्वयादेकस्य श्राद्ध
स्य हानिर्माभूदित्येतद्धेषोडशत्वमुक्तमिति हेमाद्रिः॥ वस्तुतस्त्विदं पक्षद्वयमुक्तं॥ आद्यं परपक्षश्रुतिविरोधात्॥ तेनाश्विनशुक्लप्रतिपदामहेति त
तीयमहः षोडशकं मतुः शुक्लप्रतिपदा सह॥ चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृतेति देवलवचनात्॥ अयमेव पक्षो युक्तः॥ शिष्टास्त्वाश्विन
शुक्लप्रतिपदि नाचरन्ति॥ श्राद्धे मावैश्वमेधे राजसूयाश्वमेधाभ्यां य इच्छेद्दुर्लभं फलं॥ अपाकेषां कन्यागते तु पितृकन्यागतेर्वयत्॥ नैव च कौ
तिपितरः क्लिष्टाः पायसं मधुसंयुतं॥ तस्मात्तात्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु॥ ग्रासमात्रं पदिग्रहात्तत्त्रं पुः प्राप्नुयात्वरः॥ भिक्षामात्रेण यः प्राणा
न्धारयति वा स्वयं॥ पे वा संधारयेद्देहः प्राप्य द्रव्यात्मविक्रयात्॥ श्राद्धं तेनापि कर्तव्यं कन्याराशिगते रवौ॥ अत्र च॥ आहोमध्ये प वाप्यंतेय
रे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत्॥ कन्यास्थार्कान्वितः स्यात्पौष्णकात्तत्र्यादकर्मणीति॥ शातातपीये॥ वाक्ये संख्या पुक्षेषु मुख्यपक्षस्य हितियापा
त्त्रिपौ न॥ श्राद्धस्य मुख्यं या वागाप्यतं॥ तस्य च स्त्रा दा वस्त्रिविनानुपपत्ते रेकस्यैव श्राद्धस्य सापूर्वात्महो मवदा वृत्तिः॥ तेन प्रयोगैकाद्वादश
हे श्राद्धदक्षिणादेरेकान्तेषां प्रयोगं गत्वा दिति हेना द्यादयः॥ अन्ये तु॥ पात्रे सोमयागवत्प्रधानस्यैवावृत्तिः॥ किंतु निमन्त्रणादिविसर्जनांत
स्यैव प्रयोगस्य दर्शपूर्णिमासवत्सप्रधानं हे तन्नं वा वृत्तिरस्यैकप्रयोगपक्षेपि दक्षिणादेर्भेद एवेत्याहुः॥ कश्चित्तु॥ स पक्षः सकलः पूर्वश्रा

रामः १
७

द्ध षोडशकं प्रतीति पूर्वोक्तं हेमन्तुवाक्याकर्तव्यं भेदरत्नावलिस्त्रआहुनिर्देहोतात्पादिवस्मतीयुतेएवं तु सतियादिवाकांतरप्राप्तमेकं श्राद्ध
मन्नस्यातिथिसमञ्जसर्यो विधीयते॥ ततो न भेदस्यात्॥ तत्स्यकाल्पत्रिः कवीगुणविधिरित्यनिश्चयात्र भस्यापरे पक्षइति शाखापवियवाकैएवोत्र
त्रिविधिः॥ एवं चतत्र समुच्चितानेकनिमित्तविशिष्टश्राद्धविधावपि यथा पदार्थपवाकौ समुच्चितानेककालविशिष्टकर्मविधौ यागभेदः॥ एवमिहापि
भेद एव युक्तः इति दिशा ब्राह्मणदक्षिणादीनां भेदएव युक्तः इति॥ तत्र॥ न तन्नानावधात्॥ यनिवाकौ समुच्चितानेकनिमित्तविशिष्टनाश्राद्धविधिरित्यत्रमा
नमस्ति॥ उत्पत्तिविध्यनिश्चयस्यात्वेपि वा कल्पनेऽर्हवत्त्वान्निमित्तविधिरूपाप्यत्र समुच्चितानेकनिमित्तविशिष्टमेकं श्राद्धं॥ नानाश्राद्धानि निर्वासंदेहे
सति नभस्यान्यापरेपक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने॥ नैव नंदादि वर्ज्यं स्यान्नैव निंद्या चतुर्दशीति पराशरमाधववधृतवचनान्नरश्राद्धमित्येकत्वादिने दिने
इति वीप्सावशाद्वसोमयागवद्देकस्याभ्यासस्त्वववंचपतांद्॥ अन्यथा वीप्सायाः एकवस्तनस्यावासंतानर्थकापत्तेः॥ अनन्वैतदेकवाक्यालापत्र
डदाडूमेशाद्यायनिवाकास्याप्येकप्रयोगान्तूपरत्वकं॥ आग्रयेतु कल्पवाक्यानां चाग्निप्रेयोऽभ्यास लक्षणापत्तेर्युगपदसिद्ध्यविरोधापत्तेर्वैरू
प्यापत्तेश्च कालादपवगुणस्य भेदकत्वमुक्तमिति विवेकः॥ तेनाग्नेयवाक्यानरानुरोधस्थि देवदत्तवाकांतरानुरोधादभेदस्यैकप्रयोगताया
श्च सिद्धिरिति हेमाद्र्याद्यक्तिरपि निर्बंधनमाद्यायमशालंतत्पक्षणायः॥ अन्ये तु नतत्स्यापरे पक्षइति पराशरमाधवधृतिशास्त्रायनिवाकौ एवंवी
प्साश्रवणादेकत्वश्रवणाच्च॥ तत्रैकश्राद्धप्रयोगविधिः॥ अत एव पूर्वोक्तशास्त्रायनिवाकास्यकर्मभेदपरत्वेपि नक्षतिरित्याहुः॥ सर्वथानन्यथा

श्राद्धकल्पद्रु
८

सिद्धि द्विविधा या कादर्श नान्यस्य हृदये पिनकोपि विवादः [illegible] अपराह्णव्यापिन्याः [illegible] म्यादिर्दर्शामादि [illegible] प्रत्यब्दं श्राद्धं यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिने कार्यमिति तथा
च गोतमः अपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् पंचम्यादि दद्यादि मत्स्यादि दर्शान्ता सर्वेस्मिन्निति [illegible] कस्मिंश्चित्तत्र वक्ष्यते [illegible] अष्टम्यादि कृष्णपक्ष
पक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने [illegible] विशेषेण [illegible] त्रिभागं [illegible] वा त्रिभागं निर्धनस्तु नान्त्रिभागं [illegible] पदादि च
तुर्दश्यां चतुर्दशी विहाय पंचम्यादि पक्षे [illegible] त्रिभागमिति पक्षस्य तृतीय भागे [illegible] दशम्यादि [illegible] अष्टम्यादि [illegible] कालादर्शादि पक्षा
द्यादि [illegible] पंचम्यादि दशम्यादिषु अष्टम्यादि [illegible] कुर्याद्वा पूर्वपक्षकमिति [illegible] श्राद्धं [illegible] विशुध
[illegible] त्रिभाग हीनं [illegible] त्रिभागमेकादश्यादि [illegible] त्रिभाग [illegible] एवं [illegible]
[illegible] पितृचरणाः तथा [illegible] कस्मिंश्चित्पितृदिने श्राद्धमुक्तं नागरखंडे [illegible] कन्यासंस्थे
दिवाकरे यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः [illegible] पितरो ध्रुवमिति [illegible] श्राद्धं [illegible] आश्वि
[illegible] पक्षे यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिने कुर्यादिति तथा च स्मृतिः [illegible] कन्यासंस्थे [illegible] आश्विने [illegible] कृष्णपक्षे [illegible]
पो [illegible] दीपावली [illegible] पितृणां [illegible]
[illegible] कन्यां तु [illegible] तृप्तिं [illegible] तृप्तिकामं [illegible] पितरो [illegible] महति

[illegible] तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं [illegible] महालयं [illegible] संपूर्ण
[illegible] अस्मिन्महालयश्राद्धे विशेषो निर्णयामृते [illegible]
कुर्वीत [illegible] आद्ये [illegible] इदं प्रकरणं [illegible]
तत्रैवोक्तं [illegible] महालये [illegible] पितृकाले [illegible] पिंडदानं [illegible]
[illegible] अग्निर्मृतकृत्तिका [illegible] मघा [illegible] भरणी [illegible]
[illegible] निषेधः [illegible] महालये [illegible] श्राद्धे
[illegible] अपवादः [illegible] अमावास्यायां भरण्यां [illegible] पक्षमध्ये [illegible]
[illegible] श्राद्धं कृतं येन [illegible] भरणी [illegible]
[illegible] पितृचरणाः [illegible] निषेधः [illegible]
[illegible] निर्णयदीपिकायां तु [illegible]
[illegible] पितृपक्षे तु [illegible] नागरखंडादि [illegible] महालयः कार्यः निषेधवाक्य

श्राद्धकल्पवृ. नित्यस्य सिद्धिवमे महल्लयाहारपेमतिद्वष्वयानात्तुक्तं · विशृंह · नागरखंडादिवचनान्निषिद्धदिनेपि ... अथवा महल्लयाल
९ पेकाम्यरत्स्मादिवाकोषु संक्रोधेवृदिनदा सामिमन्युकोदिनमेधे षेवसमहल्लयालयः कार्पेडस्याद्‌ः तथा पक्षश्राद्धकरणेनैवनंदादिवर्ज्यस्यादि
ति पूर्वाक्तिकार्योजिनिर्वचनात्तत्कापिनिषेधः ॥ अस्मिन्पक्षकाले जिनिवचनेभ्यः हमिन्येकत्वादेस्यानेकप्रयोगपक्षएवन नंदाचतुर्दश्यादिनिषेधः
प्रत्यहं भिन्नप्रयोगपक्षे चमादिषुच निषेधोक्तेर्वैनिपितृद्रणः वस्तुतस्तु प्रत्यहं श्राद्धमेदैविप्रतिपत्त्युपेन्नषेधकं वर्जयित्वा चतुर्दशीमितिपा
तवक्कीयवचनस्यकल्पपक्षस्य चतुर्दशीपरत्वं नाहचतुर्दशीनिषेधस्तोपयुक्तः अतएव वचनतुना · कल्पपक्षेदंशाम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीं
मितिदशम्यादिपक्षएव चतुर्दशीनिषेधः उक्तः तत्तुपक्षश्राद्धे · अत्रादिपक्षः पंचम्यादिपक्षपरः अत्र कृते हानेपिंडदानं कुर्यात् तथा
च बृहस्पतिः महालयेगयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृतेहनि · कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिंडनिर्वपणं सदेति दिवोदासीयेबृहस्पतिः नांदीमुखंवर्ज्येपितृ
यागेमहालये · पिंडदानं प्रकुर्वीत पुत्रादिमरणेनहि · अत्रश्राद्धविधानेनैवपिंडदाने प्राप्तेपुनः कीर्तनं गर्भिण्यादेरपि महालयप्राप्त्यर्थमिति हृद् रामः
न्यास्यमितिद्विशिष्ठाः अत्रैपुत्रिणोवचनेविशेषः देवेदो · अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये तु ध्रुविलोचनादिवनस्पत्यादिकृत्यं कुर्यात् · पक्षमध्ये पक्षांतेवा कन्या ९
संक्रांतौ तत्र पूर्वं पुरूरवाद्रवौ वैवेति केचित् · हेमाद्रिस्तु · कन्यागतेऽन्यस्य भावपक्षपरपक्षलक्षणार्थत्वात्पूर्वपक्षेनावश्यादावेवधु
क्तं · परं तु कन्यासंक्रांतिनिमित्तधुरिलोचनौ · महालयेतुपुरूरवार्द्रवि स्याहृ · सकन्यागतस्यस्यभावपक्षपरपक्षलक्षणार्थत्वेदमाशावुदा

तमहंक्रांतौ · ध्वांतदृश्युपेस्य अथात्रदेवता : निर्णयसिंधौ संग्रहे · तातांबात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रीस्त्रीतनयादि
तातजननी स्वभ्रातरः सस्त्रियः तातांबात्मभगिन्यः सधवपुत्रकंजाया पिताश्वशुरः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थेतथा
तर्पणे १ तेनात्र पितृपार्वणं मातृपार्वणं मातामहपार्वणं त्रिपार्वणं त्रयं · तथाचहेमाद्रौ धर्मः महालयेगयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टक
सुच · नवदैवत्यमत्रेष्टं शेषं षट्पौरुषं विदुरिति · नैनदेवत्यं इतरनवदैवत्यमेव · अन्यत्र तु द्वादशदैवत्यमुक्तं · महालयेगयाश्राद्धे
चान्वष्टकासुच · ज्ञेयं द्वादशदैवत्यं तीर्थेश्राद्धे गयायां अस्मिनितिगमवचनात् पंचनिर्णयामृते · कल्पपक्षे गजच्छायेतुपक्षस्यपार्वण
स्यावृताः कुर्यादेकोद्दिष्टश्राद्धकर्मपत्नीत्यादिकानुपल्लवं तदन्यक्लपरं · अत्रचमदनपारिजाते मातामहादिन्वष्टकाश्राद्
विकृतित्वान्नष्टदेवमातृभेदेनकार्यं श्राद्धं · अर्घ्यदानं चपृथक्कुर्यादित्येतावत्साविधेयं · पिंडमेकं तु निर्वपेरसतुपक्षतिवत्स्याद्वा तु
वादएव · अन्यथा भेदवाक्यानि · इति केचित् · कर्मप्रमतन्त्रिभिन्नत्वादिनावाक्यानेन भिन्नेषुपार्वणद्वयनियमात्तथा स्वेनभर्त्रासहश्राद्धं
मातामहस्तु क्षत्रियव · प्रितामही चेवैनेवतस्याप्रपितामहः तथा · स्मृत्यंतरे वर्जयित्वा एवस्त्रीपानाति · पृथक्कुर्यात्पाकेश्वेदित्तिनारी
णां पृथक्श्राद्धमहर्षयः अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेहनि · अत्रमातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिनासहेति वाक्यानपादिना विदुः

श्राद्धकल्पसु पंचव॰ पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयत इति वचनात् तथा पार्वणस्य वृद्धौ कुर्यादिति पूर्वोक्त निर्णयामृतधृतवाक्याच्च · महालयश्राद्धे
पार्वणमेवेत्याह ॥ गौडनिबन्धेऽप्युक्तं · अन्येत्वत्राप्यहं पार्वणद्वयं · न तु दैवतद्वादशदैवतादिविधानमनुसरन्तु महालयविषयमित्याहुः ॥
१० तत्र दाक्षात्यवृत्तेवपस्यापि देवाचारपूर्वकस्मृतवृषभसारेपि · महालये मातुः श्राद्धं पृथक् त्रयोदशमिति · तत्र विशेषमाह गर्गः ॥ अनेको
मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके · अर्घ्यदाने पृथक् कुर्यात् पिंडमेकं तु निर्वपेदिति · अतश्चैतत्पक्षे ॥ स्थानेष्वेकश्राद्धे विशेषवचनाभावा
न्मातृभेदे एकदा वार्घ्य इत्यग्रे वक्ष्यते · जीवन्मातृकस्तु सापत्नमातरेकोद्दिष्टं कुर्यात् · तथा च कात्यायनः ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव
हि पार्वणं · पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सुदैवतमिति · अत्र मातृवाद्धः सापत्नमातृपरः ॥ श्राद्धदीपकलिकायां तु · अत्र एको[illegible]
तृगयाश्राद्धमहालये · पितृपत्नीष्वपि सा इदं कार्यं पार्वणं वदन्वेदिति · वृद्धमनुवचनात्सापत्नमातुः पार्वणं स्यादित्युक्तं · स्मृत्यन्तरे · आहे रामः
पिता ततो माता सापत्नजननी तथा · मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनन्तरं · सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सभार्यकाः ॥ दुहितृभ १०
गिनी चैव दौहित्रो भागिनेयकः ॥ पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरेव च इति · हेमाद्रौ च · उपाध्याय गुरुश्च पितृव्याचार्यमातुला
इत्युपक्रम्य · सखिबन्धुदारणां [illegible] तीर्थे चैव महालये · एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नत इत्युक्तं · तत्प्रत्येक विश्वसम्बन्धेयुक्तं स्मृ

तिसंग्रहे · एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानावाह्य यथाविधि पूजयेत् · दत्वा हृदयाद् पिंडान् दद्यादेककरेण तु · पक्षश्राद्धे करणेप्येकस्मिन्ब्राह्मणे प्रत्यवना
वाप्यादिनपूजयेत् पक्षा · एकैकमाचार्यादिकमेकस्मिन्पूजयेदिति · अपरार्के पारिजाते पक्षहृदयेप्युक्तं · निर्णयामृते तु · एकादशाहकुर्वीत
एकोद्दिष्टानि सर्वशः ॥ यस्यापि दैवविलम्बश्चेत् [illegible] इति · पुराणसमुच्चयवचनाद् · प्रत्याहमग्नौ सर्वाण्येकोद्दिष्टान्येकाद
शपाके तेषामनीत्युक्तं · शिष्याद्य · पक्षश्राद्धकरणविधिः · [illegible] दिनमासु मर्षयेद एकोद्दिष्टं न कुर्वीतेति नवमेकं संगृह्य · एतच्च · [illegible] व
सन्यस्तेनातेवपतिते सत्ति वा कालान्तरे पितृकादेशे जीवत्पितृकेनापि पितुः पित्रादिभ्यः कार्यं · तत्र · पिंडकं यत्र पिंडदानं
तिजीवत्पितृकस्यापि पिंडनिषेधात् · यत्तु · दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं [illegible] परपक्षिकं · न जीवत्पितृकः कुर्यादिति · [illegible] तत्समर्पणमात्रे कोद्दि
ष्टवचनं · तत्र सत्यस्मिन् पितापुत्रे रिक्ते विषये [illegible] पितृचरणाः ॥ स्मृतिसंग्रहवत्यां · तत्र जीवनीत्यपि विशेषवग यायाब्रह्म पक्षके · निषिद्धेऽपि दिने कुर्या
त्पूर्णानितिलमिश्रितं · एतच्चान्यत्र दर्शपरं · श्राद्धं गत दर्शे · पक्षश्राद्धे हिरण्येन अनुज्ञा स्यात् जोरकं · स कृत्स्न दाजयेदेव परेह निते जो
दकंमिति वचनात् पक्षश्राद्धमन्यहः श्राद्धेष्वसकृत्स्नदाजयेदेवपरेह [illegible] कार्या विद्याव्रतस्तु ते · एतच्च पित्रोर्मरणे प्रथमाब्दे कृता कृत · तथा
च स्मृतिः ॥ दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं · प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृते पितृसपिंडने · प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत पदिद्यात्मकं [illegible] मात्रं तु न इति ·

भक्ताख्यं श्राद्धं तद्धानिरिति· मदनपारिजातादयः॥ अन्ये तु भक्तारंभस्य श्राद्धस्य प्रसिद्धत्वात् दर्शश्राद्धे वचनादनुरवान् पितृभक्तामांसजिश्व
ममाहुः पेहित्वा दिवाकोपुभक्तिश्राद्ध दर्शनात् वर्षमध्ये हव्यपुष्पिनो तदर्थ सर्वेषां मासिकादीनां मपकृष्यते तेन पितृत्वमाप्रेऽजातेन वादृ
र्शादिकार्यः विष्यभावेन· हतेन पिंडीकरणेन ततः संवत्सरांन्ते· प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यत इति वचनेन कृते पि सपिंडीकरणे वृ
त एव पितृत्वप्राप्तेन कार्यमित्येव परमिदं वचनं इच मित्याहुः॥ निर्णयसिंधौ पितृचरणानामप्ययमेवाशयः॥ अन्ये तु यथाश्रुतव्याख्याया
भक्तिनत्यस्यो हे स्यविशेषणे वृत्ते तेषां पुत्रेण पितुः कार्यं भ्रात्रादेर्न कार्यमित्येव व्यवस्थामाहुः॥ पूर्वमेव पुत्रः॥ विधवायास्तु विशेषः
स्मृत्यंतरे· चत्वारः पार्वणाः कार्या विधवायाः सदैव हि· स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च· ततो मातामहानां च श्राद्धदानमुपक्र
मेत्· तेन तस्याः भर्तृपार्वणं पितृपार्वणं मातृपार्वणं मातामहपार्वणं चेत्येवं पार्वणचतुष्टयमित्येकः पक्षः॥ केचित्तु श्वश्रूणां तु विशेषण
मातामहानां पृथे वचेति· पार्वणद्वयमेकं भवेत्· तदाषट्पार्वणानि· स्मृतिरत्नावल्यां तु· स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यश्च पितृभ्यस्तथैव च· वि
धवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतंद्रिता इति पार्वणद्वयमुक्तं· एषां च पक्षाणां विकल्पः॥ पक्षद्वये पि भ्रात्रादेकोद्दिष्टं नि· तस्याः भर्तृवत्पा
र्वणएवति यमात्· यत्तु भर्तुः श्राद्धमनुपानारी मेहेषि पार्वणं साचरेत्· न तेन तृप्यते भर्त्रा कृत्वा तु निरयं व्रजेत् इति वचनं तत्पाहादे

पाक्षिके कोद्दिष्टं श्राद्धं सार्थं· ननु· सर्वपार्वणनिषेधार्थं॥ एषां पक्षाणां निर्मूलत्वं वृद्धमनुस्तस्मात्पार्वणं नानुपेक्ष्यं॥ तस्याः श्राद्धं धर्मे
नहेन्नाव नतु पाकश्राद्धमित्यत्रैव व्याख्यानः॥ इदं श्राद्धं नित्यकाम्यं· आषाढ्याः पंचमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति· शाकेनापि दरिद्रोपि सोन्य
जत्वमुपैष्यतीति नागरखंडे दोषश्रवणात्· तथा फलश्रवणात् दिकमाजितिनः पुत्रा नायुष्मारोग्यमैश्वर्यमेव च लभते· भाद्रे त्रिपंचके
दत्वा श्राद्धकामाश्च पुष्कलानिति· भार्यारूजे दर्शने तु दिनान्तरे पंचमे त्रिदिनकृत्कृत्यं· कार्यः॥ यदा तु नागरखंडादिवचनानुरोधेन
मृततिथेरदृश्यत्वात् तस्यां तिथौ पाकक्रियेन दापश्चमेन हेमन्नवा श्राद्धं कार्यं· पाककर्त्रे नरेतु· मतिपक्षे नैव श्राद्धं कार्यमिति मदनपा
रिजाते स्पष्टं· अन्वष्टकाश्राद्धमघाश्राद्धेप्येवं· अत्राष्टम्यां मघायां वर्षं समकत्राद्धमा खलायनेनोक्तं· एतेन माघ्यावर्षं प्रोष्ठपद्या अपरपक्ष
इति· मध्यवर्षामुभवं माघ्या वर्षमित्यर्थः॥ इदं वा अष्टकावत्सप्तम्यादित्रिपक्षे द्युरष्टकान्वष्टकाक्रमेण कार्यमिति वृत्तिकाः॥ श्राद्धे
आषाढ्याः पंचमे पक्षे गपामघायामष्टमीस्मृत· त्रयोदशी गजच्छाया गपानुस्यातुर्धेन्द्रः इति· हरदत्तस्तु· माघ्यावर्षमिति पाठान्मघायुक्त
त्रयोदश्यां श्राद्धमित्याह· अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं· कात्यायनः॥ अन्वष्टकासु नवभिः पिंडैः श्राद्धमुदाहृतं· पित्रादिमातृमध्यंचेत

श्राद्धकल्प. नोमाता महालकं । छागलेयः । केवलमनुक्षये कार्यं वृद्धावृद्धे प्रकीर्तिताः । अन्वष्टकासु मध्यस्या दाता कार्या स्नुमातरः इति आश्वलाय
१२ नानामपि सूत्रानुसाराद्ध्यमेव पक्षः । यत्तु हेमाद्रौ ब्राह्मे अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं वदिष्यते यत्र मातृयजनं तत्त्वन्वष्टकास्वा
दिति इति दीपिका वचनं तच्छाखान्तरपरमिति पितृचरणाः । जीवत्पितृकविषयमिति निर्णयदीपकारः । क्रमाभावेनादितरस्मयो
गात् इदं च जीवत्पितृकेनापि कार्यं अन्वष्टकां गयायां प्रोष्ठपद्यां मृते हनि मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवतीति
मैत्रायणीयपरिशिष्टात् माता महास्तु तस्य न भवंतीति मातुरित्येकवचनविधानात् न चास्य मातरो जीवंत्यामपि जीवत्पितृकः
सपत्नमातृभ्यो दद्यात् सर्वासामेव मातॄणां श्राद्धं कन्यागते रवौ न वस्त्या हि सूता तंत्रं ज्ञात्वा वरापनदिति सूतेनावहय राम:
कत्वविधानात् स्वमातृमरणोत्तरं तु न स्येता स्यश्च देयात् तत्र सर्वासामेकोद्दिष्टमिति ॥ ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमोनमः ॥ १२

एकोद्दिष्टः । एकश्राद्धपिंडदानानि नारायणवृत्तौ निर्णयसिंधौ च स्पष्टं तेनार्घ्यदानं पृथक् कुर्यादिति नघवन्ति अयं तु तत्रिष्ठापर्यायनिसूक्तना
सर्वत्रायुग्मताक्राम्तेः ततः स्वमातॄणां समस्त्यत्वं अर्घ्यपात्राणां अस्मणानाचमसमस्त्यत्वात्पात्रेयुसु प्रतिष्ठापनं तस्मादिति त्रिकले नर्तुमरणात्तर
नितुयुक्तं निर्णयसिंधौ ब्राह्मे पितृमातृकुलोत्पन्नायाः काश्चित्र मृतास्त्रियाः । तस्याः श्राद्धप्रदानं च ब्रह्मलब्धं च गायनः । अत्र देशाचारात्ध्यवस्थे त
निश्चिताः । तथा अनुपनीतेनाप्येतत्कार्यं अमावास्याष्टकास्वपक्षपंचदशीषु च नतु स्नात्वानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु श्राद्धविर
हितोप्येतत्सर्वासमुत्थापि निम्पराः । शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुध इति सिंधौ मात्स्यात् । नन्वर्भागिभापिकमन्वष्टकाश्राद्धं शूद्रा
प्यपिंडनिर्वपणं कार्यं तस्यामपि तृमत्तमेति विष्णुधर्मोक्तेः । एवं वचनस्य जीवत्पितृकपरं । पुत्रं नपिंडदानं च प्रेतकर्मच सर्वदाः । नजीवत्पितृ
कः कुर्यात् गुर्विणीपतिरेव चेति निषिद्धपिंडदानप्राप्तिप्रसवार्थत्वान्नादितिपिना महचरणाः । अत्रमृतासिन्यपि जोन्याः तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे भर्तुर्गृ
मृता हानी सहदानेन वामताः तस्यास्थानं नियुजीतविप्रेः सहस्रवासिनीमिति एतत्कारणं प्रायश्चित्तमुक्तं मृतिधाने । गणि घृणिजपेन्मंत्रदानवाचिन
हिने अन्वष्टकां पदान्यूनं न दासं पूर्णमेतितादिति मन्यासिनां तु दाहस्पणा कार्य मन्यासिनाप्यादिकादिपुत्रः कुर्यादित्याविधि महालये तु यच्छ्राद्धं दद्यात्

११

श्रा·क· पार्वणं तु न रिक्ति· अथ त्रयोदशीश्राद्धं· श्राद्ध हेमाद्रौ· आश्वयुज्यां तु कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च· प्रावृट्काले यमः प्रेतान् पितॄंश्चापि यमालयात्· विसर्जयति
मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरमिति· हेमाद्रौ· ब्राह्मे· नास्मात्परतरः कालः श्राद्धेष्वन्येषु वर्तते· विष्णुः अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीं· पायसं म
धु सर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुंजरस्य चेति· यत्तु अस्तं गते पत्यौ श्राद्धे मासं तथा मधुतिक्तलोमधु निषिध्यते भोजनमात्रपरः· पिंडे तु कलौ च मधु
यमे वेत्यग्रे वक्ष्यते· अस्मिंश्च वचने त्रयोदशीमात्रश्रुतेः सैव के वलानिमित्तं· मघायोगस्तु फलातिशयः· तथा च स्मृत्यंतरे· मघायुतायां तस्यां तु
लायेरपि विशेषतः· स्मृत्यंतरे पितरस्तद्द्वर्षाणामयुतानि पुनंति मघायोग एव गजच्छायेत्युच्यते· हंसे हस्तस्थिते या तु मघा युक्ता त्रयोदशी तिथि
स वैवस्वतीनाम सा छाया कुंजरस्य तु इति हेमाद्रौ वचनात्· एवं च दिनत्रयेऽपि केवलमघायां श्राद्धं न वल्पं· एषेतरस्मृतिश्राद्धं वर्षासु च मघासु चेति व
सिष्ठवचने चकारेण तस्यापि भिन्नतस्यैव निमित्तत्वावगमात्· तत्र त्रयोदशीश्राद्धं नित्यं· तथा च· प्रोष्ठपदी मतीता या तथा कृष्णत्रयोदशीमिति
स्मृत्यंतरे· श्राद्धकालानुक्तौ तेन तज्जिन्नश्राद्धेषु अविभक्तानामधिज्येष्ठस्यैवाधिकारः· यत्तु· अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो पुनाहनि· दर्शादौ पृथक्
योदशीश्राद्धं तथैव चेति· देशांतरे द्वयोः प्रतिप्रसवार्थतन्निर्मूलमिति सिंधौ गुरुचरणाः· अविभक्तस्य एतास्तु श्राद्धकालान्वितीत्यानाहप्रज्ञापतिः· श्राद्ध ग्रामः
मेतेषु कुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इत्यकरणे दोषः· स्मृतेः· मत्ताद्य· नु काम्यमपीत्यन्यत्र स्पष्टं· मघाश्राद्धं त्वविभक्तैरपि कार्यं· तथा च हेमाद्रौ· विभक्ता वाऽ
विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमेव पृथक्सुताः· मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना इति कश्चिदस्पष्टार्थं तत्र सत्यं महालयस्य भवत्येव नाधिकारः पृथग्विने

प

ति· मघाश्राद्ध भिन्नश्राद्धनिषेधात्· निर्मूलत्वं पि वाक्यानस्यागृहणाच्च कश्रद्धविषयं मघायुक्त त्रयोदश्यापि इति वर्षादिनः· समंतानो नैव कुर्यान्नित्यं तु कृष्ण
यो विद्वानिति हहस्परा न्नरोक्तौ इति केचित्· पितृवरणात्तु· पुत्रवद्धिषयकमेवेदं वचनमान मित्याहुः· पापमध्यतिरिक्तद्रव्यणश्राद्ध नकार्यमिति हेमाद्रौ·
हारिः दानधर्मे· यतीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन्श्राद्धं त्रयोदशी· नावश्यं तु पुत्रानामप्रमीपत्नेन गृहे· अववंत्यत्र प्रियंते एवमिति स्मृतिचंद्रिका· अन्ये तु दोषस्य
पाक्षीकत्वात्त्रेदं युक्तमित्याहुः· हेमाद्रिस्तु· एकवर्गश्राद्धविषयकमेवायं निषेधः· तथा च कार्ष्णाजिनिः· श्राद्धं चैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत्· तन्त्रमा
स्मात्र्येनस्य प्रजो हिंसेतिनस्य तद्दृति· यद्यपि पितृणां एव त्रयुक्तं तेन तत्र मातामहा अपीति वचनात्त्वैकवर्गश्राद्धे त्याप्यविभ्रमस्त्रोप्रकपार्वणनिषेधार्थमि
दानेन मातामहादिवर्गस्य मातृवर्गस्य च द्व्याद्यत्यकार्येः· यदापि पितृपक्षापाणां सर्वेषां मातृपक्षापाणां च सर्वेषां मातुलादीनां यजनं कुर्यादित्य
र्थः· तेषामपि· मातुलादीनां यजनमेकोद्दिष्टविधिना न कुर्यात्· किंतु पार्वणविधिना· तथा च हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे· न तु त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान्यः
मृतातिषु· एकस्यैव न कुर्यात्तु पार्वणं तु समाचरेत्· अस्यार्थः· पुत्री त्रयोदशीश्राद्धं न चेत् एकस्यैव पितृवर्गस्य नैव कुर्यात्किंतु सर्वेषां· तत्रैव
कोद्दिष्टं तेषां कुर्यात्· किंतु पार्वणं· तेन येषां पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तं तद्बाधनार्थमिदमित्याहुः· तत्र· नेदं कस्मिन्पार्वणमविहितानां पितामहादीनां पुन
त्रयोदशादि पार्वणे विनिवेशः संभवति· विनियुक्ताविनियोगविरोधात्· यत्तु स्मृत्यंतरेऽवचनं· न तत्र पादशी श्राद्धं पितृनिमित्तं पिंडोकरणान्नरः पितुः· अविभक्ता
सिक्षवते कदाचित्मासस्य पाक्षिके कोद्दिष्टस्यानिवृत्त्यर्थं· तेन एकस्य वा पितुरेकोद्दिष्टं न कुर्यादित्यर्थ इति वयं· परापि श्राद्धं नैकैकवर्गस्येति कार्ष्णाजिनिर्व

श्रा·क·म· चनं तदपि नञ्ज्ञमसो भेकपार्वणनिषेधार्थं·तथा चैव वचनवैयर्थ्यात्·तेन येषां मृते माता महानाम्नाम् एषां वक्तव्यं वा स्वगृह्योक्तं मातुरिवाकान्त्यां मान्यतः सर्वत्र
सामान्यकपार्वणस्य निषेधार्थमिदमिति कश्चित्तन्नापि पामप्याम्नायनादिना पार्वणश्राद्धमाता महानाम्नानादकपार्वणमप्यनुज्ञाने तेषामप्यविबाधन·महा
लयेगयाश्राद्धश्राद्धे चान्वष्टकासु च·नवदैत्यमन्त्रमित्यत्रा नेत्राद्वेन तेषां ज्यष्ठाद्दशादैत्यती पुत्रोऽष्टमघासु वति·पूर्वोक्तवचनेन वैदेवनदारगार
१४ घनादेः नुक्तेनात्रैकपार्वणप्राप्तिःतदाक्यमसिद्धं कृत्वा चित्रापानुत्रेमात्रापि मित्येव वाच्यामतिपङ्क्तिविदेनत·तेन दैवाख्यं जीवन्मानृमातामहस्य व
पत्यार्वणवद्यज्ञोपेनतद्वर्गीयाणामपि तामहीभ्रातुः पितामहादीनां·तथा·हेमाद्रिणैव वर्गीतः पानित्वेनोक्तानां मातुलादीनां तद्वर्गीयजीवनेन तद्वरजो
पालोपस्त्राप्नेतन्नाप्युपमिदं वचनं·एवं वचनं तु साक्षात्रयेतस्यैत्योत्रणदि कोर्ध्वादृपिस्सगडतदनिनकश्चिदिगाधद निबन्ध्य·इदमघात्रयोदशी
श्राद्धमलमासेपिकार्यं·मघात्रयोदशी श्राद्धं मलमासमस्यतिहेतुकं·अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यस्यानिमित्तवदिति कावकगृह्योक्तेः केवलमघा
प्रयुक्तं तथास्तु द्वत्रयोदशी निमित्तकं वा मलमासेपि न भवति·तयो केवलयोः श्राद्धमासे संनेवानान्यगति कत्वाभावादित्यन्त्येविकल्पः अमावा
षा कृते तस्याविति·एक प्रयोगताप अनुत्रयोदश्यापद्रनिषेधात्र प्रयोगताप भावत्मा कल्पकश्राद्धपुत्रवतानकार्यमिति इत्यनुपुगादिपुत्रव
तु पिण्डदाननिषेधात्·सा कल्पकश्राद्धविधानाद्वा·तथा च हेमाद्रेय पिण्डोपपत्रनिवर्तनमघादिपुकाशवचनं·साकल्यतु तदाकार्यमिभाजा——पादिभिरिति
तद्ध्येवक्ष्यते पुत्रवतानाम्कृतमहाजयस्तत्र नैवकार्यः अत्रापुत्रस्यमहृन्महालयकगते नैनेव मघात्रयोदश्या युगादिश्राद्धानाप्रमंगसिद्धिः अपि रामः

कत्वेन महृन्महालयश्राद्धस्यतंत्रत्वात्·तदा कृत्वचनात् मासिकक्रियं तदा मर्वपातत्रो गोवानुष्ठानमित्युक्तिक·अथ चतुर्दशीश्राद्धदीपिकायां·मृतादिसद्गशस्त्रविद्धि
प्रगजलाप्युद्धतो यावत् भिन्नता नानि मिरद्भूभ्यमनरूपाप्यागदनाकाफलेन विज्ञदं दस्तथ्योपि गेरणसृष्टिः योपायान नतृणां प्रेतानाम स्तजवत्वांचस्वैवयेषां ह्यो
निभूते मितेः·पृथ्वीचत्रोदयप्रचेताः हस्ता गदरणजोलाघार्वदुत्त्वाकाविवादिनान विद्विष्ट विपश्चानानिषां ताम्यादे तु दर्शा·मरीचिः विषशस्त्रश्वापदाहिति
कृष्णापणपातिनां·चतुर्दश्यां क्रियाकार्याअन्यथानुविगर्हिताः·श्राद्धाणा तु न गतद्भेतन नतद्ब्राह्मणान्·नविष्य·मननं मागतस्यापि पितुः शस्त्रदत्तस्य
·चतुर्दश्यां तु कर्तव्यमेकोद्दिष्टं महालयदिति·अत्र च पः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यापि निविनियमोन तु चतुर्दश्या तावेतच्छस्त्र दतस्यतिनयाले वार्षिकादिनामकरणा
पत्रेः तेन दिना तद्मातामहादिस्य पार्वणं कार्यमेव तिपितृचुगणाः इदं चैकोद्दिष्टं वपुत्रं कार्यं·प्रत पक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानतःगादवेपुत्रं तत
श्राद्धं पितृणामक्षयंभवेदिति प्रयोगपाशिजातवचनात्·तन्नाप्येकोद्दिष्टं तु पत्नाद्दनैमित्तिकमुच्यतदनिवाकाम्नैमित्तिके काम्यकालादि निवचनाद्वत्र
काम्यकालोविस्तरेवादितिकेचित·अन्येतु·नैमित्तिकत्राहेतु सपिण्डीकरणस्य क्लनक्षणस्याक्तेत्र काम्यकाम्ये·किंतु·युगादिवचनादेवत्याहुः इदमेव पुत्रे
·पितामहोपितृस्वहतस्त्रैकोद्दिष्टं कार्यं·त्रिषुनात्स्वहतस्तुतपार्वणमेव·पित्रादयस्त्रया यस्य शस्त्रपातिमृतुक्तं मात·सम्भूतपार्वणं कुर्यादाविद्ध
निपृथ्वकृपृथगितिहेद्रस्यगताशंकेः त्रिषुशस्त्रदतपुएकोद्दिष्टत्रयं कार्यमिति श्राद्धदर्पकारस्त्वाकिंमहालयेचतुर्दश्याद्वेपत्रं चतुर्दीतस्याग्निम
पक्षेद्विदिनान्तरकरणएकोद्दिष्टमेवकार्यं·यथाग्नश्रद्धेवगणकालविधानादिति कश्चित·हेमाद्रिपृथ्वीचन्द्रोदयोस्त·दिनान्तरपार्वणमुक्तं·एवं शस्त्र
हतस्य पक्षश्राद्धपार्वणमेव·वचनात्स्यामेवचतुर्दश्यांशस्त्रणहतस्य वार्षिकं पार्वणमेव कार्यं·मृताहनिमित्तस्यपार्वणस्य निषेधाभावात्·नापिश्रा

२५

श्राद्ध. क.

द्वयंप्रसंगसिद्धिरिति पितृचरणाः पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवं । यत्तु । जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहेपि वा । श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति ग्रा
कदाचिदिति वचनं तद्धर्मपूर्वपरं । यदपि । शस्त्रादिहतानां चैत्रगौरीत्यादि सरीसृपैः आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न कारयेदपि हा गलपवचनं तद्बुद्धि
पूर्वात्मकहत्त्वाणां श्राद्धं न कार्यमित्येवंपरं । प्रमादमृतानां तु कार्यमित्येव । समन्तभागतस्त्यादिवचनाद्भिन्नं मृतानामपि कृतक्रियाणां कार्यं । नौन्य
षामिति पितृचरणाः । इति चतुर्दशी । अथामावास्यायमरेसमहं तस्थितयातु अमावास्या कर्गन्विता । सा तेषां कुंजरच्छायादिनिबोधापनानुवीत । हंस
स्थितहस्तस्थिते सूर्याचंद्रमसोरेकस्थितावित्यर्थः । महाभारतेतु । हस्तिच्छाये गजच्छायेत्युक्ते अजनसवालोदनवर्षामुनिपुंगव । हस्तिच्छायासु
विधिवत्कर्णव्यजनवीजितमिति । श्राद्धं माघे । गयायां राष्ट्रेन गदे खड्गमांसेन यातिथि । तत्र पुनः कुंजरच्छायापौकुंजरस्य च । अकल्पकालिकी
तस्मिन्नामान्तां कुंभविष्णुनेति पितृवदने । अत्र श्राद्धे भाकुर्दीषाश्राद्धे । मृतकमृतकेचैव गृहीतव्राशिभास्करे । छायायां हस्तिनश्चैव तम भूयापुरूपोत्र
वेदिति । अयं च भाकुर्दीपः प्रत्यक्षगजच्छायायां च पर्वश्राविकगजच्छायायां चेतुल्य इति दर्शनादि । तथा पादे श्राद्धपक्षे । आश्विनशुक्लप्रतिपद्यश्राद्ध
कुर्यादित्युक्तं शाकं तथा । आश्विनशुक्लप्रतिपदो मातामहश्राद्धं पुंके हेमाद्रो संग्रहे । जातमात्रोपि दौहित्रो विद्यमानपि मातुले । कुर्यान्मातामहश्रा
द्धं प्रतिपद्याश्विने सितइति । अत्र च जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते इत्युक्त्वा पनयनात्प्रागेश्राद्धाधिकारव्युदासार्थं । जातमात्रपदेनेता
पनयनात्पूर्वमनुष्ठानेदृशाचारगतिवदनेत्रांतमव । इदं वाजीवत्पितृकेन च कार्यमिति शिष्टाः । एवमेव गव्याविनाग्रे हो । तथा च निर्णयदीपे । प्र
तिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणं । श्राद्धं मातामहं कुर्यात्सपितामहैव सदिति । संगवव्याख्यातं निर्मूलत्वादपराह्ने कार्यमिति पितृचरणाः । दिनद्वये

राम:

अपराह्णव्याप्त्यभावे अमावास्याश्रयेवेवनीवत्पितृकस्यकार्यमत्तस्माद्दनिषेधात् । तथाभिश्राद्धं अप्रकाषादयमव्यं कार्यं जानुनीपातिनाविकावधीन
ननवेनइति । जीवत्पितृकनिर्णयस्य । तथा । श्राद्धं न तर्पणं । ... कृतित्वात् । तदर्दर्शादिकं कार्यं । जीवत्पितृकस्य पूर्वानुपिंडदानं च निषिद्धं निषु
धात् । अन्वष्टकावृद्धिशेषवचनात् भावात्त्विति पितृचरणाः । पत्नी तु दर्शनपिंडदानं च न यतिभिर्तृत्वभार । ममन्तनलंग्रथममतइयत्रे गलयःअत्र चाधिकमासे
पातेशुद्धमासेदौहित्रप्रतिपल्लाद्धं कुर्यात् । इति महालयः । अन्वष्टकादिन्युक्तानि । अन्यच्चक्षयादसपिंडीकरणादयः श्राद्धकाला अग्रेवक्ष्यंत इति दिक् ।
इति श्राद्धकालाः । अथ श्राद्धाधिकारिणः । तत्र । पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिंडदानोदकक्रिया । पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदर इति । अत्र च पुत्रपदं
घुपिश्रेत्रजादिहादशावधिपुत्रपरं । तथापि कलौ औरसदत्तकौ परमेव । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहइत्यन्यथा कलौ निषेधात् । एतेनतन्मप्रकृतः पु
त्रिकासुत इति वचनात्पुत्राभावे पुत्रिकासुत इति भ्रांता कतपास्त । तस्य कलौ निषिद्धत्वात् । पात्रमत्वेनपुत्रवत्तनाधिकारवत्ता कानेर्व्यादिवः प्रातिःपुत्र
पौत्रप्रपौत्रकेषिति । याज्ञवल्क्यवचनेत्रयाणामहिकर्तृत्वात् । अत्र पुत्रपौत्रादिनाविमुख्यपक्ष एव । एतेनेन्यादृष्टकपुत्राणाममनवादत्रेकावकुर्यात् ।
गौणस्यापि तस्यपुत्ररहितेनाकृतिकस्यविडक्रियायाम् । पुत्रपौत्रप्रपौत्रकर्तृत्वे चेदापदादिकर्तृत्वाह । अगर्भस्थनजन्मनोऽधिकारिणः किं तु वर्षात्तरः वा
लादापादिकादर्वाङ्कुर्यादित्यनुमधिकइति कालादर्शवचनात् । वर्षत्रयाधःकुमकतचूडस्यापि कृतचूडस्यापि समन्तककं नवप्तनेधिकोपहृत्याकृत
चूडस्यापदिष्टस्याव्रबिवेत्सरइति सुमंतुकः । यत्तु । कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकंपिंडमेवच । ब्रदारद्वस्य ... कानत्रवदाभरोप्यत्वाचितिमाधवादव्यात्तरच
ने । तत्प्रथमवर्षद्वितीयवर्षेचूडाविषयमिति पृथ्वीचंद्रोदयः । तथा च । प्रथमवर्षकृतचूडस्य संस्कारहितस्य कर्मण्यधिकारः । यत्तु । असंस्कृतेन पत्न्या च

१४

श्रा॰क॰ साग्निदानं समंत्रकं · कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हीति कात्यायनवचनात् · यस्य त्रिवर्षस्य तेनाप्राप्तस्य वा तत्र वाग्निदानमात्रे मंत्रनिय
मार्थमिति · पितृचरणाः ॥ केचित्तु कात्यायनवचने प्रथमवर्षकृतचूडविषयं · तथा च तद्विषये अग्निदानप्रभृति प्रतिप्रसवार्थमिदमित्याहुः तन्न · यथा सो
३६ कृतचूडस्याप्यर्दित्यादिना त्रिवर्षस्य च मंत्रनियमेन निषेधमाद्विधपूर्वं तत्प्राप्त्यभावेन न हि प्रतिप्रसवस्य न तु वेदाक्षरगणपर्यालोचनया नित्यानुवादत्वात् न
च नित्यानुवादस्यात्मपक्षे प्राप्तिः क्रियेत तद्बाधकं कात्यायनवचनम् अग्निदानमात्रे प्रतिप्रसवार्थं स्यादिति तद्युक्तं विदन्ति तत् · एतद्वो रम्यस्य वेदस्य कादिनो
नु उपनीतानामेवाधिकारः ॥ पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौर्ध्वदेहिकम् · मनुः · और्ध्वदेहिकमन्यत्तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः इति स्मृत्यंतरोक्तेः ॥ तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रा
भावे दत्तकादयः ॥ तदभावे पत्नी · तस्याश्च पतिः अपुत्रस्य पत्नी तु · पालनी व्रतस्थिता · पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेत च इति मनूक्तेः ॥ नार्यापि दंपति
दृष्टाः अर्थं भार्यापि तथैव वदन्ति स्वयं वक्तव्यत्वात् · पत्न्या अप्यविभक्तायां मृष्टं भ्रातृभावधिकारः ॥ यत्तु · भ्रातुर्भार्या स्वयं पत्युः तत्कार्यं विदन्ति विषयमिति · तत्रापि सुतः
स्वकं यस्य नास्ति सहोदर इति वा दो · तद्विभक्त भ्रातृपरं · तेन विभक्त भ्रातृपत्नी समवाये · भर्तुरत्वात्तत्स्व एव कर्त्री अविभाग भ्राता · अविभाग पितृपूर्वोक्त
अस्य वाक्यात्तत्स्वकर्त्रीत्यन्ये · एवं सापत्न भ्रातृषु विभक्तेषु पितृव्यमातुः समक्षं कनिष्ठापि कुर्यात · एवं सर्वस्य मातामहदत्तपत्यादिनामपि तेजो च राम:
र्ण स्तितृकनिष्ठो पितामहचरणाः भ्रातृणां मध्ये पितामहस्मारत समवाये सोदरा एव कुर्यात · तत्रापि ज्येष्ठा ज्येष्ठ समवाये ज्येष्ठ एव कुर्यात · एवं तत्पाभा
वे कनिष्ठ भ्रातुः ज्येष्ठपुत्र कुर्यात · यत्तु · तातु तस्य तथा प्रजनि इति वचनं तत्कनिष्ठभ्रातृमतु विषयं भ्राता दुहितासह विभक्तस्य पत्न्या तद्दुहिता
कुर्यात् · धनहारित्वात् · तत्राप्यूढा नूढा समवाये · उढैव · दुहिता पुत्रवत्कुर्यात्मातापित्रोस्तु संस्कृते तेति नरहा जंववचनात् · दुहितृभावे दौहित्र

धनहारित्वात् वक्तव्यं स्तु धनहारित्वाभावेऽपि तस्याधिकारः तस्याप्यभावे · तदा त्रेत्योऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रियां तृप · तदकापं तदा वाह्लोदौहित्रे
पितरावाहंतीति · द्वौहि त्रभ्रातृपुत्र समवाये अविभागेभ्रातृपुत्रः ॥ विभागे दौहित्रः ॥ भ्रातृतत्पुत्रसत्वे कनिष्ठ श्चेत्सन्ज्येष्ठश्चेत्र पुत्रः कुर्यादिति केचित्
अन्ये तु ज्येष्ठभ्रातैव कुर्यात · तस्य भ्रातुस्तस्य श्चैव यस्य नास्ति सहोदर इति वचनात्तस्य तथा प्रजनस्य स्वयं च कनिष्ठ भ्रातृमतत्विषयं तस्यौक्रित्या
दिनिर्णयसिंधौ स्पष्टं · कात्यायनः अपुत्रा अग्रजा वा पिभ्रातु कुर्वीत संक्रियां · तत्तस्मोदरानद क्रमेण तत्पत्न्योः ॥ पुत्राः जैतन्त्र बंधाश्च सगवा
दिभ्रमसुरस्य च · जामातास्नेहवत्कुर्यादखिलं यैतत्मादिकं · यत्तु · तत्पुत्रस्य पिता कुर्यान्त्रानुजस्य तथाग्रजः ॥ तथा · पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां तु कथंच ३
न · यादि स्नेहेन कुर्यात्तां सपिंडीकरणं विनेति वचनं तदन्यसत्वे · अन्यथा उत्तमत्रं बाधवत्र्तेत पिताभ्रातापि च प्रजः ॥ ततनीवापि सकुर्यान्महदेनो
न्यथान्तं उदितस्यादि विरोधापत्तेः ॥ तत्र तत्र बाधवत् · सन्निहितपुत्राद्यधिकारी इत्यर्थं · तथा च पिताभ्रातृपुत्रेण्यादि विरोधापत्तेः ॥ महदैनः पापाधिक
वंच मनिहित पुत्रादेरधिकार्यभावे पावृक्षत्वादिसपिंडे संस्कारे न क्रिपतेना पुत्रेषां सपिंडानां महदेनो पुत्रकत्वादिनं स्यादिभवति तेनापि किं
विलम्मावे दोदितिमिता श्रराद्भुतवचनान्ते महव्यवहारेण कार्यमिति कुलनातुरभादैन्यक्षुधा · तथा च संग्रहे · पत्नी भ्राता च तत्सुतः · पिता माता स्नुषा तथा ·
भगिनी भागिनेयश्च सपिंडः सोदकास्तथा · असन्निधाने पूर्वषामुत्तरे पिंडदाः स्मृताः इति · ज्ञाता तृपः मातृपाभागिनेयस्य सपिंडः पोमातुलस्य च · शिष्यस्य
गुरोश्चैवस्त्रसुमातामहस्य च · श्राद्धमेषां तु कर्तव्यमिति वेदविदो विदुः ॥ उत्तमत्र्ववपौत्रिस्य तत्कारयेद्वत् नृपतिरिति विलुपुराणे · तेषामभावे सर्वेषां समानो
दकैमतति ॥ मातृपक्षसपिंडेन संबंधो या जलेन वा · कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृपेति · अत्र क्रमोनाविवक्षितः ॥ तथा स्त्रीहारा धन

१५

श्रा॰ क॰ दाराश्च कुर्यात् स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात्पिंडोदकक्रियामिति कार्ष्णाजिनिवचनात्। ब्राह्मे। असमाप्तव्रतस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः श्राद्धं तु मातापितृभ्यां नेतरेषां करोति सः। अन्याभावे तु ब्रह्मचार्यपि कुर्यात्। ब्रह्मचारी प्रकुर्वीत पिंडदानादिकं तथा।
...तेषां करोति सः अन्याभावेतु ब्रह्मचार्यपि कुर्यात् ब्रह्मचारिणः क्रिया कर्मणि व्रतानि वृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति वचनात्। उशनाः। नवश्राद्धं सपिंडत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश। एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीत्यादिनियं। तथा क्रियाभेदेन व्यवस्था। विष्णुपुराणे। पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः। त्रिःप्रकाराः क्रियास्ता वै तासां भेदान् शृणुष्व मे। आदाहाद्द्वादशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया नृप। पूर्वास्ता मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः। प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिंडीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रिया पुत्रैः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः। पितृमातृसपिंडैश्च समानसलिलैस्तथा। तत्संघातगतेनैव राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्वाः क्रियाश्च मध्याश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः। दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथेति। अस्यार्थः। पूर्वास्तु राजान्तानां कर्तव्या नत्वराजः। कर्तव्यत्वप्रयोजकत्वेन उत्सन्नबंधोरिक्थेन कारयेदवनीपतिरिति वचनात्। नैकादशाहश्राद्धे अन्येषामप्यधिकारः। मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव। आदिपदं पौत्रप्रपौत्रग्रहणार्थं उत्तरास्तु दौहित्राद्यैः। एवं चैकादशाहः क्रमप्राप्तस्य विधिवत्क्रियाः। तथा। श्राद्धानि षोडशादत्वा न तु कुर्यात्सपिंडनं। प्रोषिता वसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि। तथा। श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिंडतामित्यादिवाक्यैकवाक्यतासिद्धिः। प्रोषितेन समुदाचरितेपि तु न गोत्रान्तरस्य दौहित्रादीनामुत्तरक्रियासु धनग्राहित्वाधिकारः। तथा च मदनरत्ने स्कांदे। सगोत्रेण तु न स्यात्पिंडं विप्रपत्न्याः कीर्तितं। कृषिश्च कारस्पर्शात्पृष्टधृति पावनी परा। आदेहपतनात्तस्य कुर्यात्पिंडोदकक्रियामिति केचित्। वस्तुतस्त्वेवं व्याख्यानेन च कारासंगतेर्मध्यक्रियानंतरं सपिंडीकरणे अन्यस्याप्यधिकारः समर्थ इति निमित्तकं एकादशाहमेवेदं गुणानां नामधिकारप्रतिपादकं वचनं। तथा च मदनरत्ने हेमाद्रौ जपुहारीतः। भ्रातावा भ्रा

र॰ न॰

तृपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव वा सहपिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः इति। शिष्यग्रहणं पहेमानामुपलक्षणार्थं। भ्रातृशिष्यपुत्रोपस्य कन्यापि क्रिया कर्तुरन्यस्य वाधिकारः। एतेन यस्याभ्युदयिकं श्राद्धं नैमित्तिकं दैवतं भूतस्य सपिंडनं विनात ब्रवीति। तस्यैव सपिंडनं विपरीतं स्यात्। अपवादः किं चैवं कुर्यात्। मातृमरणेभ्यो नातत्वे पिंडनाकरणेपि तदधिकारपत्रैः। हृदेस्त्वापकर्षः प्रयोजकत्वेन दैवादश्रयुक्तापकर्षमानाभावाद्व। किंच। प्रेतकर्माणि निर्वर्त्य चरेत्त्वाभ्युदयक्रियां। आचतुर्थं ततः पुंसि पंचमे शुभदं भवेदिति मेधातिथिना वृद्धिनिमित्तकत्वमेव तु। पुरुषमध्ये मासिकानां सपिंडीकरणस्य तु उत्तरभाविनां च मासिकानामपकर्षमुक्त्वा। ननु तत्र नियमवचनाद्दोषाद्यरेकानामेव प्राप्तिरिति पत्किंचिदेतत्। तेन पानेर्हवनं। वाचनीकर्मणि त्यापावतः पुरुषमध्ये वृद्धावुपस्थितायां संसारजानामधिकारप्रतिपादकत्वमेव। वदत्वनभ्यानाद्भ्रातृपुत्रो वेत्यादिवचनं। क्रियाकृतं स्यात् वचनं च। तेन यथा कनिष्ठसाग्निकस्तानिश्रोतपिंडपितृयज्ञनिषिद्धे ज्येष्ठत्वस्यापवादः। नो स्वपिंडाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् नपावर्णं नाश्यपकुर्वन्नत्र लभते फलमिति वचनात्। यथा वा विभक्तानां पुत्राणां पृथक्सपिंडीकरणपक्षे ज्येष्ठत्वस्यापवादः। एवं हकारापाद्यतद्र्थमिदं वचनद्वयं। एवं च प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेहनीत्युत्तरक्रियासु पुत्राद्यधिकार उपपद्यतेऽतिमर्वमुपर्युक्तं। केचित्तु। कनिष्ठेन हृदिश्रौतपिंडपितृयज्ञार्थं तस्य कृते सपिंडे ज्येष्ठेन पुनः कार्यं। यद्वा यस्य कृतं कर्म प्रेतदाहविहायतं तत्राप्यमपि कर्तव्यं सपिंडीकरणं पुनः इति वचनादित्याहुः। तन्न। वचनस्य निर्मूलत्वेन वधस्यतस्य कृतत्वेन पुनराहृत्यामानाभावात्। कनिष्ठादिना मातृकृतत्वे ज्येष्ठो यथाविध्यग्राकर्तव्यं परिहत्य प्रवक्ष्यते। यानि तु कार्ष्णादिषु गयायां च प्रेतकार्यं तु यत्कृतं सपिंडैरसपिंडैर्वा पुत्रैरवकृतं भवेदित्यादिवाक्यानि तानि निर्मूलत्वेन सति सपिंडीकरणव्यतिरिक्तपितृकार्यं

१६

श्रा·क· गाणि· तार्थप्रदर्शमात्रार्थानि वाना विदिक· अथ पुत्रक्रमः। आदौ पुत्रः सत्वनु पत्नी नापि ब्रह्मचार्यपि· तदभावे पौत्रः प्रपौत्रश्च· तदभावे दत्तकः। ततअविभ
क्तसंसृष्टभ्रातृभावे पत्नी तादृशभ्रातृसत्वेपि पत्नीत्यन्ये· पत्न्याश्च भर्ता· विभक्तस्य पुत्र्यभावे दुहिता· तत्रोढानूढासमवाये ऊढैव· दुहित्रभावे दौहि
त्रः। दौहित्रभ्रातृतत्पुत्रसमवाये अविभागे भ्रातृतत्पुत्रादिः। विभागे दौहित्रः। तदभावे विभक्तः कनिष्ठो भ्राता· कनिष्ठाभावे ज्येष्ठः तदभावे पिता· त
१८ तो माता· तदभावे स्नुषा· तदभावे ज्येष्ठा भगिनी· तदभावे कनिष्ठा· तदभावे तयोः क्रमेण पुत्रौ· ततो मातुलः। तदभावे सपिंडास्ततः समानोदकास्ततो जामाता·
ततः स्त्रीहारी धनहारी च· ततः शिष्यस्ततो ऋत्विक्· सर्वाभावे राज्ञः· अत्र मूलं मिताक्षरादौ द्रष्टव्यम्· उक्तं च· दत्तकस्तु· जनकस्य पुत्रपत्न्यभावे द्वयोर्दद्यादन्यथा पाल
कायैव दद्यात्· यत्तु गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिंडो व्यपैति ददतः स्वधेति मनुवचनं तज्जनकस्य पुत्रसत्वे· अतएवौ
गाक्षिणा· अथ ये दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेण आर्षेयास्तेषां मुष्यायणा भवंति यथा शौंगशैशिरयोरित्यादिना द्वयोः पित्रोः स्ववंशवत्
क्तो क्षेत्रप्रयोगेषां स्वामुष्यायणस्य पिंडा जनन्याः पारिक्थ्यदरेयुः पिंडधेयस्त्रिपुरुषं द्वयोर्यथा पोनस्याद्वाभ्यामेव ददद्युरेकस्मिन्श्राद्धे पृथग्गृहीत्वैकापि
ह्यावनुकीर्तयन्परिगृहीतारं च त्यादिपितारं वा ततो पात्रेऽपि अन्याद्भ्यामिति· यद्यपि वंतः पितृवर्गायेभ्यः स्यात् वस्ति दत्तकादयस्तैर्न नायोजनकुर्युः स्वकीयैः पित्
भिः सह· द्वाभ्यां महानेयनत्सुत्राः पौत्रास्तेकेनमिति एकेन· चतुर्थपुरुषाद् एतस्मात् इदेषा त्रिपुरुषी तिजनकेपालकयोः कुले मृतानां सर्वेवर्गीयैः सपिंडन राम:
मुक्तं· एवं दत्तकादिपुत्रा अपिपितुर्दत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यामेवं पार्वणं कुर्युः। दत्तकादिपौत्रास्तु स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेनैके
नत्र प्रपितामहेन संयोजयेयुः। चतुर्थस्तु· जनककुलस्थ· पालककुलस्या वर्तितं इभयमपि जनकस्य पुत्रादभावएव· जनकस्य पुत्रसत्वेपि

पालककुल एव पिंडदानं संयोजनं च· पूर्वोक्तलौगाक्षिवचनादिति निर्णयसिंधौ पितृचरणाः। केचित्तु· दत्तको द्विविधः द्यामुष्यायणः केवलश्च· तत्रा द्वयोरपि
तिप रिभाषया दत्त आद्यः। अविनादत्तः केवलः तत्र परिभाषा दत्तस्य द्वयोः पित्राश्रादं यस्त्वपरिभाष्य दत्तमपालककुलस्यैव दद्यात् जनकस्य गोत्ररिक्थे
न पितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः इत्यस्य मनुवाक्यात् पुत्रप्रतिग्रहोक्तपत्रिनि पुत्रप्रतिग्रहविधौ भाव्याकाङ्क्षा याजन्यपुत्रत्वस्य भाव्यत्वा जनवा श्रद्धादि पुत्रकार्य
कारित्वेनेव पुत्रत्वस्य भाव्यत्वादित्याहुस्तन्न· उदाहृतलौगाक्ष्यादिवाक्ये वचनपाद दत्तक्रीतादीनां परपरिग्रह मात्रादेव द्यामुष्यायणत्वेन प
रिभाषैव तत्त्वमानाभावात्· मनुवचनस्य जनककुले पुत्रसद्भावविषयत्वादस्यापि जनकाद्यादि दत्तपरिभाषा यामानाभावाद्धि वचनं जनकपिंडदाने
पिपालककुले पुत्रकार्यकारित्वाक्षतेरित्यलंविस्तरेण· यत्तु मनुना· क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजिने यत्प्रदीयते· तस्येह भागिनो दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक ए
व च· फलं चनभिसंधाय बीजिने यत्प्रदीयते· प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी इति· परिभाषया द्यामुष्यायणत्वमुक्तं· तत्क्षेत्रजपुत्रपरं· न तु
दत्तकपरं· अतएव विवाह एव गोत्रद्वयविंतनं· श्रौहतु पालकगोत्रमेवेत्युक्तं· वृद्धैः जारजानां तु नारदेन विशेषो दर्शितः। जातं तेनानि पुत्राया म
केन बहुभिस्तथा· अपिकस्य भागजस्तेस वैबीजिनामेव ते सुताः। दत्तको बीजिनैव पिंडमाना दैवत्कृतैर्जाताः· अश्व को ... पहता यानु पिंडद्वा वोयुरेवनइति
ग द्विज· स्त्रियस्तु स्वपसंकल्पमात्रं· कृत्वा वैदिक मंत्रयुक्तं सर्वत्राद्यदाराकरयेयुरित्युक्तं· प्रयोगपारिजाते· यत्तु· स्त्रीणाममंत्रकं श्राद्धं तथा शूद्रा
स्तस्य च· श्राद्धं द्विजाश्च व्रतादेशात्तं पिकुर्युस्तदेवचात्तिह माधवमरी चिवचनं· तत्तु हाधर्मकृतविवाहस्त्रीपरं वर्तिदमादि:। यत्तु· आग्निनोत्थ वृतादे
शादितितत्कृतचूडविषये· कृतचूडस्यैव मंत्रकं स्वयमेव कुर्यादित्युक्तं प्राक्· यत्तु· तथा शूद्रस्तु स्वयमेवेति तद्वैदिकमंत्र रहितं पौराणमंत्रयुक्तं कार्यं

१७

श्रा·क· मित्येवपरं· पौराणोपि मंत्रः।ब्राह्मणस्यैवेत्यन्यत्रस्पष्टं· पद्मुभारते· पवनाः किरातागांधाराइत्यादिना म्लेछादीनांश्राद्धविधानं तत्रेषांसजातीयभोजनादि
परं· नश्राद्धपरं· स्कांदे· राजकार्येनियुक्तस्यबंधनिग्रहवर्तिनः।व्यसनेषुचसर्वेषुश्राद्धविप्रेणकारयेदिति· इत्यधिकारनिर्णयः।अथतंत्रप्रसंगादि
चारः।तत्रैकस्मिन्कालेकर्तव्यानांसंक्रांतियुगादिमन्वादिव्यतीपातदर्शश्राद्धानांप्रयोगविधिभेदेपितंत्रेणैवानुष्ठानात्रत्रेमानिश्राद्धानितंत्रेणक
रिष्यइतिसंकल्पः·नैकश्राद्धद्वयंकुर्यात्समानेहनिसुदरेतिहारीतेनैवकालेभिन्नश्राद्धनिषेधात्· अत्राह्नपदंमेककालपरं· एवंचसंक्रांतियुगा
दिनांसन्निपातेपितंत्रेणैवसंकल्पइतिहेमाद्रिः।कालादर्शेतु· संक्रांत्यादिश्राद्धेनामावास्याश्राद्धस्यप्रसंगस्यसिद्धिरित्युक्तं· तन्मतेननामावास्याश्रा
म१ द्धस्यसंकल्पवाक्येउल्लेखः।हेमाद्रिंतमेवतत्रयुक्तं· कश्चित्तेनाहृशास्यस्थलेमाश्राद्धस्यैवसपिंडत्वाबहुलविधानत्ववात्रित्वातस्यैवसंकल्पवाक्येउ
ल्लेखः कार्योनतु· प्रसंगिनांसंक्रांत्यादिश्राद्धानामित्याह· तन्न· नसत्रबहुलविधानत्वंतंत्रित्वेप्रयोजकंकिंत्वतिनियतनिमित्तत्वमेव·अ
तएवकृताकृतेपाप्रकृतिविकृत्योस्तंत्रेणप्रयोगेविकृतिरेवतंत्रिणीत्युक्तं· दार्शे· अनियतनिमित्तकत्वंदमेवनि· प्रत्येकरूप्याभावाद्वं· अ
स्तित्वेदर्शेकदाचित्संक्रांतियुगादिश्राद्धादौ· किंच· बहुलविधानत्वेनतंत्रित्वेदार्शिकेनमहालयश्राद्धेनवावार्षिकस्यप्रसंगस्स्यात्· तस्मात्सं गमः
क्रांतिमघादेःप्रसंगित्वेमायांपिंडनिषेधइति· यत्किंचिदेतत्· एतदेवस्पष्टमुक्तं· कालादर्शे· नित्यदार्शिकयोश्चारकुलमासिकयोरपि· दार्शि
कस्ययुगादेश्चदार्शिकाब्द्ययोगयोः।दार्शिकस्यचमन्वादेःसंपातेश्राद्धकर्मणिः।प्रसंगादितरस्यापिसिद्धिरुत्तरमार्गेरिति· माधवीयेस्मृति
संग्रहे· काम्येतंत्रेणनित्यस्यतंत्रेश्राद्धस्यसिध्यतीत्युक्तं· अत्रकाम्यपदंनैमित्तिकस्याप्युपलक्षणार्थं· क्वचिद्देवताभेदेतंत्रप्रसंगापवादउक्तः।

१२

कालादर्शे· नित्यस्यचारकुलस्यदर्शमासिकयोरपि· नित्यस्यचाब्दिकस्यापिदार्शिकाब्दिकयोरपि· युगाद्याब्दिकयोश्चैवमन्वाद्याब्दिकयोस्तथा· प्रत्या
ब्दिकस्यचाब्द्यस्ययोगेषुविहितस्यच· संपातेदेवताभेदात्श्राद्धयुग्मंसमाचरेत्· निमित्तनियतत्वाच्चपृथगनुष्ठानकरणमिति· अत्रनित्यदर्शमन्वादियु
गाद्याब्द्ययोगश्राद्धादिषुसपत्नीकाःपितरोदेवताः उदकुंभमासिकाब्दिकेषुत्वपत्नीकाइतिदेवताभेदः।पत्रापिसंक्रांत्यादिनिमित्तानांपौर्वापर्यंतत्रा
पिभेदेनैवानुष्ठानंतथाचकात्यायनः।दैवहुनिमित्तानितन्त्रापरत्रैकवासरे· नैमित्तिकानिकार्याणिनिमित्तान्यनुक्रमादिति· अथपितरः।देव
लः।नामगोत्रंपितृणांतुप्रापकंहव्यकव्ययोः।अग्निष्वात्तादयस्तेषामाधिपत्येव्यवस्थिताः।मनुः·वसवःपितरोज्ञेयारुद्राज्ञेयापितामहाः।प्रपिता
महास्तथादित्याःश्रुतिरेषासनातनी· धौम्यः।पितरोयत्रपूज्यंतेतत्रमातामहाध्रुवं· अविशेषेणकर्तव्यंविशेषान्नरकंव्रजेत्· ब्राह्मे· पार्वणंकुरु
तेयस्तुकेवलंपितृहेतुकं·मातामहंनकुर्वीतपितृहासप्रजायते· अस्यापवादोहेमाद्रौ· कूर्मसमन्वितंयुक्तंतथायेश्राद्धषोडश· प्रत्याब्दिकंचशेष
षुपिंडाःस्युःषडितिस्थितिः।षोडशश्राद्धेषुमातामहानांप्राप्तिःसापिंडीकरणात्त्रयमेवेत्यपत्र्यं स्यात्· हेमाद्रिरादौतुसपत्नीकानामेवदेवतात्वेनाभि
धानंश्राद्धंमातामहेवकेसुधासमं·पितामहीवत्स्वैतैवतथैवप्रपितामही।तिस्मृतेः।स्वानुवृत्तिमतःस्यादवर्जयित्वास्त्रीणांनास्तिपृथक्क्रि
या·छंदोगपरिशिष्टेपि· नयोषिद्भ्यःपृथग्दद्यादवसानदिनादृते· स्वनुर्वदादिनिमतः कर्दिष्टं इतिनारीणांपृथक्श्राद्धंमहर्षयः।अन्वष्टकासुवृद्धौ
चगयायांचक्षयेहनि· अत्रमातुःपृथक्श्राद्धंअन्यत्रपतिनासहेति· अत्रमातृशब्दोजनन्यामेवमुख्यः।एवंपितामह्यादिशब्दाअपिपितृजन्या
दिष्वेवमुख्याः।तेननतत्सपत्नीभ्योनदेयं· अपवादस्तुदेवाः।हेमाद्रौवारवः।इदंश्राद्धंकर्तुंदक्षःसपत्नीनामितिमुख्यवचनात्· नैमित्तिकंकामकालोका

श्रा·क·

२०

ष्यत्र धुरिलोचनौ · अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ · पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ · नवान्नलंभने देवौ कालकामौ सदैव हीति · इष्टिश्राद्धे श्राद्धं
क्रतुदक्षौ विरित्युक्तमिष्टानिमित्तकल्पतरौ · हेमाद्रिस्तु · इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ कर्माङ्गश्राद्धे गृह्णाति · तथा चाधानसोमयागनिषेकादिसंस्कारादिष्वेतन्मपि श्राद्धं
कल्प्यते · निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा · ज्ञेयं पुंसवने चैव कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतमिति · अत्र कर्माङ्गमिति परिभाषितं · एवं च वृद्धिश्राद्धादन्यत्कर्माङ्गं·
वृद्धिवदिति पारस्कराकृतो निर्देशाद्दर्शनात् · भेदस्त्विति देशाभवति · श्राद्धभेदो देवभेदाभिधानाद्भवति · अस्मिंश्च कर्माङ्गश्राद्धे दक्षक्रतू सत्यवसू विश्वेदे
वौ · तथा चादित्यपुराणे · विश्वेदेवौ क्रतुदक्षौ सर्वास्विष्टिषु कीर्तितौ · नित्ये नान्दीमुखे श्राद्धे वसुसत्यौ च पैतृके इति · सर्वास्विष्टिषु सर्वेषु कर्माङ्गश्राद्धेष्वि
त्यर्थ इति हेमाद्रिः तथा च हेमाद्रिमते गर्भाधानादिसंस्कारस्त्वैक कर्माङ्गश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य · दक्षक्रतुसंज्ञकविश्वेदेवौ · तत्तु न तथापि इ
ष्टिश्राद्धश्राद्धशब्देन कर्माङ्गश्राद्धमुच्यते तथा च बह्वृचकारिकासूत्रवृत्तौ शौनकजयन्तादिसकलबह्वृचग्रन्थविरोधात्कर्माङ्गश्राद्धं नादृशः सं
कल्पश्च बह्वृचातिरिक्तानामेवेति कर्माङ्गवृद्धिश्राद्धयोर्व्यवस्थितएव विकल्पः तथा च बह्वृचकारिकायां · स्यादान्युदयिकं श्राद्धं दृष्टपूर्तेषु क
र्मसु · स्यात्सु मेवनसीमन्ताचोलोपनयने तथा · विवाहे वानजाधये सप्तनिश्रौतकर्मसु · इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजो वृद्धिनिमित्तकं · अन्येषां दशसंस्का
रश्राद्धप्राण्यादिष्वपीष्यत इत्यादिना पुंसवनादौ कं च षोडश संस्कारसाधारण्येन दृश्यते श्राद्धमितो दृशा हेन वृद्धिश्राद्धमेव पुंसवनादिसंस्कारांगत्वेना
क्तं · ननु कर्माङ्ग · तथा च गर्भाधानादौ वृद्धिश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य प्रसिद्धनान्दीमुखश्राद्ध इति पूर्वोक्तवचनात्सत्यवसुसंज्ञकावेव तत्र विश्वेदे
वौ · तथा · अत्र प्रारोचसोमच पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके · पुंसवने निषेके च नवदेवसमत्र वज्ञाने · तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितमित्यादिनिर्णयासिं

राम:

धुकाललतत्त्वविवेचनादिधृतमात्स्यादिवचोगर्भाधानादिषु वृद्धिश्राद्धमेवोक्तं · तथा · पुंसवाद्विप्रभृतं च पुंसामानितं द्विविति ... व्याख्याय पृथक्त्वे गर्ह्ये पुंसव
नसीमन्तोन्नयनचौलकर्मोपनयनविवाहेष्विति पंच · अन्नाधापनानि च श्रौतानि वृद्धिश्राद्धस्य विषयः · अन्येषां दशसंस्काराणां वृद्धिश्राद्धस्य विषय इत्या
दिना वृद्धिश्राद्धमेव पुंसवनाद्यङ्गत्वेनोक्तं · ननु कर्माङ्ग · तत्र बह्वृचकारिकायां मातृवचनाद्गर्भाधानाद्यङ्गत्वेन आधानाङ्गत्वेन वृद्धिश्राद्धस
त्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवौ न तु दक्षक्रतू · एतद्देवाभिप्रायेण साग्निकाधानाङ्गश्राद्धं सत्यवसुविश्वेदेवावुक्तावितियुक्तमुत्पश्यामः तथा
इति श्राद्धमिष्टिजन्याहवनीयप्रयोगे ... निमित्तकं वा चातुर्मास्यराजसूयादिगर्भेनेनतु · ननु कर्माङ्ग · तत्रेष्टिश्राद्धदृष्टस्य प्रहर्तिनिमित्ताभावा
त् · अत एव आमिका पार्श्वनरुद्र वपव बाधकत्वाभावेन दर्वियोग समपद इत्यादस्यायम्प्रकृतेभावादित्याहुरिति दिक् · नैमित्तिकं सपिंडीकरणं · तथा
पुंदेः एकोद्दिष्टवादेकोद्दिष्टस्यैकोद्दिष्टं तु पञ्चाद्वन्नैमित्तिकमुच्यत इति नैमित्तिकत्वात् · हेमाद्रौ तत्त्वैकोद्दिष्टसामान्यवाद्विनैनैमित्तिकत्वात्सपिंडीक
रणे बाजलक्षणयुक्तं · अन्यत्र · नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षट्कृतं · अतः परं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते · पाद्मे च पुराणे वा विश्वेदेवान्न किंचिदाम
रं तत्र वेश्राद्धं द्वष्टव्यं मन्त्रवर्जितमिति · बह्वृचपरिशिष्टाद्बह्वृचानां नैव श्राद्धं कामकालसंज्ञकौ विश्वेदेवाविति · तद्विपक्षे लक्षणयाप्युच्यत इत्याहुः · तेन प्रेत
क्षे चतुर्दशपामे कोद्दिष्टविधानतः · देवपूर्वं तु तच्छ्राद्धं पितॄणां मत्स्यपुराणवदिति वचनात्तद्देवकोद्दिष्टनिमित्तिकत्वान्नात्यत इति · अनोक्तं परास्ते · तत्रापिक
न्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचना विति शिष्टविधानात् · क्वचित्पिस्ट्रेवापवारमात् · आत्मानाम्पनित्यश्राद्धं सदैवस्यादिकोद्दिष्टं तथैव च · मातृश्राद्धं च पुंसाम
द्दे वंशाद्युरवे · पृथक् · मातृश्राद्धं चान्यत्रप्रयोगपक्षे · अदैवमिति हेमाद्रिः · एवं जीवत्पितृकस्य जीवन्मातामहस्याप्यन्वाधानस्य संस्कारेषु केवलमा

१८

११

श्रा· क· तच्छ्राद्धमेवैव न्यायसाम्यात्· अत्र पुरूरवार्द्रवयोः सहितयोरेवाग्नौ होम प्रजापत्यादिवद्देवतयोः समुच्चय इति न ब्राह्मणद्वये प्रत्येकमेकैकस्य वयोग इति
हेमाद्रिस्मृतं ॥ अथ विप्राः ॥ गारुडे· श्राद्धेषु विनियोज्यास्ते ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ योग्याः निगोत्रमंत्रांते वा सिसंबंधवर्जिताः ॥ मनुः ॥ यत्नेन भोजयेच्छ्रा
द्धे· बह्वृचं वेदपारगं· शाखांतकमथाध्वर्युं छंदोगं वा समाप्तिगमिति इस्मातिः ॥ पद्यकं भोजयेच्छ्राद्धे छंदोगं तत्र भोजयेत्· ऋचो यजूंषि सामानि त्रि
तयं तत्र विद्यते· हेमाद्रौ· अश्वमेधसहस्राणां राजसूयशतादपि· पौंडरीकसहस्राद्वा योगिभुक्तं विशिष्यते· मनुः ॥ न मित्रं भोजयेच्छ्राद्धे धनैः कार्योस्य सं
ग्रहः ॥ नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं तु श्राद्धे निमंत्रयेत्· स एव· यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि बहवींषि च· तस्य प्रेत्यफलं नास्ति श्राद्धेषु च हवींषि च· असंबं
धी च वित्तया ब्राह्मणाः श्राद्धसिद्धये· तथा· नैकगोत्रे हविर्देयं यथा कन्या न ताहविः ॥ अभावे त्वन्यगोत्रे कार्म· असमानप्रवरको ह्यसमगोत्रम
दनरलेब्राह्म्यु· काम श्राद्धेव येन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिः द्विषिनाहि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्यनिःफलमिति· सगोत्राणामेकगोत्रं तु भोजयेत्· पुत्तु· षड्वा
स्तु पुरुषेभ्यो वा गश्राद्धे यास्तु गोत्रिणः ॥ षड्भ्यस्तु परतो भोज्याः श्राद्धस्य गोत्रजा अपीत्यपि वचनं· न ब्राह्मणाजाभजातू कण्वः ॥ पितृपुत्रो भ्रातरौ द्वौ निर
ग्निगुर्विणीपतिः सगोत्रप्रवरं चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत्· तेन पितृपुत्रयोर्भ्रात्रोश्च भोजननिषिद्धं· अत्रिः ॥ ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा राम:
स्मृताः ॥ वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते च गुणवत्तराः ॥ नारदः ॥ यो वै यतीनाहत्य भोजयेदितरान् द्विजान्· विज्ञानन्त्वमतोऽश्रामकल्पेनैषानिरक्षमान्·
पतत्यश्वाविद्विद्विनइति हेमाद्रिः ॥ महानगले· काषायधारिणो मुण्डानि हन्नाः कर्मणो विलात· न भास्या एव नैव नेश्राद्धवदनि केनन· तथा कुंडा
स्य यनिषिद्धः ॥ तत्स्वरूपं तु क· तत्रैव चतुः पत्यौ पत्नेः शूद्रः कुंडे प्रस्य चतुष्टये जवेत सस्तु निगिर सकुंडाशी पतत्यधइति· अन्यचात्रमाम

धमाद्दये विप्राः हेमाद्रौ निर्णयसिंधौ च तेषां ॥ स्कांदे· ब्राह्मणान्न परीक्षेत नित्यं च निवासिनः ॥ मनुः ॥ न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित्· पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते
परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ काणाः कुराः श्वकुष्ठाश्च रोगव्याधितस्त्रियाः सर्वश्राद्धे नियोक्तव्या न स्थितादेवपारगः ॥ हेमाद्रौ· अपि वेदं तावद्धकृश्रोत्रीयैः पंक्तिदूषकैः
अदृष्यत यमः प्राह पंक्तिपावनः ॥ वसः ॥ असमक्ष परमिता मितिमथातिथिः ॥ अत्र च· गायत्रीमात्रसारोपि वरं विप्रः सुसंयतः ॥ नामंत्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्व
विक्रयी· अथ विप्रनिमंत्रणं ॥ हेमाद्रौ वाराहे· वस्त्रं वा वारिकं कृत्वा· कर्तामीति जानता· स्थानोपलेपनं कृत्वा ततो विप्रान्निमंत्रयेत्· नागरखंडे· पूर्वेद्युः
सायमासाद्य प्रयत्नान् द्विजन्मनः· गृहे गत्वा स्वविर्भूत्वा संयताल्लिमंत्रयेत्· यमः ॥ प्रार्थयीत प्रदोषांते भुक्त्वा नैत्यं पुनर्द्विजानिति· असंभवे तु त
स्मिन्नेव वा हनि· असंभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमंत्रयेदिति· देवलवचनात्· मनुः· पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते· निमंत्रयीत त्र्यवरान् सम्यग्वि
प्रान्यथोदितान्मिति· तत्र स्वयमेव कार्यं· दातान्विप्रान्निमंत्रयेदिति देवलवचनात्· प्रचेताः ॥ सवर्णं प्रेषयेद् द्विजानां तु निमंत्रणे· यमः ॥ अभोज्य ब्रा
ह्मणस्यान्नं वृषलेन निमंत्रितं· तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमंत्रितं· वाराहे· दंतकाष्ठं च विसृजेद्ब्रह्मचारी सुचिर्भवेत्· पराशरः ॥ संपन्नो वर्ष्य
पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः ॥ पित्रादेः ब्राह्मणाः प्रोक्ताः श्वेता गौ वैश्वदेविकः· मनुः ॥ द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्र
सज्जेत विस्तरे· सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः पंचैतान्विस्तरो हंति तस्मान्नेहेत विस्तरं· आश्वलायनगृह्ये· आ ब्राह्मणान्द्रव्यतश्शीलतस्संपन्नान्
५ केन वा कालेनापितानसोतानूकत पञ्चाचानावांता नु दक्षरवानं· पितृवं पदेद्रूपकैकमेकैकस्य· द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं नत्वेवैकं सर्वेषां काम
५ मनार्थे इति· ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादिनिवृत्त्यर्थं श्रुतं वरः ॥ वृत्तं विहितकारणं निषिद्धवर्जनं च· शीलं शमदमादि· एतत्त्रिभिर्युक्तान् केवा गुणनयुक्ता

श्री·क· नुपवेशयेदितिसंबंधः। कालाज्ञापितान्निमंत्रितान् स्नातानितिकेनचित्कारणेस्नातान्भोजयेदित्येवमर्थं· यदास्नातानामभावस्तदास्नानद्रव्यैःस्नाता
निति वा· कृतुपक्षे वानितिश्रुद्धपादत्वेपत्रनियमेनतत्कार्यमित्येवमर्थं· यदास्वयमेवतेषांपादप्रक्षालनंयदित्येवमर्थं· आचांतानिति· श्राद्धांगाचम
२२ नविधानार्थं· उदङ्मुखंप्राङ्मुखंवाव्याहत्यर्थंपितृन्निति वचनंसमेतेपितरइत्यनेनध्यानार्थं· यदा पित्रोहद्वपितामहेहृद्धतरमुपवेशयेत्·
एकस्यैकमुपवेशयेत्· कांकस्यपोदौवा· त्रीन्स्त्रीन्वा· तेन· पार्वणएकस्यस्थानेद्वावपिभवति· यत्र· नवावरान्भोजयेद्युग्मोवेतितद्वद्युक्तापे
र· अयुजः सर्वत्रनिष्ठापयेदितितत्त्वमसूत्रान्· यत्र· युग्मान्वृद्धिपूर्तेषुयुग्मानितरेष्वितिनित्यमूनं· तत्रेतरशेषत्वेनपूर्वेद्युरष्टम्याएकोद्दिष्टकाम्य
चविवक्षेतमितिहत्रिकारः। नत्वेवैकंत्रयाणामर्थेएकंभोजयेत्· अनाद्येसपिंडीकरणान्तश्राद्धत्रयाणामर्थेएकमपिभोजयेत्· तेनसपिंडीक
रणेनियमंत्रयः। एवअनाद्येपार्वणभिन्ने· यदाअनाद्येआमहेमश्राद्धादाविनव्याख्यादयंतत्रैवत्रयं· सत्यव्रतानिधायवादुर्भबहुनाम्नेषुसमा
हितः। श्रेषानुप्रेषसंयुक्तविधानप्रतिपादयेदिति· मातृश्राद्धेतु· सुवासिन्योपिविप्राभावेभोज्याइत्युक्तं· निर्णयसिंधौ· फलविप्रावक्षेदेवविशेषमाहप्रचे
तो। एकस्मिन्ब्राह्मणेदैवसागरेरन्निर्भवेत्सदा· अनग्नेःकृत्स्नमृस्याश्राद्धकर्मणिमवर्तेतवसिष्ठ। यदेकंभोजयेच्छ्राद्धेदैवंतत्रकथंभवेत्· अन्नंपात्रेस रा·म·
मुद्धृत्यसर्वस्यप्रकृतस्यच· देवतायतनेकृत्वाततःश्राद्धंसमाचरेत्· प्रास्येदग्नौतदन्नंतुदद्याद्वाब्रह्मचारिणइति· पत्र· पाद्य· स्नहरप्यार्द्वेतलिंगंशा
लिग्रामशिलांचयः। पीठंकृत्यायपित्राद्रुश्राद्धंवकुरुतेनरः। पितरस्तस्यतिष्ठंतिकल्पकोटिशतानिइति· तत्पादाम्भस्यसान्निध्यपालनिर्लिपत्नेनरः
स्नानदानंततःश्राद्धंसर्वमक्षयतांव्रजेत्· अयंकौशलतयामविधिःस्यात्· पत्रमात्रपरंनत्वेतावता· तत्रक्षणादिदानंकुशमुष्यादेःसर्वदानियमात्· श्री

स्तु· शालग्रामेक्षणादिकुर्वन्तिनिर्णयसिंधौकृद्रस्मृतिः। उपवीतिनतेभूत्वादैवार्थनुदिक्तो· अपसव्येनपित्र्यंपरस्वंगंगाष्णोपवापुनः। कृत्वाप
सव्यः पूर्वेद्युःपितृपूर्वंनिमंत्रयेत्· अवद्धिःपितृकार्येतःसपाद्यंचप्रसाद्य· सव्येनवैश्वदेवार्थंप्रणिपत्यनिमंत्रयेत्· इतिमत्स्योनाकविनप्रितपूर्वतन
त्रेषांप्राधान्यन्तत्वेनावृताप्रित्र्यब्राह्मणस्यपूर्वंनिमंत्रणमितिमदनपारिजातादयः। तेनश्वानःपितृकार्यंभविनानेनुविश्वेदेवस्थानेपितृस्थानेवा
आहवनीयार्थेअवद्धिःक्षणःक्रियतांप्रसीदंतुनिमदनपारिजाताद्यभिमतेनप्रयोगः। प्रतिपत्त्यनिमंत्रणंशूद्रविषयं· दक्षिणंचरणंविप्रस्सव्यं
वैश्यक्षत्रियोःतथा· पादावादायवैश्यस्यशूद्रःप्रणतिपूर्वकम्इतिस्मृतेः· चरणग्रहणंचजानुनि· दक्षिणजानुमालभ्यत्वमपात्रनिमंत्रितइतिवाच्या
न्· तत्रैव· एवंनिमंत्र्यनियमान्श्रावयेत्पितृकान्बुधः। अक्रोधनैःशौचपरैःसततंब्रह्मचारिभिः। भवितव्यंभवद्भिश्चमयाचश्राद्धकर्मणि। अत्रिः।
तेवैनपत्यविघ्नगतास्तहिनयाक्रोनितेविप्राः। व्रतिनुपुरिस्यपः। क्रियानिबंधनं· आगच्छंतुमहाभागाविश्वेदेवामहाबलाः· भक्तानामभयायैव
त्वयापिव्रतभाग्भवेतिदैवे· तथा· श्राद्धपूतेनमनसापितृभक्तिपरायणः। पितामहपित्रकार्यस्मिन्नतथैवचपितामहः। सपित्रासहितोभ्येतुत्वंचव्र
तपरोभवेतिपित्र्यमंत्रउक्तः। वस्तुतस्तुअयंमंत्रस्त्रयाणामेकविप्रपक्षेवदितव्यइतिदिक्· अथश्राद्धकर्तृभोगतृनियममदनपारिजाते· नि
मंत्रितस्तुयःश्राद्धेकुर्यादन्यस्यतुक्षणं· संवत्सरकृतंपुण्यंतस्यनश्यतिदुर्मतेः। कात्यायनः। अतिपनामत्रितानानायुक्तमेन· षट्त्रिंशन्मते· वि
धमानधनोविघान्भोज्यान्ननिमंत्रितः। कथंचिदप्यतिक्रामन्यायःसूकरतांव्रजेत्· ननिर्धनस्यबहुदक्षिणालोभेनानिक्रमनदोषः। का
त्यायनः। आमंत्रितोन्यदत्तंनप्रतिगृह्णीयात्· अन्यदापिश्राद्धोपमामात्रमपिनगृह्णीयादित्यर्थः। आश्राद्धोपममपिनगृह्णीयादित्यपरे· यमः। क

२१

श्रा॰क॰

तत्रं कारयित्वा तु यो निपातयति द्विजं · ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते · केतनं निमंत्रणं · प्रमादात्यागे तु हारीतः । प्रमादादिस्मृतं ज्ञात्वा
प्रसादयेत्प्रयत्नतः । तर्पयित्वा यथान्याय्यं सर्वं तत्फलमश्नुते · प्रमादाभावे तु यतिचांद्रायणं प्रायश्चित्तं मिताक्षरं · निर्णयसिंधौ · यमः । आमंत्रित
स्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति · नरकाणां शतं गत्वा चांडालेष्वभिजायते · तथा · आमंत्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन नेति · एवमामंत्रणोत्तरं मधु
गमनं · मैथुनं कलहादि च निषिद्धमित्याचाराकरे · यमः · कृत्वा तु रुधिरस्रावं न विद्वान् श्राद्धमाचरेत् · एकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेत्
नित्ये निर्मूलमिति पितृचरणाः । तेन तत्रान्यद्वारा श्राद्धं कार्यमित्येव च · तथा च स्कांदे वाक्यं · न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा स्यात्तु वक्ताचरः । श्राद्धं शिष्येण पुत्रेण
न दद्यात्तेनापि कारयेदिति · प्रचेताः । श्राद्धभुक् स्नानकृत्यं यत्र कुर्यात् दंतधावनं · श्राद्धकर्ता न कुर्वीत दंतानां धावनं बुधः । यमः । पुनर्भोजनमध्वानं
भाराध्ययनमैथुनं · संध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताष्ट वर्जयेत् · संध्यानिषेधः प्रायश्चित्तात्पूर्वं · तथा चोशनाः · दशाकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक्
द्विजः । ततः संध्यामुपासीत जपेद्वा जुहुयादपीति · एवं चामावास्यायां प्रत्याब्दं संध्यानिषेधके हेमाद्रेर्वचनं तदपि भोक्तृपरमेवेति युक्तं · आश्वलायनः ।
तांबूलं दंतकाष्ठं च स्नेहस्नानमभोजनं · रत्यौषधपरान्नानि श्राद्धकर्ता विवर्जयेत् · प्रमादाद्दंतधावनकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये · श्राद्धोपवासदिने
खादित्वा दंतधावनं · गायत्र्या शतसंपूतमंबु प्राश्य विशुध्यतीति · आश्वलायनः । श्राद्धे हि भोजने पात्रे ... नापि यत्नतः । प्राक् पिंडदानात् धारयेत्
नालं कुर्यात्स्वविग्रहे । अपरार्के व्यासः · तत्रोदोकुशाः पृथ्वी च दर्भव्यामः । तर्पणादीनि कार्याणि पितृणां यानि कानि चित् · तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः
सप्तपत्रैर्विशेषतः । यमः · समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि · मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः · स्मृत्यंतरे · सप्तपत्रा यदा दर्भो ...

राम॰

समुद्भवाः । प्रादेशमात्रास्सामाश्च कुतुपाः परिकीर्तिताः । शालंकायनः । सपिंडीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया · सपिंडीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् · हेमा
द्रौ स्कांदे · द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः · तथा · अनामिकाधृतो दर्भो ह्येकानामिकयापि वा · द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्यो दर्भपवित्रके · सुमंतुः · न्यस्तमूला
ग्रे विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे · सव्ये चैव तथा पात्रीं च बिभृयात् सर्वकर्मसु · कुशोपत्रे बौधायनः · हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासनोपि तथैव च तत्राह · सुमंतुः ।
कुशाः काशाः शरा गुंडाः पवा ह्ववाः बिल्वजाः । गोकर्णाश्च कुशाभावे ... पराः । ... हस्तात् ... वचनेति · मदनपारिजाते ·
सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनं बुधः । अपवित्रस्य दत्तस्य तत्त्वावमनं चरेत् · यमः । ... वचो दिनः । षड्त्रिंशन्मते · मासे
नभस्यमावास्यायां तस्यां दर्भोच्चयो मतः · स्मृत्यंतरे · श्राद्धाहारे तु यद्दर्भाः पादशौचे विवर्जयेत् · अर्चनादौ च ये दर्भा उच्छिष्टे तु विवर्जयेत् · मार्जनादौ न ये दर्भाः
पिंडस्थाने विवर्जयेत् · गृह्यपरिशिष्टे · ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पणे · हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते · तेन ब्रह्मयज्ञे ये दर्भाः गृहीता
स्तान्युक्तौ · तर्पणे अन्यानि गृह्णीयात् · हेमाद्रौ · अन्यान्यपि च पवित्राणि कुशादूर्वात्मकानि च · हेमात्मकं पवित्रं च यस्य नास्ति ... केवलां · अपरार्के विष्णुदेवलः ·
... पूर्वं मृतानां च ... कामुकं · पात्रेभ्यस्त्वेषु कालेषु देयं नैव कुभोजनं · हेमाद्रौ ब्रह्मायणाय · अगोधूमं च यद्वा ... माषं तु विवर्जितं · तैलपक्वे
न रहितं ... भवेत् · प्रचेताः । कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः । महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः । महायवा वेणुबीजं मधू
लिका यावनालाः इति हेमाद्रिः । निषिद्धाः · संकल्पादावेव तु भोजने भोज्यपात्रे तिलानां ... निरसाः · पितरो यान्ति इति वचनात् · अन्नं च · यावनालान्कुलि
त्थांश्च वर्जयेत्तान् विपश्चित इति वचनादिकल्पः । एवं श्यामाकश्रवणेऽपि श्राके · निर्वा ... गुणितः । गोधूमस्तु निवर्तन्ते मांसप्रीणायने पितॄनिति

श्राद्ध· चणकानां विधिः चणकाराजमाषाश्च प्रतिश्राद्धं न संशयः इति निषेधश्च तत्रापि विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः एवं मधुकं रामठं चैव कर्पूरं गुडमे
व चेति विधिः हिंगुद्रव्येषु शाकेषु अलाबुं जसनं तथेति निषेधश्च तत्रापि विकल्पः एवं मत्स्यत्रापि विहितप्रतिषिद्धेषु विकल्पः कार्ष्णाजिनिः पदिह
जीवितमासीनं दृष्यात्तस्य प्रततः तथा हारीतः श्मश्रुस्मिन्नस्मिन्सोमिलाक्ष श्राद्धाभावे यत्र च हीयमाने श्राद्धेषु हैयं विधिवत्तदेवं नरकं त्रमस्य पुनिबुव
२४ प्र ति इदं निषिद्धव्यतिरिक्तविषयं आश्वलायनः कदुष्णफलैः रामैर्मूलैरन्यैरपि गोरसैर्मधुना द्रव्यैः श्राद्धं सनतर्पणं पितॄन् तथा केचुकेश्च तथा
कंदैः कूर्कंधुबदरैरपि पालेवतैरारुकैश्च प्रश्नादैः पनसैस्तथा लोजाभिश्च सुधाना भिश्च पुष्पो वीरः विश्वैः हन्त तासु मांसं प्रापने श्राद्धेषु पितरो
नृणां केचुकः कंचनारः कंदः मुरणादिः कर्कंधुर्वन्यं बदरं पालेवतं कोशातकी अरुकं अरुदं त्रपुसादयः त्रयं कर्करोभेदाः तथा प्रियालाम
क्षिरणि लकें सुरियं पस्तुभिश्चतिलरकैः वेत्रांकुरः पनफलोष्णिकाश्मरिकावृचैः प्रियाल वीरोना फल्गु उदुंबर तिलरके करोवाजो बक्तिका विबाति
णीवा तत्रचः कूष्मांडबहुबीजानि श्राद्धदत्वा व्रजत्यधः इति निषेधादिविकल्पः कौर्मे कालशाकं च वास्तूक मूलकं कदम्ब नालिका पिप्पलीमरीचैव
वएलाश्च वैसै पर्व प्रशस्तानीति विशेषः पिप्पली मरीचिं चश्चकं पाद्यं पिप्पली मरी चवैव तथा चेपिंड मूलकमित्यादिना आर्द्रस्य निषेधादि ति राम:
हेमाद्रिः पिप्पली मरीचां देशमुद्रस्य निषेधानत्वन्यद्रव्ययुत मस्पत्यन्ये एवं हंता कंच कलिंगवल्ली मशानिविवर्जयेदिति वचनं हंताकस्य निषेधे कं
दृतं श्वेतवृंताकं कूष्मांडं चविवर्जयेदिति देवलवचनादिति माधवः क्षोमशकपिष्ठं पितृचरणास्तु महाश्वेतस्य अनिषेधात्पुनः श्राद्धे निषेधाय्यथोः
नेनभक्ष्यत्वेनप्रोक्तस्य हृतस्य हंताकस्यापि निषेधार्थमिदमित्याहुः हेमाद्रौ मार्कंडेयपुराणे विडाद्योत्रिक माश्राद्धं श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् कूष्मांडमहि
वि

षीक्षीरं आढकी राजसर्षपाः निष्पावा राजमाषाश्च द्युतिश्राद्धं न संशयः निष्पावः श्वेतशिंबी तिलान न मागरः अन्ये च विहितनिषिद्धाः शाकादयः हेमाद्
द्रिर्शेयाः ब्रह्मांडे द्विः स्विन्नं परिदग्धं वृतंत्येवाग्रा विलेहितं वासमावा बनंतेन श्राद्धं यत्नेन वर्जयेत् क्षीराद्यैः विशेषमाह सुमंतुः पायसं दधि घृतं चैव गवां
श्राद्धेषु पावनं महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित् आरण्यं तु दधिक्षीरं तु प्राद्यमेवेत्युक्तं हेमाद्रौ अत्र केचित् विना मासेन पक्वादुक्तमप्य
कृतं भवेदिति हेमाद्रौ देवलोके ऋपक्वं मधुनाहीनं नतैः सकलैरपि मिष्टान्नैरपितं युक्तं पितॄणां नैव तृप्तये ब्राह्मे कौर्मे च अत्रादौ मधुसंयुक्तैः
सक्तुभिर्वा मधुप्लुतैः पिंडनिरूपणानैः दिशां गया शीर्षमहात्म्ये यैर्वा मन्त्र यावपा मधुना पायसेन च विहितः पिंडनिर्वापः कृतकृत्या स्युपुनरा ड
निश्राद्धे हेमाद्रौ वचनाच्च श्राद्धे यत्र पिमेन मधुनो ब्राह्मणस्य मतोपनेत तथा अश्वेनागमे पशुभ्यश्च वश्राद्धमा मनं धातु मधु देवराक्षसतो भवति कदापि पंच
विवर्जयेदिति पृथ्वी चंद्रोदये निगम वचनान्मधुमासविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयं इत्याहुः वयं तु कथं चिदिति प्रभ्यानं तत्र भोजने मधुपिंडास्तु
नैवदातव्योः कदाचिन्मधुनाविनेति श्राद्धे हेमाद्रौ नागरखंडवचने कालेदाप्रस्य यत्मार्गेण निषिद्धस्य कल्किकालादेः सर्वस्यापवादात्तेन मधुनि
षेधे पि पिंडे मधुदेयमेव मधुसर्पिर्भ्यां संयुतांस्त्रीन्पिंडान्निर्वपेत् बुध इति वायुपुराणात् अन्ये तु सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखं इति याज्ञवल्क्ये
नपाकश्राद्धे विधिमात्र युक्तत्वस्योक्तत्वात्तावता पि निर्वाहः आमश्राद्धे पिंडदाने मधुदेयमेवेत्याहुः अपरे तु सर्वस्मात्कृतादन्नात्पिंडो मधुतिलान्वितो
निति हस्पतिवचनात्तत्रापि मधुनियममित्याहुः अत्र देशाचारतो व्यवस्था विशेषतश्च शूद्रे मधु पिंडे देयमेवं उत्पन्नब्राह्मणस्योक्तं मांसक्षात्रियदेय
योः मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधयेदिति हेमाद्रौ पुलस्त्यवचनात् तेन यथा सर्वकाले तिलाग्राह्याः पितृकृत्ये विशेषतः भोज्यपात्रे ति

श्रा·क·

लां दृष्ट्वा निराशाः पितरो गता इति भोजने तिलनिषेधे पि तापिंडनिषेधः। तथा वकजौ मधुनिषेधवाक्यान्तं भोजन [illegible]
तीमः। श्राद्धहेमाद्रौ वेहार्थप्रवृद्धवाक्यमाणपुत्र मनोस्मृतं। मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्ता इति। मनुना च [illegible]
त्रयोदश्यां। तदप्यक्षयमेवं स्याद्वर्षासु च मघासु च इत्युक्तं। अस्मिंश्च मनुवचने किंचिद्वृद्धसमभिव्याहृतोपदः [illegible]
धुदेयमिति प्रतीयते। न च दुर्बलास्मृत्यनुरोधेन मनुस्मृतिर्युगांतरपरत्वेन व्यवस्था संभवति। तथा त्वेवं [illegible]
ति दिक्। तेन पिंडेष्वपि मधुनिषेधो मूलवाक्यपरासुः। अपजलं। याज्ञवल्क्यः। शुचिगोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थमदं [illegible]
तृप्तिशिष्टपयसि शिष्टेराचमनं क्रियेति कलिवर्ज्येषूक्तेः। शुद्धिनत्वेत्यस्यः। स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणं। [illegible]
गति। हेमाद्रौ वादित्यपुराणे। चिरपर्युषितं वापि [illegible] मपापिवा। जाह्नव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः। नारदी [illegible]
जेत्यपर्युषितं जलं। न त्यजेज्जाह्नवीतोयं तु जलं पद्मबिल्वकं। अथवर्ज्यानि। वंडिकापायमः। स्वज। काणः कुणी चित्रदातुः [illegible]
षतिर्षिक्तं गतस्त्रमप्ययनर्थितं ततः। अन्नं पर्युषितं तेन तु यद्दैवे हव्यकव्ययोः। उत्सृष्टव्यप्रधानार्थसंस्कारस्त्वा पदि स्मृतः। कुमनुः [illegible]
तमन्नमभोज्यमन्यत्र मृत्स्नोदकस्पर्शात्। निर्णयसिंधौ। पाडुकोपानहौ छत्रं चित्ररक्तांबरं तथा। रक्तपुष्य [illegible] मातुलिंगाद्यं विवर्जयेत्। मं
हे। उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वमनं मृतकर्पटं। श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः। उच्छिष्टं च पीतदुग्धं शिवनिर्माल्यं [illegible] वानं मधुः। मृ ‖ २२

तकर्पटं त [illegible] मरीपटं। मात्स्ये। पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः। अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः। नध्याह्नः खड्गपात्रं च नेपा
लकंबलं। रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः। स्मृत्यंतरे। अपत्यं दुहितुः श्वेवखड्गपात्रं तथैव च। घृतं च कपिला योगोऽत्र दौहित्र
मिति स्मृतः। अन्ये तु राजतं पात्रं छागं कृष्णाजिनादयः। कुतुपादीत्रैवं जयाः। हेवलः। तथैव यत्रिभिर्दानात्पात्रस्थाली महावर। आत्मनैवेपा
दैरन्ना रंभं च बाधेवे। अन्नात्मनेत्युदाहृत्य मुख्यः पाकस्तस्याभावे पत्यास्तदभावे बांधवानां। व्यासः। ग्रहणे चैव तु स्त्रानां पाकं कुर्यात्प्रयत्नतः
निष्पन्नेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्। न पाकं कारयेत्सुत्रान्यां चाप्यन्यगोत्रजां। विधवां मृतवंध्यां च गर्भिणीं च वृद्धामुर्वी। पुत्रामन्यगो
त्रजां जामन्या वान्यगोत्रजां। त्रिस्थले। यमः। विवाहे प्रेतकार्ये च मातापित्रोः क्षयेऽहनि। नवभांडानि कुर्वीत पक्वकाले विशेषतः। एवं मानला
भांडेषु मत्स्याताम्र मयेषु च। समुद्धरति चैव घोरान्नितान्तः। स्व महार्णवात्। मात्रिकान्यपि भव्यानि नूतनानि दृढानि च। कलायसविशेषणान्ति
निपितकर्मणीति। सिंधौ पैठीनसिः। सीसकायसताम्राणि पपुयतियानीति। रात्रिः। पितलं शाकादिछेदनार्थानां तु [illegible] कारीनां न निषेधः। मनुः
पाकः शालाग्नौ लौकिके वा कार्यः। अंगिराः। शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः। यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते। प्रजापतिः। अ
पक्वेनेनान्नसिद्धिरग्नौकरणमेव चेति। शालाग्नौ पाकस्तस्य विशेषउक्तः। कर्मप्रदीपे। प्रातर्होमं तु निर्वृत्य समुद्धृत्य हुताशनात्। शेषं महानसे कृ
त्वा तत्र पाकं समाचरेत्। पाकांते नित्यं समाहृत्य गृह्याग्नौ तु पुनः क्षिपेत्। ततो नित्यं वदेद्वैवारिकं मं कुर्यादनंतरं इति। केचित्तु कर्मप्रदीपवचने ताम्र
त्यपेन समानकर्तृकत्वावगतेः स्वस्य पाककर्तृत्वे वास्मिन्नुद्धरणपूर्वकं गृह्याग्नौ पाकः अन्यस्य पाककर्तृत्वे तु लौकिके एवेत्याहुः। अयं च स्मार्ताग्नौ

पाकः अन्येषां आश्वलायनानां तु इहैवायमितरो जातवेदा इर्धर्वेनन्नानीमपीथ्यामरणीभ्यामग्निं मथेत्तत्र पचनाग्निर्भवतीत्युक्ते पचनाख्यपाकशो
श्रा॰ क॰ याहिताग्नेः स्मार्ताग्निमतश्च अन्येषामाश्वलायनानां तु लौकिके पितृचरणास्तु पचनाग्निराश्वलायनस्य सर्वाधानिन एव श्राद्धाधानिनस्त्वाश्वला
यनस्य लौकिकाग्नौ पाकेप्यग्नौकरणस्य गृह्याग्नौ पक्वचरूपो वसिद्धे लौकिकाग्नौ वैश्वपाक इत्याहुः इति पाकाग्निः कात्यायनः नैव सामसलकंटे
२६ पंक्त्यां हूयमाने भ्यः प्रयत्नतः नैरभ्य गन्धः कर्त्तव्यो वर्ज्यकालं न चिंतयेत् एवं नखरोमश्मश्रुच्छेदनमपि तेषां कारयेत पत्न नैतन्मुहूर्त्तेन स्नानं दद्यो
न्नूर्वा ह्न एव तु श्राद्धभुग्भ्यो नखश्मश्रुच्छेदनं तु न कारयेदिति नखश्मश्रुणोः छेदनं निषेधकवचनं तन्निषिद्धतिथ्यादिविषयमित्युक्तं चन्द्रिकायां॰ ए
वं कन्यागते कैश्चित्तेषां श्मश्रुकर्म दिने रवन्नमश्रुच्छेदने चैवकारयेदित्यनेन अग्राह्यभूतः पावः कर्तस्त्वाह मिथोहं इमनुः निमन्त्र्य द्विजास्तद्दह वर्जयेन्मै
थुनं क्षुरं प्रमत्ततां च स्वाध्याय क्रोधाशौचेन पानं ते केचित्तु निमंत्रणात्पूर्वं पूर्वेद्युश्च क्षौरमित्यत आहुस्तत्र मूलमिति पितृचरणाः द्विवोढ
धु सौयेयवदनिलानापन्नु ष्पधूपादिकं तथा पत्नोपवीतंबुसंमिश्यापयेद्दक्षिणं करः भैगानस्वानलं वद्धामानः क्रौपीनं केवलः नग्नो
द्विगुण वस्त्रस्यानग्नस्पृतपेदयेन। हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे जपहोमतथा दाने स्वाध्यायपितृकर्मणि कृपाभवन्नि विवेद्धानउर्ध्वपुंड्रं विना कृतमिति अ
न्येनु उर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं वा चन्द्राकारं तथापि वा श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत यावत्पिंडान्न निर्वपेदिति विप्रकेश्ववचनात् उर्ध्वपुंड्रं वा नैके परइत्याहुः देवा रामः
चाराद्यवस्थिति पितृचरणाः उर्ध्वपुंड्रं च तत्पक्षे श्राद्धे नेत्रं कृचन्दनं वृहन्नारदीये पाञ्चरात्रे मपि पद्मे उर्ध्वपुंड्रं इत्याभ्युपेदे पिकाः हेमाद्रौ विष्णुः किं

तुपालिविद्यते पितृदैवते तत्सर्वं सफलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकं असव्या मन या षष्ठी विनियावाहनेतथा अन्नदाने च तर्पन्त्याश्च शुभाः सव्यपः

सृता पत्र चतुर्थी चासनेनित्यमिति शाखान्तरविषयं भृगुः अर्घ्यावनेनजनं पिंड अन्नप्रत्यवनेजनं मंत्रवृद्धिस्तत्र कर्त्तव्या शेषं प्राचीनवीतिना हेमाद्रौ स
दोपवीतिनाकार्यं दैवकर्मप्रदक्षिणं प्राचीनावीतिना कार्यं पितृकर्मप्रदक्षिणं यत्र महोपवीतनाभावमित्यस्य पुरुषार्थत्वात्प्राचीनावीतिसमये पु
पवीतानरेण न कार्यमिति तत्र विशेषणतस्य बाधतस्त्वत्र धानुपवीत इत्युक्तं गौणं प्राप्यमव्यापमव्यु तस्यापवीतत्वस्यानीयत्वात् जमदग्निः कं
स्तोत्रजपप्रायाः काधिं प्रदक्षिणचरणं आकाशस्यागतं बाधं विना वपुरि वसुधा विसर्जनमानुमन्यमानां दिशं प्रार्थनानन्तरं विप्रप्रदक्षिणं चैव सव्येन
चनकर्त्तव्यं पितृतृप्तिश्च कर्तव्यं प्राचीनावीतिनासदा अत्रत्यक्त्वा वितति प्रत्युक्तमन्वयः तेनेत्येतत् जपादयः सव्येनकर्तव्याः अतएवाश्वलाय
नानां सव्येनैवार्घ्यदानं शिवपुराणे पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृश्राद्धप्रकल्पयेत् तथा श्राद्धाहनि समभ्यर्च्य नृवराहजनार्दनं पत्न दानाध्ययनं
देवार्चाजपहोमव्रतादिकान् न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्विसर्जनात् इत्युश्वलायन वचनान्नित्यमिन्नपरं पदाप विष्णोर्निर्विवदितान्नेनयष्ट
व्यदैवतान्तरमिति वचनं तत्र मूलमिति पितृचरणाः हेमाद्रौ श्राद्धारंभेव सानेन्व यथाहृष्टगौ चार्चनान्यपा आहतयोर्द्विरावर्त्य षड्भुष्पतुल्यकल्पनं तथा
नौ दैव्यर्चादिक्षणां गादिः पादजानुक्रमन्वसमन्यमूर्ध्नि शिरोंसजानुपादेषु वामाद्दिवपितृके तथा वसुरुद्रसूर्यादिरूपः पितुर्द्विज पेक मात मातामा
हादिमात्राद्विज पेवमृति मर्हति विष्णुः मौनमहाना मप्येव श्राद्धकुर्याद्विचक्षणः मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्र वर्जितं शेषाणामित्येकोद्दिष्टे
आवाहनादि मंत्रवर्ज्यं कार्यमिति कल्पतरुः तेनैकोद्दिष्टे तूष्णीमावाहनमित्यन्ये गौतमः आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः विधिज्ञो वि
धिमास्थाय रौहिणं तु न लंघयेत् तच्चैकोद्दिष्टपरं पार्वणारंभमुक्तमात्स्ये उर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयं मुहूर्तपंचकं त्येनत्स्वधाभः

श्रा·क· वनमिष्यते· निर्णयसिंधौ· मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मंदीभवति भास्करः· तस्मादनंतफलदस्तत्रारंभो विशिष्यते· मिताक्षरायामपि कुतपे प्रारभ्य तदापि पंचमुहूर्त्तेषु परिसमापनं श्रेयस्करमित्युक्तं· तथा· आयंतु नस्पितरो सौम्या इति उन्नतस्त्वेतियो नितु· अनूह्यः पितरोऽत्र पितृसामान्यवाचकः श्रुद्धता पितरश्चत्वत्र तु पितामहाः प्रपितामहा इत्येवमूहो भवत्येव· अन्यथा सर्वपितृवाचित्वे उत्तरमंत्रद्वये वैयर्थ्यापत्तेरिति पितृचरणाः बहुवचनेतु नोहः पात्राणीतिवत्प्रकृतावसवेतार्थत्वात्· कारिकायां· अर्घ्यप्रदानमंत्रे तु मृत्यादिपदमावपेत्· शुद्धतामिति पित्रादेर्मात्रादिपदमावयेत् पितृन्हविषेअत्र च इत्यत्र तु नोहः कुकृत्वा नत्रवोदानिषेधादित्यादि निर्णयामृत धृतेयं· नारदीये· त्रायश्चैव विशुद्धान्नाते श्योनुज्ञाप्य गृह्णीव· दद्याद्द्विब्रह्मदंडार्थं हिरण्यं कुशमेव च· तथा· तिथिवारादि कं ज्ञात्वा संकल्प्य च यथाविधि प्राचीनावीतिना कार्यं सर्वं संकल्पमादिकं संकल्पे चेति केषांचिन्मतं· नारदीये· तथा· क्षणावाहनसंकल्पे पिंडदानेऽत्र दानयोः पिंडाभ्यंजनकाले तु तथैवाजनकर्मणि· अक्षय्यासनपाद्येषु गंधपानिमंत्रणीयादत्पे वरूपमित्यापि ककलवः पित्रादेरप्यनेनैव हरणीताविधिवद्द्विजान्· तत्र·समं जनोपवीतिं तु द्वारी कुर्वीत मंडले· उदकुत्र व मंडलं च पंच वर्तुलं चार्धचंद्रकं· कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मंडलं· भृगुः· अत्यंतजीर्णदेहाय वध्याय श्यावदंताय च तैः आतीयानवस्ता यानयोगामि

पमाहरेत्· मात्स्ये· गोमूत्रेण नु निम्नायां गोमयेन तं मंडलमिति· तथा· उत्तरे स्वनमं पूर्वापूर्वाद्याच्चित्यसेत्कुशान्· दक्षिणे दक्षिणा यांस्तु मतिलांश्चिन्यसेत्कुशान्· तथा· प्रत्यङ्मुखः स्थितः कुर्याद्विप्रपादाभिषेचनं· पादप्रक्षालनं प्रोक्तमुपवेशासने द्विजान्· पृथ्वीचंद्रोदये सिंधौ च वसिष्ठः· न कुर्यान्दिहस्तं तु पाद्यं दद्याद्वैक्षणं ततेन पाद्यं समये प्रदिपुक्त पवित्रं न धारयेत्· कचित्त्रवामनः इत्यनेच्छान्ति रिक्तो विषयमित्यनविष्यते· नात्र दक्षिणत एव पतेत्तथा· विप्रापाद्प्रक्षालनं तेषां द्विराचमनमिष्यते· स्व पत्न्यादिविराचामेद्विद्विजः श्रद्धयान्वितः· निर्णयसिंधौ लोगाक्षिः· मंडलाद्युत्तरे देशे दद्याद्याचमनीयकं· नारदीये· पत्राचमनवारीणि पादप्रक्षालनादिकं आस्तृणन्नेवेष्टं पितृणां नोपतिष्ठते· याम· न त्यैवासनं धृत्वा दक्षिणे दक्षिणं करं· व्याहृतिभिः समस्ताभिः शमनेषूपवेशयेत्· सगायमिति चेयोक्ते दक्षिणजानस्पृशन्· आस्यतामितितान्ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि· दैवे प्राङ्मुखान्· पित्र्ये उदङ्मुखान्· दैविका ग्रहस्तास्य पितृकानामगुष्ट गृह्णीयादिति देवोदानः· मिताक्षरायां वृद्धशातातपे उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः· दद्यात्पार्वणश्राद्धे देवपूर्वं विधानतः· यम· आसनं कुतपं दद्यात्पादिनरद्वा पवित्रकं· बागलेयः पश्चात्सागाद्युपक्रम्य प्राच्याप्रक्रियामभवेत्· दक्षिणासस्य नहीषा पितृणां श्राद्धकर्मणि· हिवोदासीये· देवताभ्यः पितृभ्यश्च नमोनमः पाद्य मानमिदं श्रुत्वा श्राद्धकालेषु यस्थितेः द्विरः श्रिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रवदन्ति च· अत्र केचिन्नावीवक्षनमादुः· आचार्यः प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्रीं स्मरणं तथा· श्राद्धकर्त्तामिति विद्वेतावेदिदर्ब्यकुत्युत्वार्यमात्स्येये इत्युक्तं· दिवोदासीये· गयायाः स्मरणं कार्यं तथा देवगदाभृतः श्राद्धारंभे व्वनाने च कायत्र चैनायते· तथा· मोक्षयेद्वनजानन्तु पूर्व

श्रा० क०

२८

इत्यादिसुद्धये। अथ देवार्चा। ब्राह्मे। आसने प्रासनं दद्याद्वामे दक्षिणतोऽपि वा। पितृकर्मणि वामेन देवे दद्यात्तु दक्षिणे। इति नारदीये। यवदर्भैश्च विश्वेषां देवा
नामिदमासनं। धर्मोसीत्यनेन मंत्रेण गृह्णीयुस्तेऽतिनान्तुज्ञान। अथ धर्मोसि विशिराजा प्रतिष्ठित इति मंत्रः सोऽन्यत्राश्वलायनानां। अत्र प्रत्युपचारमाह यतेयार्पा
दद्यादित्युक्तं। हरिस्मृत्यर्थसारे च। इदं वा ध्यानयोरपादानं देवे पित्र्ये च सतिपक्षमित्युक्तं। मिताक्षरायां। आसनानन्तरं च द्विदेवे क्षणः क्रियतामिति क्षणः। इद
तृतीयं निमंत्रणं ततः अर्घ्यं कल्पयेत्। तत्र वैश्वदेवार्घ्यं ब्राह्मणं समीपस्थं प्रादक्षिण्येन यवैराकीर्य तत्रार्घ्यपात्रादयमासादनीयमित्युक्तं। मिताक्ष
रायां। पृथ्वीं वेद्यादये हस्तमात्रे त्रीणि पात्रे कपात्राणि द्वे द्वे वैश्वदेवे के। मदनरत्ने तु देवे एकपात्रमुक्तं। एकपात्रपक्षे द्वे वा विप्राद्विप्रयेर्यं कंपात्रं मध्ये
ध्ये दद्यादित्युक्तं। प्रयोगपारिजाते शौनककल्पनादिभिरर्घ्यं रहितमस्य देवार्चनस्योक्तेराश्वलायनानां देवे अर्घ्यदानेनेति वोपदेवः। तन्न। सर्वशाखा
प्रत्ययन्यायेनाविरुद्धांगोपसंहारस्येष्टत्वात्। अत एव हेमाद्रिरेवमपि भोजनमत्रकार्यं तस्य विधिः स्मृतितो वगन्तव्य इति ग्रंथेनार्घ्यादिसर्वांगो
पसंहार उक्तः। हेमाद्रौ। अणंगुद्भवं पात्रं पितॄणां गतं शुभं। दशांगुलं तु देवानां सौवर्णं शाङ्कितं। हस्ते। पाद्मे। पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं
पुनः। सौवर्णं राजतं ताम्रं खड्गं मणिमयं तु वा। तथा। स्थापयेदर्घ्यपात्रे द्वे स्युस्तत्र कुशोपरि। द्वे द्वे पवित्रे विधिवत्पात्रयोश्च परिक्षिपेत्। तूष्णीं प्रोक्ष्याभ्यम
पात्रे कुर्यादूर्ध्वबिले ततः पूरयेत्पात्रयुग्मं तु कृत्वोपरि पवित्रके। प्राङ्मुखो मंत्रतः शन्नो देव्योदकं क्षिपेत्। तेनाश्वलायनानामपि देवं मंत्रेणोदकनिक्षे
पापत्वाश्वलायनानां शन्नो देवीरित्यनेनानुमंत्रणं तत्त्रिन्ते। सूत्रे देवानामनुक्तेरित्यन्ये। तथा। यवोसीति यवांस्तत्र तूष्णीं पुष्पाणि चंदनं। वृद्धपराशरः
ततः स्वकरं न्यस्य विप्रदक्षिणतानुनि आवाहयेत्स अनुज्ञातो विश्वेदेवास आगत। तथा। पादप्रभृति मूर्धान्तं देवविकं पूजनं भवेत्। शिरःप्रभृति पा

राम:

दांतं नमो वदन्ति पैतृके। गार्ग्यः। दत्त्वा हस्तपवित्रं तु कृत्वा स्नात्वा पादतः। यार्दिव्या इति मंत्रेण हस्तेऽर्घ्यं विनिक्षिपेत्। तेन पवित्रहृदयं विप्रहस्ते दत्त्वार्घ्यं
दद्यात्। बह्वृचानां त्वनेन हस्तार्घ्यानुमंत्रणं। प्रतिविप्रं पादिव्या इत्यन्ये। वृत्तिः। हेमाद्रौ। अर्घ्यपिंडप्रदानं च स्वे स्वे कल्पयेत्तदवच। गंधपुष्पादिकं सर्वं
हस्तेनैव तु दापयेत्। ततः पात्रं दक्षिणे देवेभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं मुक्तानवाकोर्यदसीति निर्णयसिंधौ। गरुडपुराणे वाक्यः। विष्णुधर्मे। गंधैः पुष्पैश्च
धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्य भूषणैः। अर्चयेद्ब्राह्मणान् शक्त्या श्रद्धापानः समाहितः। मार्कंडेयः। चंदनागरुकर्पूरकुंकुमानि प्रदापयेत्। कस्तूपाविकल्पः। मि
ताक्षरायां विष्णुः। चंदनकुंकुमकर्पूरकस्तूरिकानुलेपनाः। अर्पणीनित्याह। व्यासः। अपवित्रकरो गंधैर्गन्धद्वारेति तु नयेत्। स्मृतिः। गंधद्वारेति वै गंध
मायनेनैव पुष्करं। धूरसीत्यनुना धूपमुद्दीप्यस्वेति दीपकं। युवं वस्त्राणि मंत्रेण वस्त्रं दद्यात्प्रयत्नतः। अत्र सर्वत्र मंत्रानेकर्तारिः। तथा। आसने
स्तनं ब्रूयाद्दर्घ्यस्वच्छ्यादिजो नमः। सुगंधं सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः। सुज्योतिश्चाविदापि तिस्वाहाहारनुमितिक्रमः। नैवेद्यं गंधः सुगंधइत्यादि
प्रयोगे न तु भोगपाइतिः। विप्रैश्च गंधे तत्रिपुंड्रं न कार्यं। ललाटं पुंड्रं कुर्वीत स्कंधमालानपवच। निराह्नाः पितरः यांति दृष्ट्वा चूर्णपुंड्रपातिमिति देवजश्च
नानंति पंक्तिरूपः ऊर्ध्वपुंड्रावाभवत्सपत्नीपतोर्ध्वपुंड्रवायात्पत्रमेत इति वचनात्। पत्र। ऊर्ध्वपुंड्रं तु तुलसी श्राद्धे नेत्युनिके वचने तत्कर्तृपरमिति
तु चरणाः। हस्तमनुः। तनिषु शिखावर्ज्यं माल्यादि शिरसि धारयेत्। स्मृतिसारे। अगस्त्यभृंगराजं च तुलसी शतपत्रिका। चंपकं तिलपुष्पं च षडेते पितृव
ल्लभाः। पृथ्वीचंद्रोदये पंतु। केतकी तुलसीपत्रं बिल्वपत्रं च वर्ज्यपिदित्युक्तं। तेन विहितप्रतिषिद्धत्वात्तुलस्यां विकल्प इति केचित्। तुलसी निर्णयानि मृतः श्रु
इति हेमाद्रिः। अन्येतु पितृपिंडार्चने श्राद्धे यः कृतं तुलसीदलैः। प्रीणिताः पितरस्तेन यावच्चन्द्रार्कमेदिनीति मार्कंडेयवचनात्तुलसी विधिः पिंडपरः। एवं

श्रा· क· धत्तूरविल्वपरङ्गत्याहः॥ एवं॥ पिंडे जातीच नोदद्याद्देवीमर्कैर्णनार्चयेत्‌॥ तथा॥ नजातीकुसुमानि दद्यात्र करवीरपत्रमिति च नाभ्यं दूपरैजाता निषेधः॥
जातिश्चवारान्तवीति विधिस्तु विमपरङ्गत्यन वधामिताक्षरायां श्राद्धजात्यः प्रशस्तास्तु मल्लिका श्वेतयूथिका॥ जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चंपकं॥ त
थैव॥ उग्रगंधीन्यगंधीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च॥ पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च॥ हेमाद्रौ भविष्ये॥ सुकुमारैः किसलयैः पवित्रैः सकुशैरपि॥ संपूजनीयाः पि
तरः श्रेयस्कामेन सर्वदा॥ करवीरपत्रनिषेधस्तु जातीमात्रं चर्यादिपूजाविषयक एवेत्यग्रे वक्ष्यते॥ धूपेन तु देवलः॥ धूपस्तु गुग्गुलुर्देयः पक्वपात्रं द्रनमाररतः॥ गंधं
मधुसर्पिर्युक्तो गुग्गुलुरिति विज्ञानेश्वरः॥ तथा॥ पिंडघ्राणं गजाधूपं हत्वा वातादिनाशाय॥ नश्राद्धे विनियोक्तव्या पंचकेवाग्रगंधयः॥ विष्णुः॥ घृतेन दीपादानं च
तिलतैलेन वा पुनः॥ वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ ब्राह्मे॥ कौशेयं पृक्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा॥ श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्कलान्॥
मिताक्षरायां तु॥ उक्तेनैव महतेन सदृशं दद्यादित्युक्तं॥ ब्राह्मे॥ यज्ञोपवीतदानं च वस्त्राभावे विधीयते॥ तथा॥ निश्चयोवापयाशक्ति वस्त्राभावे प्रदापयेत्॥ हेमा
न द्रौ॥ पितृन्कृत्य वाससोपि दद्याद्यज्ञोपवीतकं॥ यज्ञोपवीतदानेन विनाश्राद्धं तु निष्फलं॥ इदं च यज्ञोपवीतं स्त्रीश्राद्धे न मन्याभी श्राद्धेपि देयमवेति हेमाद्रिस्मृ
त्येवाहादानांना उपचाराः नित्याः॥ आश्वलायनसूत्रे॥ एतस्मिन्नावरणत्ये धूपदीपाच्छादनानांप्रदानं एतस्मिन्काले इत्युक्तत्वं॥ एतस्मिन्काले नाप्येवदद्या रामः
दित्येवमर्थः॥ तेन अन्यात्रिश्राद्धातेषा कुशवधा वा चनोद्देया नानिरविनितेनाप्येवताप नानां यज्ञोपवीतदानमप्यनेन॥ अन्यस्त्रावीपानांतु तस्मिन्नेवकाले अन्या
नि देयानि॥ उपानच्छत्रवस्त्राणि मुक्तपात्रकमंडलुं॥ शयनासनपानानि दर्पणव्यजनानि च॥ अत्र सुगंध संमूढ तंगंधाभाबूलंदापयामे॥ पितृभ्योयः प्र
यच्छतु विष्णुलोके संगच्छतीति॥ अन्यानि देयानि हेमाद्रौ द्रष्टव्यानि॥ नारदीये॥ देवे स्मसममनुज्ञाताय तेपि तृगणं ब्रवीति॥ तेन पुष्पादनुज्ञापात्रापचेनं

करिष्य इति प्रश्नः॥ पितृकं वासने द्विगुणस्तु सः॥ कुशास्तिलाश्च सन्तु पश्चाद्‌ स्थानपात्र्यां दाने॥ अथ॥ प्रदाय आश्वलायनवचनात्॥ श्राद्धहेमाद्रौ॥ श्राद्धं संकल्प
माणेन तु यत्किंचित्तत्र निक्षिप्तं॥ पुष्पं पात्रिकं वा त्रसमपितोदनं स्वधः॥ तेन तत्रिं प्र वा पानि येह तेन सपत्नता॥ अर्घ्यमाह श्वलायनः॥ तेजसान्यश्ममृन्मयेषु
त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा॥ दर्भान्तर्हितेषु पः प्रसिंचत्यशंनोदेवीरित्यनुमंत्र्य तिलानावपति तिलोसि सोमदेवत्यो इति॥ अत्र प्रमयपस्कारादि॥ मृन्मयं पदस्य कृत्स्नं तुल्या
देवकनिष्यत्र मित्युक्तं॥ वृहस्पतिपरिशिष्टे॥ अन्यानि वार्घ्यपात्राणि पूर्वमुक्तानि॥ पित्रादीनां त्रयाणां त्रीणि पात्राणि कृत्वैव निपक्षांतरं॥ मनुः॥ अत्राभावेहि
जो भावेपद्येको ब्राह्मणो भवेत्॥ पात्राण्यासादयेत्त्रीणि नतु ब्राह्मणसंख्यया॥ एवं वर्णा मेकब्राह्मणपक्षेपि षडर्घ्यपात्राणि॥ अत्रशंनोदेवीरित्यनुमंत्रणं
सकृत्॥ तिलोसीत्यस्य प्रतिपात्रं मंत्रावृत्तिः पितृशाखस्य वानृहदर्तिवाद्विकारः॥ दर्भमाहन च पवित्रयपात्रेक पवित्रं विवक्षितमित्यर्थः॥ शालाकास्तु पितृपा
त्रेषु पार्वणे एकोद्दिष्टे वाजोकेका निधायोदकमाहरेदिति हेमाद्रौ वचनात्॥ शंनोदेवीरितिमंत्रेण तज्जासेचनं तु वक्तव्यानि विकानां॥ नमिमिन्ये प्रतिपात्रं मंत्रा
वृत्तिः॥ कारिकायां॥ गंधपुष्पाणि चैतेषु पात्रेषु प्रक्षिपेद्बुधः॥ अर्घ्यपात्रपूरणेत्वं बाधाहं न कुर्यात्॥ कौर्मे॥ अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः॥ आवाहनं
तः कुर्यादुशंतस्त्वेत्यृचा बुधः॥ अत्र च सूत्रे लोकाचार पितृन्घ्राणोपवरक्षिणा॥ आवाहनं स्वधाचार्घ्यमिति सूत्रेऽक्रिजमुदग्वचनाद्‌आवाहने॥ सव्यापसव्य
योर्विकल्पः॥ अत्र द्विजो पानितत्वं॥ मूलादिपाठाननत्वेवोक्तं वाक्॥ आवाहनेत्र स्वस्वधाअर्घ्य इत्यनेन विप्राग्रे प्रत्येकनिवेदयेत्युक्तं॥ कारिकायां तन्त्रेण च॥ अन्ये तु
या दिव्या इति मंत्रेण हस्ते चार्घ्यं विनिक्षिपेदित्याहुः॥ आश्वलायनः॥ प्रसव्येन नगापात्रं गृहीत्वा रेणप्पवा त्वाद्क्षिणेन वामन्यापगृह्य तेन पितरिदं ते अर्घ्य
पितामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्यमित्यपपूर्वं तान्‌ प्रतिग्राह्य पिष्यत्र स्वधाध्या इति प्रकृति॥ स्वनुमृष्टा स्वन मंत्रपात्र या दिव्या आपः पृथि

श्रा·क· विंशत्योमाजवंति· अत्र वृत्तिः। प्रसव्येनेतिच्छेदः। पित्र्यकर्म सर्वं प्रसव्येन· अप्रादक्षिण्येन कार्यं· प्रदक्षिणमुपचारा इत्यस्य दृष्टिके अपवाददर्शनात्· तथा
इतरस्य सव्यपाणेरंगुष्ठांतरेणार्घ्यं प्रपद्येत· अर्घ्यादिष्वाकृगंधोदपद्मोपवीतमेवतेन अर्घ्यपात्रमपि सव्येनैव· अर्घ्यदानात्पूर्वमन्या आपो दद्यात्· यद्यु
३० पवसव्येन दक्षिणेन वार्घ्यं दद्यादित्युक्तं· तदापि दक्षिणेनैवेत्यभिमतोर्थः। पितृस्थाने विप्रद्वयं चोदकार्घ्यं विभज्य दद्यात्· त्रयाणां स्वधार्घ्या इति सकृन्मन्त्रः
अनुजल्हानमर्घ्यमंत्रस्य प्रतिविप्रमावर्तने· त्रयाणामेकविप्रपक्षे त्रिभिः पात्रैरेकस्यैवार्घ्यं दद्यात्· इति· कारिकायामपि· स्वधार्घ्या इत्यापोर्घ्यं त्वा उपवी
तीनिवेदयेत्· निवेदनसमय एवोपवीती ततः पूर्वं तु प्राचीनावीतमेवेत्यर्थः· अर्घ्यमंत्रशेषमादाय दक्षिणेन तु पाणिना· सव्यहस्तगृहीतेन सिंचेदित्यन्वी
र्थतः। दत्वा दत्वा निनीतान्यपादिव्यचानुमंत्रयेदिति· अयं चापः। उपवीतित्वात्प्राचीनावीतित्वसिध्यर्थं सव्यस्य पाणेः पितृतीर्थेन दातव्यमित्यादिनाद
त्तौ सूचितः। हस्तेन तु· अपवेत्यादिना सव्यस्य पाणेः त्रिष्टगदित्वा सव्येन पाणिना दक्षिणपाणिं स्पृष्ट्वा दक्षिणेनैव पाणिना उपवीत्यकार्यं प्रपद्येत्
न्युक्तं· आश्वलायनः। संस्रवान्समवनीय पात्रं निदध्यात्· पुत्रकामो मुखमनक्ति· संस्रवः शेषः समवनीयायां पृथक्पात्रे आसिंचेदिति वृत्तिः· आश्वलायनः। नेष्ट
रैन्वयमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितं· आवृतास्तत्र तिष्ठंति पितरः शौनकोऽब्रवीत्· अत्र वृत्तिः। पितृपात्रमुत्तममेव यदेव तत्र न चालयेत्· यस्मात्तत्र तेनैव पात्रेणा राम:
हिता इति· यद्वा· सर्वपात्रमेवन्युब्जं कुर्यादिति· संस्रवानानीय तृतीयेनाच्छादनार्थं न्युब्जं कुर्यादिति पठंति केचित्· न्युब्जीकरणं चोत्तरतः। न्युब्जं
तरेनोन्मसेदिति हेमाद्रिवचनात्· यम· स्मृत्यन्तरं नमन्यत्रेनानमुच्चारितेन यथा· पात्रं दृष्टं· वेजन्याश्रुपितरःसत्तमिव· अर्घ्यदानोत्तरं गंधाचमनं मिश्र
कमात्· वेजवापः। गंधपुष्पाणि धूपं च दीपं कसोपवीतके· कालिकापुराणे· निर्वर्त्य ब्राह्मणादेः शक्तितो यथाविधि· भाजनानि ततो दद्यादन्ने

शौचमुपक्रमात्· तेनात्र युष्मदनुज्ञया पात्रासादनानि करिष्य इत्येवं प्रश्नः। भुंग्ः। भस्मना वारिणा वापि कारयेन्मंडलं ततः। ब्राह्मे देवे चतुरस्रं पित्र्येरत्र
कृत्वा क्रमेणाभ्यपत्रस्य पवांत्रानि लाभ्युदयार्थं दद्यादित्युक्तं· गृहस्थशिरोमणिधामा कदयः। पात्रनिधानात्पितृत्वाद्धा कुरायेचैव रक्षसाः। हरंति रमसमंत्रस्य मंडले
न विवर्जितं भाजनानि तु सौवर्णरौप्यकांस्यानामन्यतमानि· पृथ्वीचं तस्य· कांस्यपात्रे हविर्दद्यान्निरयाः पितरो गता इति· ब्राह्मोक्तेः। कांस्यपात्रं निषेध
माह· स्मृतिसंग्रहे· श्राद्धे पलाशपत्राणि मधुकोदुंबराणि च· कुरंटीचूतपनसंजंबूपुन्नागचंपकाः। अलाभे मुख्यपत्राणां ग्राह्याण्यपि पितृकर्मणीति· कु
विन्नु· असुराणां कुले जाता रंभापूर्वपरिग्रहे· तस्माद्दर्शनमात्रेण पितरो गता हृतिकं तु वचनात्· न जानि कुसुमानि दद्यात् कदलीमिति दे
माद्रौ क्वचनाश्रे· कदलीपत्रं निषिद्धमित्याहुः। हेमाद्रावप्येवं वस्तुतस्तु कुसुमसादवयात्पुष्पदानावांतरप्रकरणाच्च· सकलयादिसाधारण्ये पुष्पपत्र
साधारण्येन च पूजार्पत्वेन प्राप्तस्य कदलीपत्रस्य निषेधकं वचनद्वयं किंच· असुराणां कुले जाता जाता पूर्वपरिग्रह इत्येतच्चाह हेमाद्र्यादिषु पागेनरं
भेति· अतएव· मदनमारेः किसलयैरपि वेदिकुरैरपीत्यादिना किसलयैः पूजोक्ता हेमाद्रौ· गणेशचतुर्थ्यां नवरात्रादौ च पत्रिकामध्ये कदलीपत्रमुक्तं
कर्नाटकास्तु श्राद्धे पंच कदलीश्राद्धमिति प्रयोगात् इति वदंतेः। तेन पूजाविषयकत्वात्तु निषेधक इति वयं प्रतीमः। पात्राणि दत्तोत्तरं च भस्मना मर्यादां कृ
त्वा हस्तशोधनं कुर्यात्· मात्स्ये· अकृत्वा भस्मना मर्यादां यः कुर्यात्पाणिशोधनं· असुरैस्तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते· हस्तप्रक्षालनजलं च तिलैर्निक्षिप्य
डलोपरि क्षिपेदिति हेमाद्रिः। अथाग्नौकरणं· आश्वलायनः। उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये· करवै करवाणीति प्रत्यनुज्ञा क्रियतां
कुरुष्व कुर्वित्यथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति· तत्र स्मृत्यर्थसारे सर्वाधानिना दक्षिणाग्नौ कार्यं· आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहित इति हे

श्रा·क·म·

माद्यो मार्कंडेयवचनात्· यथापिश्राद्धे नाग्नौकरणं श्रोते दक्षिणाग्नौ नयुक्तं तथापि वचनात्· तत्रभवतानिहेमाद्रिः। अर्घाधानिनानुगृह्ये कार्यं· नदष्टि
व्यतिषंगाभावे व्यतिषंगपक्षे न्वतिप्रणीतएवाग्नौकरणं· अतिप्रणीते न्याविधामुपसमाधायेति बह्वृचपरिशिष्टात्· अतिप्रणीयजुहुयादिति सूत्राच्चेत
नयत्के श्चिदतिप्रणीतस्य रक्षोनिर्हरणार्थत्वान्मुख्यहोम इत्युक्तं तद् बह्वृचपरिशिष्टसूत्रविरोधाच्चिंत्यं· वस्तुतस्तु· कात्यायनानामग्नये सामायत्वदो
मेत्रसमहं तु इति विवृति· पुरस्तादुल्मुकं निदध्यादिति समये दग्निपायोल्मुकमथैतत् पितृश्चेरादेवादसुरारक्षांसीति हेषामेतदिमध्यारम्भेति· पिंडदानकाले
नरक्षोनिबर्हणार्थमतिप्रणीतउक्तः। आश्वलायनादीनां त्वतिप्रणीयपक्षे होमेऽन्ते नैत्यस्य रक्षोबर्हणप्रयोजनत्वाभित्यतिप्रणीतेहोम एव पितृचरणाव्यति
षंगपक्षे तिप्रणीते होमः व्यतिषंगाभावे औपासनेइत्याहुः। तत्रापि स्वहोकारेणहोमः· पूर्वोदनितः पश्चात्होमस्य स्वधाकारेण होमनुपूर्वं होमस्य· उ
नपत्रमेक्षणानुप्रहरणं सव्येनेत्यादि हन्यादेत्तेयं· वार्षिकादिषु तु सर्वाधानीनां पाणौ अर्धाधानीनां तु गृह्ये· अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निमत्त्वस्य· अग्नावेवेत्याद्यन्य
त्रेतेयं· यत्तु· स्थालीपाकेनेति करणत्वनिर्देशात्पार्वणे व्यतिषंगः· अतस्तस्य सर्वश्राद्धेष्वितिदेशाद्ध पासहमहरादिमपत्नपते धानएव· अत्रचव्यति
षंगपक्षे इध्माधानादि पितृयज्ञं कृत्वा· ब्राह्मणपादप्रक्षालनाद्याद्यदनानं श्राद्धं कृत्वा· पुनः पितृयज्ञं कुर्यात्· तथा च कारिकायां कृत्वाधाधानपर्यंतं
पितृयज्ञमथद्विजान्· नाक्वानानस्तानपत्नेवानीचांतानुपवेश्य दति· तत्रापिच तु· यत्तु· गृह्यपरिशिष्टे· कतिपूपबर्हणात्प्रासादप्रब्राह्मणपादप्र
क्षालनाद्याच्छादनांतं कृत्वा· अतिप्रणीतेन्याविधामुपसमाधायाग्नौकरणहोमं कुर्यादित्युक्तं तद्बह्वृचकारिकाद्युक्तिग्रंथविरोधात्पूर्वापरविरोधाच्चिं
त्यं· अतएवापक्रमे गृह्यपरिशिष्टे· अनाहिताग्नेरनुत्तरेणव्यतिषंगोयने· पश्चादपि तृप्यतोयोदिदिर्ध्माधानादपार्वणं· ब्राह्मणपक्षालनाद्याच्छादनां

तं पुनः पितृयज्ञमभेक्षणानुप्रहरणादित्यादिनागमनाद्यमेव व्यतिषंगस्वरूपमुक्तं· एतेनेध्मप्रक्षेपस्याग्निसमिंधनार्थत्वात्तामपूर्वत्वामित्याहिता
ग्नौ तावत्समपास्तमिति दिक्· यत्तु· अनग्निर्हेत्वार्यश्चेत्पार्वणंसमुपस्थिते· मधायाग्निं ततः कुर्यादिममग्निमनुत्सृजेदिति लौकिकाग्निविधानं· तेनेति
रीयादिपरं मनुः। अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति· पाणिहोमे विप्रापमाहाश्वलायनः। अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेवेति· यदि विप्राः पाणिहो
ममभ्यनुज्ञानीयुः। अभ्यनुज्ञा वचनं सत्यनुज्ञावचनं चैतेव स्म। तेनाभ्यनुज्ञायामित्यस्यापि इ पितृयज्ञकल्पप्रायप्रभावे नाग्न्यभावइत्यर्थः। एवं च वि
धिवद्धोनतेषामभ्यनुज्ञा· विज्ञेया न तु तेषां प्रतिवचनेन तिरश्चे। पारम्पर्येणपर्युक्षणादि न भवेन। पामृ निनिरसनरूपदृष्टकार्याभावादिति काश्चिद्
हनिहेमाद्रिविरोधाद्दृष्टव्यं· तेन तेकर्तव्ये· न चावपाणिहोमेनुज्ञादि आश्वलायना निरिक्तानां पाणिहोमे श्रुतिः। अग्निर्मुखा वै देवाः पाणिमुखाः पि
तरइति· हेमाद्रौ यमः। अग्नौकरणवत्तन्त्रहोमाविप्रकरे भवेत्· पर्युक्षणं दर्भपात्रां स्पयतोऽन्यग्निसमोद्विजः। यत्तु· अनुज्ञापाणिहोमेस्यात्तत्र· पर्यु
क्षणोक्षणे· तेनेद्यैतमध्यादिति सुवचनस्यानामिमपेक्षणतइति स्मार्तरत्ना दस्यावचनेनतद्धारयांतरविषये· अत्र पाणिनीति बहुवचनान्सर्वविप्रपाणौ
होमः। तेन नमाना महदपि सः। यत्तु· पिंडेयपः पंक्तिमूर्धन्यस्यपाणावनग्निकः। हुत्वा मंत्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेदिति हेमाद्रौ वचनं तदन्यशा
खीयाग्निविषयं वरणः। यदपि अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वा पितृजले वापि वा तिनाविर्पु ज्ञाद विषयमितं भवेत्। अपत्नीकस्य तु देवद्विप्रकरे होमः। विधुरो
दैविके कुर्याच्छेषं पित्र्यानिवेदयेदिवा पुपुराणात्· दैवविप्राने कत्वे वा तस्यैव पाणिहोमः· वेश्व देवे पदेकस्मिन्नपि पृथ्वी स्यादि जानेन हेकपाणौ
होमव्यस्यादिष्टिर्विहितस्तदेति तत्रैवोक्तेः। सोपाधाः· अनुपनीतब्रह्मचर्यादेरपि पित्र्याएव· यदातु पितृमातामहयोर्द्वैकंतरस्तदा देवे मेदेन पाणि

श्रा·क·म· होमइतिचंद्रिकाकारः॥ काम्यादिश्राद्धचतुष्टयेतुसाग्नीनामपिपाणिहोमउक्तोगृह्यपरिशिष्टे· आन्वष्टकाचपूर्वेद्युर्मासिमास्यथपार्वणं· काम्यमभ्यु
दयेष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमं॥ चतुर्ष्वाद्येषुसाग्नीनांवह्नौहोमोविधीयते· पित्र्यब्राह्मणहस्तेस्यादुत्तरेषुचतुर्ष्वपि· एकोद्दिष्टसपिंडीकरणं·तथ्या
३२ प्यनेकोद्दिष्टत्वात्·तेनतस्मात्परपपरपक्षावेकोद्दिष्टस्थानेपाणिहोमः [illegible] निषेधत्वात्· यदपिवह्न्यभावेऽप्यकारैः सर्वैकोद्दिष्टेषुवह्न्यभावात्पाणि
होमइतिपक्षांतरमुक्तं·तत्साग्नीनामेव· उत्तरेषुचतुर्ष्वपिसाग्नीनामित्यनुषंगात्· तेनतस्मात्परपपरपक्षावेकोद्दिष्टस्थानेपाणिहोमवदन्·अतएव
सर्वाधानीषुदक्षिणाग्नौ आह्निकादिषुतुपाणावेवेतिसिंधौमुख्यत्वेनहेमाद्रिमतेगुरुचरणाः॥ आश्वलायनः॥ यदिपाणिष्वाचांतेष्वन्यदन्नमनुदिशा
त्यन्नमंत्रेस्पृष्टदत्तमधुकमिति· पाणौहुत्वापात्रेनिधायविप्रेराचमनकृते· अन्येदत्तनत्वेकोहुत्वपंजेयुः॥ अत्रपाणितलेदत्तंपूर्वमश्नात्यनुक्षयः॥
पितरस्तेनतृप्यंतिशेषान्नेनलभंतिते· यच्चपाणितलेदत्तंयच्चान्यदुपकल्पितं·एकीभावेनभोक्तव्यंपृथग्भावेनविद्यतइति·बहुत्वपरिक्षीणात्·
आचमनेर्थवादेऽपिपाणयस्यादिद्विजःस्मृतइति· निमित्तकत्वेदन्नाचमनंतत्रैवकुर्यादितिकेचित्·युक्तंतु·उत्थायकुर्यात्·तथापाचरत्नौ·हुतमन्त्रं
भाजनेषुनिधायाभक्षेप्रित्वेवानिक्षुम्याचामेयुरिति·वसिष्ठः॥ पित्र्याविप्रकृतेहुत्वाशेषपात्रेषुनिक्षिपेत्॥ पित्र्यंस्यात्तोषयेत्किंचित्रद्याद्वैश्वदेवि रा·म·
कइति·अथपरिवेषणं शौनकः॥ विधिनादेवपूर्वंतुपरिवेषणमाचरेत्·तत्रपूर्वंपात्रेदेवमूर्धानंदद्यात्॥ पित्र्यवामामुपक्रमेत्पात्राण्युपस्तीर्यकुर्या
हिमिहेनाद्रिः॥ महाभारते· आज्याहुतिविनाचैवपत्रिकंचिन्नदीयते· दुर्गेवारेभ्यश्चमतेनभोगमोविदुः॥ धर्मः॥ फलस्थानेपत्रंतात्पर्याभावपरि
वेषणे·तथा·भार्ययाश्राद्धकालेतुप्रशस्तपरिवेषणं·तत्र· सौराकायसपात्रावर्जितंकुर्यादित्यादिनिर्णयसिंधौस्पष्टं·तत्रैवव सिष्टः॥ आपस्तंब

तुपात्रेणपमन्नंसंप्रदीयते भोक्ताविप्राममनुक्तेदानाच्चनरकंव्रजेत्· तथा· प्रभूतमन्नंदत्तकदिकरं·ततश्चभोजनपर्याप्तमेवनदेयमितिहरित्रिकारं
·संग्रहे· मध्ये अन्नप्रतिष्ठाप्यदक्षिणेघृतपायसं·शाकादीन्पुरतस्थाप्यपंक्तेहस्तेवामतः॥ यमः॥ पश्चाद्विषमदानस्यनिःकृतिर्नैवविद्यते·तथा
घृतपात्रेनमौस्थापयेत्·ग्रंथांतरे· ओदनंपरमान्नंचपात्रमामाद्यमुग्धयोः॥ घृतेनेपूरयन्पात्रंतत्तपृतेनपूरयेत्·चतुर्भिरभिमंत्र्य· उत्तानंदक्षिणं
सव्यानीचपात्राण्युपस्पृशेत्· कृत्वदविकिरस्यान्नेद्विजांगुष्ठंनिवेशयेत्· द्विजांगुष्ठस्थानदंड· तथापृथिवीतेनचांगुष्ठंद्विजस्यान्नेनिवेशयेत्·तथा·उत्तानेनतु
हस्तेनद्विजांगुष्ठंनिवेशनं· यःकरोतिद्विजोमोहात्तदेवस्यासितद्भवेत्· हस्तेनान्नेनदक्षिणेनमतमुद्दारदेत्· अत्रिः॥ अमुकनामगोत्रायेदमन्नंस्वधा·
पितृकर्मउद्दिश्यदत्त्वसत्राविनिवर्तयेत्· अन्नदानेचतुर्थ्यापृथ्वीतेपात्रमित्यादिनापात्राभिमंत्रणमित्यन्यत्रदेयंहेमाद्रौ· श्राद्धान्नस्यतुसंकल्पो
भूमावेवप्रदीयते· हस्तेपुरायमानतुपितॄणांनोपतिष्ठते· वैश्वदेवस्थमेतृपितॄणांक्ष्यंक्षिणोऽति· ततोयेदेवासइतिदेवे· येचहपितरइतिपित्र्येजपंके
चिदाहुः॥ ततःसव्याहृतिकांगायत्रीं· मधुवातेत्यृचश्चसाङ्गुष्ठार्पणंकुर्यात्· मितात्क्षरादा· संकल्प्यदेवपितृभ्यःसावित्रीमधुमज्जपः॥ श्राद्धनिवेद्यपोशा
नंजपशेषोपभोजनं· अपंचसावित्रीमधुमधुमत्रयपः॥ अंतेपान्यंवस्तुतः·निवेदितब्रह्मार्पणं·तत्रहरिर्दातावनभिश्वस्यभेनकुर्यादितिकेचित्·
ततःविष्णोर्नैवेद्यं·दत्तेहविष्यान्नकर्मविष्णवेसमर्पयेदिति·काशीखंडे॥ स्मृतेः॥ विष्णुवेसमर्पणंच एकोविष्णुर्महद्भूतमित्यनेनेति शिष्टाः॥ वि
विष्णोर्नैवेद्यान्नंतरवादीहृदत्वाक्षयेपात्रेदर्शेमध्येमहालयेऽपिवचनाद्दर्शेमहालयेचमध्येवैश्वदेवंकुर्यादितिकेचित्· हेमाद्रिस्तु श्राद्धेहिश्राद्ध
वेषवैश्वदेवसमाचरेदितिवचनात्तत्राप्यंतेवैश्वदेवइत्याह· अत्रिः॥ असंकल्पितमन्नाद्यंपाणिभ्यांयत्नुपमस्पृशेत्· अभोज्यंतद्भवेदन्नंपितॄणां

श्राद्धकल्प· ज्ञो पतिष्ठते· दर्भेवा पृथग्वा दर्भे भूमौ दद्यान्निक्षिपेद्बलिं· नदत्तं निष्फलं याति निराशाः पितरो गताः ।। केचिदाहुः येन बलिदानं कुर्यादित्याहुस्तत्र· पायसेनेत पायसेन माषा
न्नेनत पैव च· न कुर्याद्बलिदानं तत्र भोजने न प्रकल्पयेदिति· निषेधात्· कात्यायनः ।। अक्षय्यमुत्र पैत्र्ये स्तृतिकां गायत्रीं मधुमत्यौ वा रक्षोघ्नीः सोमप सूक्तमंत्र निर्धारित्याद्
नारायण वृत्तौ· भुंजानाद्वा वर्यद्विप्रान् राक्षोघ्नान् पित्र्यलिंगकान्· पुराणानि पवित्राणि रुक्मिणीनादि तृप्तान् मितिः· विप्रवचनेनतु दक्षः ।। निमंत्रितस्तु यश्राद्धे
जने मुखवानि· स्मृते नैव वदेन्मकुर्वानस्वाग्रो विप्रः समाहितः ।। प्राणादि पंचभिर्मंत्रैः पाव हाविप्रमंस्य येत्· यज्ञकोविधाने· इदापूसाममंत्रकेन श्राद्धविप्रा
यहाभवेत् अग्न्यादिभिर्भोजनेश्राद्धं संपूर्णमेवहि· अग्न्यादिभिः तेनोक्तिः कार्ग्नि स्थापनं च सनिर्वापाज्यभागैः तेना मगोत्र पूर्वं मंत्रोक पितृ नावासेसं
पूज्याज्ञत्याग कृत्वा प्राणाहिभिर्भोविप्रादा हतांद्वेनेनतत्· भोजनेन पुनः श्राद्धे नेत्युक्तं न त्विन्यत्राह्मण वमने वे श्राद्धे वि विकल्पं वमने न्यहाम हरवनात्विति
श्री पितृवरणाः हर्षेन श्राद्धविधिहितेनाम मैश्राद्धं विप्रायोदनि वचनाद्धोमः ।। आमेन पुनःश्राद्धं च· कर्कोपाध्याये· अन्न हविः संकल्पान्निपश्याद्धादो भोजनं
प्राधान्यं· तत्रास्तु वांतो आ हविः ।। सपिंडकरणादि बिकाद्दातृ पिंडदानप्राधान्याद्दातादक्षाकोहोमः वना वृत्ति रित्याहुः ।। भरद्वाजः ।। भुंजानेनतु विप्रेषु प्रमा
दातन्त्र वते गुरुः· पादकृच्छ्रं ततः कृत्वा अन्यं विप्रान्प्रयोजयेदित्यादि स्मृतेः· आश्वलायनः ।। तृप्तांज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षय्यमाम नेनिवसंपन्नमिति पृच्छे राम:
यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्रत्यालीपाकेनस्म दीडास्तु तृप्तास्ते निवेदयेदभिमतेनुमते वति· अभिमतेविप्रः स्वीकर्तमिति· अत्रचयथेष्ट मुपभुत्य शेषमन्नं कि
क्रियतामिति प्रश्नः ।। अन्यथा भोजनाद्यमनुज्ञा पिंडदानादि ते स्युक्तं· भ्रत्यार्थसारे· अत्र गायत्रीमधुमतीत्रिकनपा पि· तृप्ताविदेवात्रनारायणमति
लं पूर्वं वे जपेदिति प्रवेतो वचनात्· अत्र केचित्तु प्रागजत्वेति तृप्तेः तेनाग्नायत्रीमधुमतन्नपस्याहुस्तत्र· तृप्ताज्ञात्वेति तृप्तिज्ञानस्यैव· मधु
मतीसावित्रीजपानिमित्तत्वेनतत्प्राप्त्यनिष्पन्नाद्यवमानाभावात्· तृप्तान्· अन्नादिनि हत्याह्वान तोत्वेति वात्रि मंपात्· प्रश्नस्यपश्चात्तेनसावित्र्यावाधे

मितोक्षरायामपितृप्तान् ज्ञात्वा पूर्वोक्तेन प्रश्नेनाज्ञायानिकंडस्या द्युक्तं नपत्· ततः अन्नमादायतृप्ताःस्थ इति प्रश्नः ।। ततःशेषमन्नंकिंक्रियतामिति· प्रश्नः
स्युक्तं· तेनयथा· यथासुखं जुषध्वमिति वचनं· गायत्रीं मधुमतीं जपानान्तरं तृप्ताः स्थेति तृप्तान् गायेत्युक्तं· ज्ञात्वा वचनं मा ज्ञात्वामधुमतीश्रावयेत्· पूर्वं तु
अन्याः श्रावयेदिति वृत्तिः ।। व्यासः ।। तृप्तान् अनुगाथ श्राद्धे कायमितिपृष्ट्वा ततः ।। तेइष्टं महे भाक्तं व्यमिति मत्तु
ज्ञिपूर्वकं प्रदद्युः सकृत्ततःसम्यक्कुर्याद्यथाक्विः· तेन पूर्वे ततः प्रश्नोत्तरं तत्र शेषं किं कार्यमिति प्रश्नोन तु तृप्ताः स्थेत्यन्
तरं· सावित्रीं मधुमतीं जपइति दिक्· तथा हमाडः ।। तृप्ताः स्थेतिपार्वणे· न तत्र मभ्युदयस्वदितमित्येकोद्दिष्टे इति नन्न महाजपणे कोद्दिष्टस्यानेनास्वह
न एकोद्दिष्टे च स्वदितमित्येव प्रश्नः ।। याज्ञवल्क्यः ।। अन्नमादाय तृप्ताःस्थ शेषं चैवानुमान्य च· तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत्· हेमाद्रौ
त्यूना के विनिमृत्तु प्राप्ताः स्व वेशजाः ।। विकिरेण प्रदत्तेनतेतृप्तिं यांतिवा इति दिवा हामीयमरीचिः श्राद्धेतु विकिरदत्वापानाचामयेद्विजानिति ।। पितृ
ल्यपषण्मासमनु वत्युच्छिष्टभोजनाः इत्यन्नाज्ञनाति विकिर दानमन्यत्रापि विना आश्वलायनाना पिंडानविकिरः ।। भोजनानंतरमुच्छिष्टपिंडएव समन
ये· अग्निदग्धायनुश्राद्धे पुत्पनेन कुशोपरि दद्यात् निमित्तं ।। गौतमः ।। विकिरमुच्छिष्टं प्रतिपादयेत्· उच्छिष्टपिंडस्यापीयमेव प्रतिपत्तिः ।। विष्णुः ।। उद
ङ्मुखेषु चाचमनं मात्रोदद्यात्ततः ।। प्राङ्मुखेषु तनोहो पिच्च्यानतोदव· उत्तरगपावानेदधान् · मरीचिः ।। हस्तप्रक्षाल्य गंडूषंयः पिबेद्विचक्षणः ।। आसुरं
तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते· तथा· उच्छिष्टकेषु न्यपचूर्णं कुशतमसिपुराणाधयन्· हेमाद्रिवाक्य· ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च द्विराचम्य हरिं स्मरेदिति· अथपिंड
दानं· आश्वलायनः ।। भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिंडान्दद्यादाचान्तेष्वेकेषु पूर्वं निपृष्टः ।। आश्वलायनगृह्ये· भुक्तवत्सु पिंडान्दद्यात्पुरस्तादित्येके
उक्तं· परस्परमनुभोजनात्पूर्वं पिंडदानमुक्तं· तेनाश्वलायनानामिति वृत्तिकारः ।। कात्यायनेनतु· भुक्तवत्सु के न गृहेषु संप्यगतावानेषु पिंडदानमु

३२

श्राद्धकल्पद्रुम ष्ठो॰ आचांते नैष्ठिक इत्युक्तं॰ प्रेतश्राद्धे षु पूर्वमन्येषु भोजनोत्तरमिति माधवः॥ यत्तु स्मृतौ अर्चनोत्तरमग्नौकरणोत्तरं वा पिंडं न कार्यमित्युक्तं॰ तदन्यशा
खीयपरं॰ नच्छसाग्निनाति प्रणीतसमीपे कार्यमित्यन्यत्रेत्येवं॰ वेदिकायां॰ पिंडं निर्वपणं कार्यं कुशाभावविचक्षणैः॥ कात्यायनगृह्ये वर्हिषु पवित्रेपरमे
३४ ते इति॰ आश्वलायनः॥ स्योनं लेखामुल्लिखेत् पहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति तां मध्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नं लेखायां ममावाना वाहि॰ लेखायां त्रिरुदकेनाप्लावयन
मे शुंधंतां पितरः शुंधंतां पितामहाः शुंधंतां प्रपितामहा इति तस्यां पिंडान्निपृणीयान्मगवानपाणिः पितृपितामहाय प्रपितामहाय तत्र सायं बलामंत्रा
न्निति पुराणानेन निम्नपितृतीर्थेन यन्तु कराभ्यामुल्लिखेत्स्वनकुशैर्वापि मंत्रो द्विजः इति तद्दक्षिणाग्रकृताच्छिन्ना॰ तेन वह्नौ चानां करणं बजेरवा॰ मन्वाग्न
याभि मुखं निरूप्तिः॥ याज्ञवल्क्यः॰ सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः॥ उच्छिष्टसंनिधौ पिंडान्दद्याद्वै पितृयज्ञवत्॰ अत्र सर्वमन्नात्स्माणायदाद
मे वेति पितृचरणाः॥ निर्णयसिंधौ॰ तिलमंत्रेच पानीयधूपदीपयत्नं मधुसर्पिः स्वकयुक्तं पिंडमष्टम मुच्यत इति॰ हेमाद्रौ तु॰ पितृभ्यः पश्चिमेन मातामह
हेभ्यो देयं॰ महालये तु पितृ पश्चिमे मातृभ्यस्तत्पश्चिमे मातामहेभ्यस्तत्पश्चिमे मातामहीभ्यस्तत्पश्चिमे चपितृव्याद्येकोद्दिष्टगणस्येति हेमाद्रिः॥ दास्या
यनसूत्रेप्येवं॰ पत्नुः पूर्वामु पितृभ्यो दद्यादपरासु स्त्रीभ्य इत्याश्वलायनेनोक्तं तद्धि लेखादिकर्षू प्रक्षेपपूर्वस्यां लेखायां पूर्वस्यां कर्षौ पूर्वासु कर्षू रामः॥
षु पितृभ्यो दद्यादित्यन्वष्टकाप्रकरणे सूत्रस्य हेमाद्रिकारेण व्याख्यातोक्तपरमवेदं सूत्रं॰ तेन पार्वणे हेमाद्र्याद्यनुसारेणैव निर्णयः॰ अत एव हेमाद्रौ पु
र्वोक्तितिनैव वृद्धवृत्ते॰ पितृचरणास्तु येषां देवगृह्ये दृष्टौ मातृश्राद्धमातामहीश्राद्धं च पृथगुक्तं तेषां पितृपश्चिमे मातृभ्यस्तत्पश्चिमे माता
महेभ्यस्तत्पश्चिमे मातामहीभ्यो देयं पूर्वासु पितृभ्य इति सूत्राद्दित्याहुः॥ अन्ये तु॰ पूर्वा स्विति सूत्रात्त

र्वत्र मातामहादीनां पूर्वस्यां दिशि दद्यादित्याहुः॥ महालयेपि॰ पितृपूर्वतो मातामहानां पिंडदानं दर्शादिष्वित्युक्तं॰ कर्मप्रदीपे पि द्विती
यं च मध्यदेशाग्रदेशयोः॥ महामहाप्रभृतिस्त्रयाणामेव वाम्नत इति॰ एतेषां पिंडदानानां नात्र यथाचारं व्यवस्था॰ वायवीये॰ पत्नीपिंडानुकूल्या
यास्त्रिवर्गस्य सहायिनी॰ पिंडप्रमाणमुक्तं मत्स्ये पद्धतौ॰ एकोद्दिष्टसपिंडश्चैक पित्र्ये तु विधीयते॰ नारिकेलप्रमाणं तु प्रत्यहं मासिके
तथा॰ तीर्थे दर्शे च संप्राप्ते कुक्कुटांडप्रमाणतः॥ महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमं॰ प्रेतपिंडस्तु दर्भाग्रा दशाङ्गुलउच्यत इति॰
लौगाक्षिः॥ महालये गयायां च प्रेतश्राद्धे दशाहिके॰ पिंडदानं न प्रयोगस्मादन्त्र मन्यत्रकीर्त्यते॰ तेन महालये गयायां च दशाहांतर्वर्ति
नि श्राद्धेषु पिंडदानं हि प्रयोगः॥ अन्यत्र दर्शवार्षिकादेः चान्नता वृद्ध इत्यर्थः॥ एतच्च शाखान्तरविषयं॰ अन्यथा दर्शवार्षिकादिषु पिंडदानं प्रयो
गाभावे॰ पिंडेषु भ्यं जनाजने॥ निपृतानानुमंत्रयेत॰ मध्यमं पिंडं पत्नी प्राशयेत्॰ तस्यां पिंडान्निपृणीयात्॰ भुक्तवत्सु पिंडान्निस्यादेनर्वा
न्नदानप्रयोगापत्त्या पिंडदानप्रयोगानुपपत्तेः॰ एवं वासौ तनइत्यत्रे कस्य नपुंसकलिंगस्य पिंडाभिधानपरत्वे पिंड इनुरोधात्पिंडदानप्र
वृत्तौ इत्युक्तं॰ वस्तुतस्त्वन्वष्टकाप्रकरणस्य हेमाद्रिग्रंथानुरोधेन दर्शवार्षिकादावेव पिंडरूपमंत्रस्वधत्वेव इयः॥ मरुद्वुर्य महाल
यगयादौ तु केवलपिंडदानं इति युक्तमिति दिक्॰ पित्रादिनामानेत्वा पश्चात् पृथिवी पितापितावाच्यान्त पिता चांतरिक्षमंत्॰ अपि

श्राद्धकल्प· नेद्दिविषत्प्रपितामहाः आश्वलायनेनतु· पादनामान्यविद्वांस्ततपितामहप्रपितामहेतिब्रूयादित्युक्तं· महाभारतेदानधर्मेषु·ब्रूया
च्छ्राद्धेचसावित्रीपिंडेपिंडसमाहितइति· आश्वलायनः निपृतानानुमंत्रयेतात्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषायध्वमिति· मध्याहे
द्दृष्टत्वयथात्रागत्यप्राणंनासित्वाभिपर्यावर्त्यामीमदंतपितरोयथाभागमावृषायीषतेतिचरोःप्राणभक्षंभक्षयेन्नित्यमिनयन
ने मितिनात्रपितरोमादयध्वमित्यनेनानुमंत्रेणचरोःप्राणभक्षोप्यपसव्येनेतिकेचित्· सूक्तस्तोत्रजपंत्यक्त्वापिंडाघ्राणंचदक्षिणामिति
पूर्वोक्तोजमदग्निवाक्यात्सव्यनभक्षइतियुक्तं· यत्तुविष्णुनात्रपितरोमादयध्वमिति दर्भमूलेकरावघर्षणमित्युक्तं· तद्धारबीतगवेषु
यं· प्राणंनासिकाभिःप्राणायामंकृत्वेतिमेधातिथिः अमंत्रकंप्राणनिरुध्येतिबह्वृचः प्राणनिरोधानंतरंवसंतायहिषुड्तून्नमस्कुर्यादाम
न्· इतिकेचित्· ऋतुनमस्कारः नमोवःपितरइत्यादिमिरितिमदनपारिजातः· शौनकः· पिंडशिष्टाचैगैरन्नेंकिंचिदाघ्रापयेत्यजेत·
प्रक्षाल्याचम्यमुंडंतामित्याद्येश्चपूर्ववत्· मंत्रैःपिंडेषुपानीयनिषिंचेमितृनीर्थतःपत्रं· अग्निःप्रक्षाल्यतत्पात्रंप्रतिपिंडंतुपूर्ववत्· राम:
कृत्वावनेजनंकुर्यात्पिंडपात्रमधोमुखंमिति· व्याघ्रेणोक्तं· तत्कातीयपरं· अस्मिन्नवसरेनीवीवस्त्रंवसनमितिकेचित्· आश्वलाय
नः असावभ्यंक्ष्वासावक्ष्वेतिपिंडेष्वांजनांजनेवासोरधारवृत्वामूर्णास्तुकांवापंचाशद्वर्षतायाऊर्ध्वंस्वलोमेनदः· पितरोवासोमान

तोन्यत्पितरोयुंग्ध्वमिति· यत्तु· एतद्वःपितरोवासइतिजलपनपृथक्पृथक्· अमुकामुकगोत्रेतत्तुभ्यवासःपरिधत्स्वइति· ब्राह्मणप्रतिपिंडं
वस्त्रादिदानमुक्तंतत्कातीयविषयं· एतद्वइतिमंत्रलिंगात्प्रतिपिंडइतितदेकत्वे· आश्वलायनानां तुपिंडेष्विति बहुवचनोद्देश्यत्वेपैकवचनादौपिं
मि· डेष्वेकमेवसूत्रादित्युक्तं· अत्रचवासोदशार्णासूत्रकंस्वरूपंतवेतित्रयाणांविकल्पइतिहरिहरभाष्ये· तेनावनइत्यचतुष्टयं· तेनहत्रिकारमते
पिंडेनवस्त्रं· यत्तुचहेमाद्रेआंजनलाक्षाप्यउक्तंततैलादिरूपादिपरं· कामः गंधपुष्पाणिधूपंचनिवेदयेत्· दक्षिणांसर्वभोगांश्चप्रतिपिंडं दीपं चैव
प्रदापयेत्· शंखः यत्किंचित्पच्यतेगेहेभक्ष्यंभोज्यमगर्हितं· अनिवेद्यनभोक्तव्यंपिंडमूलेकथंचनेति· एतच्चपिंडपूजनं· सव्येनाचर
तिशिष्टाः शिवाआपःसंत्वितिदिस्वस्तिवाचनमक्षय्योदकदानंदक्षिणादानंस्वधावाच्यतामितिस्वधावाचनंचकृत्वा पश्चात्परेतनइतिपिंड
प्रवाहणंततः वाजेवाजइतिश्राद्धविसर्जनमितित्रिस्थलीपितृचरणाः अथवा· अन्नेभ्यंजनांजनवस्त्रदानोत्तरंमधैतान्प्रवाहयेत्· परेतपितरः
सोम्यासइत्याश्वलायनसूत्रांतरगतार्थोहेनपिंडप्रवाहणंस्वाभ्यंजनानंतर्यविधानात्स्वस्तिवाचनंकुर्यात्पिंडानुद्धृत्यमंत्रिकेतइतिहेमाद्रौवच
जे२ नाच्च· पिंडप्रवाहणंकृत्वापश्चाच्छिवाआपःसंत्वित्यादिवाजेवाजइतिविसर्जनांतंश्राद्धंकुर्यादित्याहुः· इदमेवयुक्तं हेमाद्रौ· उद्धृतेष्वपिपिंडेषुपा
श्वान्नकणिकाभुवि· तामिराप्यायनंतेषांयेतिर्यक्कुलेगताः· यत्तुअधारदंतेषुवाचस्यवार्दिदद्यात्सकृत्सकृत्· तिलपुष्पाक्षतान्पश्चाद्दक्षिणा

१४

श्राद्धकल्पद्रुम रकमेवचेति मात्स्यवाक्यं तृप्तिं उदानाभावे · तत्र · शिवा आपः संत्वित्यादिभिरुदकादिदानं च देवे सव्येन पित्र्ये त्वपसव्येन केचित् · विप्रन्दक्षिणां चैव स्वस्ति
वाचनं कं तथा · विसर्जनं सौमनस्यमिति परिभाषावचनात् · पित्र्येपि सव्येन तद्दियात् · तथा पात्रचालनमपि स्वस्ति वाचनात्प्राक्कार्यं · बृहस्पतिः भाज
३६ नेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वंति ये द्विजाः तद्वत्कृमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः · अत्र पात्रचालनमेव न तु द्वासनं · आसाय मुच्छिष्टोद्वासनं निषेधाद्दित्युक्तं · म
दनरत्ने · तथा · पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योथवा सुतः · न स्त्रीभिर्न च बालेन नासजात्या कथंचन · शातातपः पितॄणां नाम गोत्रेण करे दद्यात्तिलोद
प्रत्येकं कं पितरस्तर्पयन्त्वक्षय्यमिदमस्त्विति · तथा · उत्तानमर्घ्यपात्रं तु कृत्वा दद्याद्दक्षिणां · हिरण्यं देवतानां च पितॄणां रजतं तथा · दक्षिणादानं च द्विजो स्वप
कं सव्येन पित्र्ये त्रिकं त्वपसव्येनेति केचित् · आचार्यास्तु दद्याद्यज्ञोपवीत्येव कर्ता भूलं दक्षिणां तथेति निर्णयामृते · एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्ध न्धु
कर्मणि · भक्ष्यभोज्यसमं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः · वृद्धौ · दत्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदीरयेत् · अत्रिः · वदेद्धृतास्ततो विप्रान्पित्र्ये स्वधोच्यतां म
हाभारते · श्राद्धाय वर्गे विप्रस्य स्वधां चैव तु कीर्तयेत् · क्षत्रियस्याप्ययोक्तव्या प्रीयतां पितरस्त्विति · अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत · अक्षय्यमभिधा दानः
तव्यं स्वस्ति वक्तव्यं सर्वदा · गोभिलः · अघोराः पितरः सन्त्वित्युक्ते स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति पितृभ्यः स्वधोच्यतामिति · आश्वलायनः · अत्र प्रकोदो
पवीयां स्वधेति विसृजेदस्तु स्वधेति · वृद्धावपि · दक्षिणादवसव्येन · ओं स्वधोच्यतामिति ब्राह्मणान्विसृजेत् · अस्तु स्वधेति वा विसृजेत् · तेच · ओं स्वधा अस्तु ·
अ

स्वधेति वा प्रत्यूचुः तेन स्वधोच्यतामिति ब्राह्मणविसर्जनं · वाजे वाज इति तु पितृविसर्जनमिति विवेकः · मात्स्ये · वाजे वाज इति जपन्कुशाग्रेण विस
ना र्जयेत् · इदमपि सव्येनैव · विसर्जनं सौमनस्यमिति वचनात् · उपवीती देवपूर्वं च · प्रचेताः · स्वस्ति वाच्य ततः कृत्वा पितृपात्रं विसर्जयेत् · वृद्धौ · विसृज्य ब्राह्म
णांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः · दक्षिणां दिशमाकांक्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन् · दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च · श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं
च नोऽस्त्विति · तेन अभावाजस्य दातारो नोऽभिवर्धन्तामित्यादि मण्डले देवोऽपठित्वा · अद्य मे सफलं जन्मेत्यादि पुंसो कर्मश्रुतिपर्णं कुर्यात् · मदनरत्ने देवलः र्य
नित्ये त्वेते पितृमेधे तु दीपं प्रबाध्य पाणिना · आचम्य पाणि प्रक्षाल्य ज्ञातीन्शेषेण भोजयेदिति · याज्ञवल्क्यः · पिंडांस्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि
वा · आकाशं गमयेद्वाप्स्थितो वा दक्षिणामुखः · आश्वलायनः · वीरं मे दत्त पितर इति पिंडानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेदाधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्कर
स्रजं · यथायमरपा असदिति · अत्राधेनादायुक्तेनापि नेन दृश्युः श्राद्धेषु कुर्यादित्युक्तं · गृह्यपरिशिष्टे · शांखः · पत्नी वा मध्यमं पिंड
दा मश्नीयोद्धानवान्विता · तथा · तीर्थश्राद्धे सदापिंडान्क्षिपेत्तीर्थे समाहितः · पिंडोपघातवत्रिः · मार्जारमूषकस्पृष्टे पिंडे च विदलीकृते · पुनः पिंडाः
प्रदातव्यास्तेन पाकेन तत्क्षणात् · तथा · श्वचांडालादिभिः स्पृष्टे पिंडोपघात उपहन्यते · प्राजापत्यं चरित्वाथ पुनः पिंडं समाचरेत् · इदं तु श्राद्धसमा
प्तेः प्राक्पिंडोपघाते · तदुत्तरं प्राजापत्यमेवेत्यन्यत्र लक्षणं · अत्र पिंडनिषिद्धकालाः · कालादर्शे · विषुवायनसंक्रांतिमन्वादिषु युगादिषु · पुत्र

श्राद्धकल्प.२

जातेव्यतीपाते ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन पिंडनिर्वपणादृते॥ कात्यायनः॥ वृद्धेरनंतरं चैव यावन्मासः समाप्यते॥ नावश्यं ढौत्रेवद्यान्न
कुर्यात्तिलतर्पणं॥ संस्कारेषु तथान्येषु मासं मासार्धमेव च॥ तथा॥ विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकं॥ पिंडदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणं॥ अ
स्यापवादमाह हेमाद्रौ पराशरः॥ महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षये दिने॥ यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिंडीकरणे तथा॥ कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिंडनि
र्वपणं सदेति॥ तथा॥ पिंडयज्ञे च यज्ञे च सपिंड्या दधुरेव ते॥ पिंडयज्ञः पिंडपितृयज्ञः॥ स च विशेषाच्छ्रौतः स्मार्तश्च॥ स्मार्तः पर्वसारे तु॥ पितृयज्ञे चेत्येवं
पाठः॥ एवं च विहिता वन्वष्टकादौ यत्र पुनः पिंडविधिर्यत्र वा पूर्वेद्युः श्राद्धादौ पिंडपितृयज्ञविहितं तत्रापि न पिंडनिषेध इति पितृचरणाः॥ उद्धि
श्योद्वासनेन तु विशेषो वसिष्ठेनोक्तः॥ श्राद्धेनोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात्॥ श्च्योतंते वै सुधाधाराः ताः पिबंत्यकृतोदकाः॥ इदं च गृहांतरस
त्वे॥ एकस्मिन् गृहे तु मनुराह॥ उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः॥ ततो गृहबलिं दद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥ गृहबलिर्वैश्वदेवादिरिति मेधा
तिथिः॥ तेन च कृत्वा तां सर्वं श्राद्धांत एव वैश्वदेव इति हेमाद्रिः॥ यत्तु॥ संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च॥ अग्रतो वैश्वदेवस्यात्पश्चादेकादशेह रामः
नि इति॥ परिशिष्टं॥ तदाहिताग्निपरं॥ आरंभात्प्राग्वैकुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः॥ एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यंते विधीयते इति शालंकायनवचनो
त्॥ पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः॥ पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुधः इति वचनात्तरात्॥ तेन कातीयानां साग्निनां पृथक्पाकेना का

दौ वैश्वदेवः॥ तथा च लौगाक्षिः॥ पित्र्यर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च॥ वैश्वदेवं न पित्र्यर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति॥ स्मार्ताग्निमतां निरग्नीनां च काती
यानाम् अग्नौकरणोत्तरं पृथक्पाकेन वैश्वदेवः॥ अन्ये तु बल्यादि तु श्राद्धांते वन्हौ तन्न॥ मदनरत्ने त्वापस्तंबादेकवाक्यत्वात् साग्नीनां निरग्नीणामेवादौ वैश्वदे
वः॥ बह्वृचानां तु साग्नीनां निरग्नीनां चांत एव वैश्वदेवः॥ श्राद्धे पित्र्ये कारे वा विसर्जनांते श्राद्धमुक्त्वा उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेदिति पूर्वोक्त मनुवाक्याद्बह्वृचा
नां श्राद्धांत एव वैश्वदेव उक्तः॥ तेन दर्शे मध्यत इति पक्षोन्यशाखावाच्यः इति पितृचरणाः॥ तत्रादौ मध्ये वा वैश्वदेवानुष्ठाने तदर्थं पृथक्पाकः का
र्यः॥ पित्र्यर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च वैश्वदेवं न पित्र्यर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति वचनात्॥ अंते तु श्राद्धशेषपाकेनैव पृथक्पाकेन॥ तत्सत्वे
तु तेनैवेति वाजपेययाजिनः॥ मार्कंडेयः॥ ततो नित्यक्रियां कुर्यात् भोजयेच्च तथातिथीन्॥ ततस्तदन्नं भुंजीत सह भृत्यादिभिर्नरः॥ ततः श्राद्धशेषा श
त्॥ अन्ये तु पृथक्पाकेन नित्यकमिति वचनात् पृथक्पाकेन नित्यश्राद्धं पंचैव तं कुर्यादित्याहुः॥ तद्विधिस्त्वाह्निके वक्ष्यते॥ इदं च नित्यत्वाच्छ्रा
द्धपि दर्श मध्ये कार्यमिति केचित्॥ रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेति निषेधात् नित्यश्राद्धं रात्रौ नेति पृथ्वीचंद्रः॥ नागरखंडे॥ नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसंगाद्यत्र सि
ध्यति॥ श्राद्धांतरे कृतेन्यत्र नित्यत्वात्तन्न हापयेत्॥ एवं च वृत्ते न नेति पितृचरणाः॥ हेमाद्रौ तु॥ पित्र्यवर्जेन वा नित्यश्राद्धस्य सिद्धिरित्युक्तं॥ मात्स्ये॥ ततस्तु वै
श्वदेवांते सभृत्यसुतबांधवः॥ भुंजीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितं॥ सर्वस्मिन्पुरुषे हविष्यं मासपरिवेशः॥ श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न भुंक्ते पक

श्राद्धकल्पद्रु द्यवन· देवाह्वयं न गृह्णीति कथं चापि तस्थया· शिवरात्र्येकादश्यादौ वा प्राणं कृत्वोपवासः॥ निर्णयसिंधौ जातूकर्ण्यः॥ अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते श्रा
द्धे द्विजन्मभिः॥ अन्यथा त्वासुरं श्राद्धं पूर्वपाकेव भेदिति· जाबालिः॥ श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः॥ ज्येष्ठभ्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य
३८ योगिनः॥ एतेषां श्राद्धशिष्टान्नं भुक्त्वा दोषो न विद्यते· एतच्चित्रे दोषमाह मत्स्ये· विप्रस्त्वन्यगृहे श्राद्धशिष्टान्नं भोजनं चरेत्· प्राजापत्येन शुद्धिः स्याद्
तीनां तु न दोषकृत्· विधवानां यतीनां च नैवेद्यं तु विगर्हितं· यतीनां च पतनं लक्षं प्रणवजपश्चेत्यादि निर्णयसिंधौ स्पष्टं· आचार्यः॥ श्राद्धशेषं न शू
द्रेभ्यः प्रदद्यादिवृद्धेष्वपीति· जाबालः॥ तांबूलं दंतकाष्ठं च स्नेहस्नानमभोजनं· रत्यौषधपरान्नानि श्राद्धकर्ता विवर्जयेत्· आह्निके भोजनं वा मध्ये
सति तत्पत्नी दर्शश्राद्धादि कृत्विक् द्वारा कारयेत्· तथा च लघुहारीतः॥ अमावास्यादिनियतं प्रोषिते धर्मचारिणी· पत्न्यो तु कारयेन्नित्यमन्येना
५८ भूत्विगादिनेति· आदिपदात् ह्रिकादिपिकार्यं मितिस्मृत्यर्थः॥ इति पार्वणश्राद्धं· आश्वलायनानां तु दर्शश्राद्धप्रयोगः॥ कर्ता पूर्वेद्युरभोजनं वृत्वा
स्नात्वा दिनशुद्धिं कृत्वा स्वयं निरामिषं भुक्त्वा सायं होमोत्तरं परेद्युः प्रातर्वा देशकालौ संकीर्त्य प्राचीनावीती· वक्ष्यमाणविधिना दर्शश्राद्धं श्वः सद्यो वा रामः
करिष्य इति संकल्प्य स्वयं शिष्यः पुत्रादिर्वा विप्रान्निमंत्रयेत्· ततो यज्ञोपवीत्युदङ्मुखो दक्षिणं जान्वाच्य प्राङ्मुखस्य विप्रस्य दक्षिणजानु स्पृष्ट्वा श्वो
वा दर्शश्राद्धं भविता तत्र विश्वेदेवस्थाने त्वया क्षणः करणीयः॥ ॐ तथेति विप्रः॥ प्राप्नोतु भवानिति कर्ता· प्राप्नवानीति विप्रः॥ एवमन्यानिमंत्रयेत्·

यद्वा· एकं देवे निमंत्रयेत्· केचित्तु आगच्छंतु महाभागा विश्वेदेवा मनोजवा भक्त्या कृतामया चैव त्वं वा पित्र्ये भागं भवेत् इति मंत्रमाहुः॥ ततः प्राचीना
वीती· दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्योदङ्मुखस्य विप्रस्य सव्यजानु स्पृष्ट्वा श्वोऽमुकशर्मणामुकगोत्रस्य वसुरूपस्य मत्पत्नीकस्य पित्रस्थाने त्वया क्षणः
करणीयः॥ ॐ तथेति प्राग्वत्· यद्वा· त्रयाणामेकं विप्रं निमंत्रयेत· तत्र मंत्रः॥ पितामहेनापि च कार्यं यस्मिन्न पयेत् च पितामहः॥ स्वपित्रा महितोऽद्ये तत्त्वं च वृत
परो भवेति· त्रयाणां भिन्नविप्रपक्षे तु नायं मंत्रः॥ एवं मातामहादीनां प्रत्येकं वा त्रीनेकं वा निमंत्र्य· अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः॥ भवित
व्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा· सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः॥ भवद्भिर्भवितव्यं च भोभोस्ते श्राद्धकर्मणि इति श्रावयेत्· तत्स्मृति
ते निमंत्रणे तु नायं मंत्रः॥ ततः प्रातर्दंतधावनवर्जं नित्यक्रियां· तर्पणपाकं च लौकिकाग्नौ कृत्वा विप्राणां दंतधावनं प्रेषयित्वा· तेषां श्मश्रुकर्म
हि कारयित्वाभ्यंगस्नानाद्यामलकाद्यैः कारयित्वा कृतपर्वोचा नाचांता रूपवेश्य· पुरुषसूक्तादिपवित्रमंत्रजपांते· आचारात्तिलोदकं कृत्वा· पाणि
जोतमन्त्रात्· ब्रह्मदंडाय दहेमुकुंदाहि निधाय· कृतपदिग्बन्ध्य प्राणायामत्रयं कृत्वा तिथ्यादि संकीर्त्य तान्ते यज्ञसव्यं कृत्वास्मत्पितृपितामहप्रपितामह
हानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां सपत्नीकानां तथास्मन्मातामहमातुः पितामहमातुः प्रपितामहानाममुकामुक
शर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां सपत्नीकानामित्यादि संवंदे वंसपिंडकममाश्राद्धमन्वेन्नद विषायुष्मदनुज्ञया महद्यः करि

श्राद्धकल्पद्रुम ष्वेइति संकल्प्य॰ समस्तसंपदस्त्विति विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य॰ अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः श्राद्धं कर्तुं ममाधिकारः संपद्यतामित्युक्त्वा॰ अस्तु श्राद्धाधि
कारसंपत्तिरिति तैरुक्ते विप्रानागतान् स्पृष्ट्वा दैवे क्षणः क्रियतामिति निमंत्रयेत् दैवे पितृस्थाने पितामहस्थाने प्रपितामहस्थाने च निमंत्रयेत् पितॄणामनुमंत्रये
त्॰ एवं मातामहपितृवर्गाणामेकैकं वा निमंत्रयेत्॰ ततः अंगणे प्राग्देशमात्रं दैवे चतुरस्रं दक्षिणे वर्तुलं कृत्वा पादेशमात्रं तत्र मंडलं गोमयेन गो
मयाभ्यां कृत्वा दैवे प्रागग्रं सयवं कुशद्वयं पित्र्ये सतिलं दक्षिणाग्रं कुशत्रयं गंधपुष्पं च निधाय तत्र तेषु कुशेषु पादौ प्राङ्मुखं विप्रं पूर्ववदुपवेश्य
नकाविमे देवाः इदं वः पाद्यमिति सकुशाक्षतपुष्पयुक्तं जलं पादयोर्दत्वा स्वदक्षिणभागस्थितभार्यया आनीतेन जलेन दैवे शिवाः आपः सन्त्विति प्राङ्मुखैः
प्रक्षाल्यैवं हित्वा पैत्रे वे कुर्यात्॰ ततो दक्षिणे पश्चिमे उदङ्मुखः पितरमुकशर्मन् अमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीक इदं ते पाद्यं स्वधा नम इति पितृतीर्थेन
पित्रादिभ्यः प्रत्येकं तिलकुशादियुक्तं जलं पात्रस्थं पादयोर्निषिच्य कुशाग्नीषोमवान्यव॰ अवनेजनोदकमित्येवं तेनैव पादौ प्रक्षालयेत्॰ पितामह रुद्ररूप प्रपितामह आदित्यरूपेति एकविप्रपक्षे त्रिभ्यः॰ एवं मातामहेषु॰ ततः मंडलाद्बहिरेव निःसृत्य तिलगंधादि मंडलोपरि क्षिप्त्वा॰ पवित्रे
च तैनैव तत्पात्रपादौ प्रक्षाल्य मंडलान्तरे हिरण्यं निधाय॰ न च पवित्रेण धृत्वा दिग्बंधनं भूर्भुवः स्वर्विश्वेदेवाः समाधध्वमिति प्राङ्मुखैर्विप्रैर्दत्तो
ग्रं धृत्वा कुशासनेन मंत्रेण दत्वा उपवेशयेत्॰ पित्र्ये पार्वणेन दक्षिणेन गुह्यं धृत्वा प्राच्यां मातामहाः अपि वा प्रकृत्य देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य

रा.म.:

एव च॰ नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः इति मंत्रं जपेत्॰ कौशं कार्पासं सर्वेषां नामात्पितृपितामहानामित्यादि॰ उपक्रमे नमो वा स्या
श्राद्धं सदैवं सपिंडकं पार्वणेन विधिना तेन दद्विप्राः॰ करिष्ये॰ कुरुष्वेति तैरुक्ते॰ वामभागे कृत्वा तत्र वेदिमध्ये कुशेष्वनीति विविधं कुर्यादि
ति केचित्॰ ततः अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीमनु॰ अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मनः॥ निखात सततं सुरान् स्वर्गस्थं तु
राक्षसान्॰ पंक्तिवैश्वार्थियो रक्षेदिति विधिः सर्वगोत्रकदंतिमवनमन्त्रिणा तस्य पतत् कर्मिन्॰ अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशं॰ तथा ब
र्हिषदो याम्यायां पितरः॰ [illegible] प्रतीचीमाज्यपाः हवि उदीचीमपि सोमपाः॰ रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः॥ सर्वतः श्वाधिप
स्तेषां यमो रक्षां करोतु मे॰ नमो नमः स्कंदगो विष्णुगणपुरुषोत्तमः इंद्राद्यग्रपाके त्रसमर्वतारक्षामित्यादि मंत्रैः प्रत्युदिशं विकिरणमा
हुः॥ ततः उदीरतामवर उत्परासः॰ श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरं॰ वस्वादींश्च पितॄन् ध्यात्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत्॰ प्रवर्तयेदिति देह
के॰ पाकादीनां पवित्रतास्तु॰ सर्वे पाकाः शुचयो भवन्तु इति गायत्र्या त्रिः पठित्वा ततो निलेन च समदमतिलकुशोदकेन पाकं प्रक्षाल्य सर्वदैवे समभ्यचेना
दक्षुखो दक्षिणजान्वाच्य पादयोः॰ प्रतिपदार्थमादाय परपः सर्वत्र॰ ततः द्विजदक्षिणहस्तस्य वामहस्तेन धृत्वा उदङ्मुखपूर्वमुखैः सूर्यं तत्कौ
नाविश्वेषां देवानां भूर्भुवः स्वरिदमासनं॰ स्वाहा नम इति दक्षिणे प्रागग्रं दर्भद्वयं दत्वा॰ कृत्वा समन्त्रमिति विप्रः॰ अत्रास्यतामित्युक्ते धर्मोस्मीति वि

श्राद्धकल्पद्रु न्तः दैवे क्षणः क्रियतामिति निरंगुष्ठं द्विजहस्तं गृहीत्वा निमंत्रयेत्. ओं तथा प्राप्नोतु भवान् प्राप्नवानीत्युक्ते तं प्राग्वत्. इत्युक्ते पतिनिमंत्रणं. एवं द्वितीयेपि वि.
ततः प्रोक्षितायां भुवि प्रागग्रेषु कुशेषु द्वे पात्रे द्वयं न्युब्जं निधाय प्रोक्ष्योत्तानयेः प्रत्येकं पात्रद्वयात्मकं पवित्रं निधाय शन्नो देवीरित्याप: तिलोसीति
४० धान्यराजो वा वारुणो मधुसंपृक्तः निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतमिति प्रत्येकं मंत्रावृत्त्या तिला गंधपुष्पे च क्षिप्त्वा देवपात्रे संपन्नेऽन्य
त्रिमृदपसु संपन्ने इत्युक्ते पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वे देवा भवन्तु आवाहयिष्ये आवाहयेत्युक्ते पूर्व हस्तः विश्वे देवा स आगमंदा विश्वे देवा गायत्री.
विश्वे देवा वाहने विनियोगः विश्वे देवास आगत. नेति वामहस्तेन विप्रस्य दक्षिणजानुं धृत्वा दक्षिणपादादि क्रमेण पादजानुस्कंध मूर्धान्तं यवान् विकीर्य. वि
ओं विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे. विश्वान् देवानावाहयामि. आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते. इति मंत्रा
र्पयेत्. ततः अर्घ्यपात्रे संपन्ने सुसंपन्नेत्युक्ते स्वाहार्घ्या इत्युक्त्वा पात्रस्य दर्भं दत्वा प्राग्रग्रं विप्रपाणौ दत्वा पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वे देवा: इदं वो
अर्घ्यं स्वाहा नमो नमः मेति प्रथमपात्रस्थं जलं आपो देवतीर्थेन दत्वा अस्त्वर्घ्यमित्युक्ते. या दिव्या आपः पृथिवी संबभूवुर्या अंतरिक्ष्या उत पार्थि राम:
वीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शंस्योना भवंत्विति अनुमंत्र्य द्वितीयविप्रे कुर्यात्. विश्वे देवे चत्वारः पात्राः प्रथममाद्ययोर्द्वितीयमुत्तरयोः
शोदधात् पवित्रे हरेव. एकविप्रपक्षे तत्रैव पात्रद्वयं पद्मानुपातिजाता हि मतादेवे एकं पात्रं तदानं देवविभज्य विप्रद्वये देयमिति पितृदर

णा: ततः देवपात्रं दक्षिणे देवेभ्यः स्थानमसीति न्युब्जमुत्तानं दा कार्यमित्युक्तं. सिंधा. पुनरापाद्य गंधपुष्पाणिस्यंते पुरूरवार्द्रवसंज्ञकावि
श्वे देवाः अयं वो गंधः इति गंधं विप्रद्वये प्रत्येकं द्विः प्रदायः सुगंधा इत्युक्ते अपो दत्वा आयतने इत्यपने पुरूरवार्द्रवाः इमानि पुष्पाणीत्युक्ते
आपो दत्वा धूरसीत्यने पुरूरवार्द्रवाः अयं वो धूपः सुधूप इत्युक्ते पुनरापो दत्वा उद्दीप्यस्वेति दीपं दत्वा पुनरापो दत्वा पुरूरवार्द्रवाणीत्यने पुरू. स्वाह
देवः आच्छादनं तन्तुं तन्वन् वासं. प्रदद्यात् आच्छादनमिति प्रतिवचनं. वस्त्राभावे यज्ञोपवीतं. निष्क्रयं वा यथाशक्ति दद्यात् आच्छादयन् गृहीतेन श्र
स्मिन्काले गंधमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानं. एतस्मिन्काले इति वचनं. एतस्मिन्काले एतान्येव दद्यात् नील्येव स्यात्तेन यज्ञोपवीतक
पूर्ह स्तमुद्रिकापादुकोपानहच्छत्रादिश्राद्धे शाकमूल्यादिवचनादप्यमीतिनिर्विकल्पं अन्यत्रादी पानात् स्वस्तिके कालेऽन्यानि देयानि. ततः देवेभ्यः
एतेन गंधपुष्पधूपदीपाच्छादनानां तु पर्याप्ताः पूर्णा भवन्तु अर्चनविधिः स्वर्चितमस्तु. यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपो यज्ञक्रियादिषु न्यूनं संपूर्णतां यातीत्युक्ते सव्ये नम
बा वै था पादतो मुंजानामर्चितं कुशत्रयं द्विगुणीकृतं सदायाम्नातिर्वा मुकगोत्र अमुकपस्येप्रेतस्य कस्य इमा आसनमिति वामभागे निधाय अ
त्रास्यतामित्युक्ते धर्मोसीति विप्र:. एवं पितामहे प्रपितामहे मातामहादिषु च. आदेवबाह्मणिताः सुमुखगोत्रस्यामुकशर्मणः वसुरूपस्य सपत्नीक
स्य स्थाने त्वया क्षणः करणीयः ओं तथा प्राप्नोतु भवान् प्राप्नवानीत्यनेन प्राग्वत्. एवं पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणानामेकविप्रपक्षे स्यापितृपिता

श्राद्धकल्पद्रु

महप्रपितामहानांस्थाने तु ब्राह्मणः करणीयः इति प्रयोगः। एवं मातामहादिषु इदं तृतीयमिति मंत्रेण· ततः प्रोक्षितायां भुवि दक्षिणाग्र कुशान्त्रय
त्रीण्यर्घ्यपात्राण्यासाद्य पृथ्विमेवत्रीण्यामाद्य· प्रोक्ष्योत्तानेषु कुशानां त्रयं पत्रं दत्वा· आपो दत्वा शंनो देवीरिति सकृन्मंत्रं पठन्· तिलोसि सो
मदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितॄन् इमांल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वधा नमः इति मंत्रावृत्त्या प्रतिपात्रं तिलान् क्षिप्त्वा गंधपुष्प
वासितास्वप्सु इति पितामह प्रपितामहानमुकामुकशर्मणोमुकगोत्रान्वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् सपत्नीकान्त्रयेव· मातामहमातुःपितामहप्रमा
तुःप्रपितामहानभस्त्वावाहयिष्ये· आवाहयेत्युक्ते सव्यकरे विप्रजानुनीविन्यस्य· उशंतस्त्वेति मनोग्निरनुष्टुप्· ॐ उशंतस्त्वा· अत्र वैअ
स्मत्पितरमुकशर्माणममुकगोत्रं वसुरूपं सपत्नीकमावाहयामि· शिरः प्रभृति वामांसजानुपादपर्यन्तं तिलान्· विकीर्य एवं सर्वत्र पितृमह
मुहेन कृत्वा· अयंतनः पितरस्त्वस्मान्· इति मंत्र कृत्वा सर्वानुपतिष्ठेत· ततः पात्रादिपात्रे संपन्नेमुसपन्ने स्वधापात्रः। अत्रोस्य पात्रमुक्तेः यज्ञोपवीती रामः
पादत्वा· अर्घ्यपात्रस्य कुशान्विप्रहस्ते दत्वा वामहस्तोपगृहीतेन दक्षिणहस्तेन पात्रस्थं जलं मातामहपितृतीर्थेन सपत्नीक अस्मत्पितरिदंते
अर्घ्यमिति शेषं त्रिर्दत्वा अस्तु अर्घ्यमित्युक्ते· पादित्या आपः पृथिवीं सवन्तु पय अंतरिक्षा उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शं
स्योना भवन्तु· इति विप्रहस्तात्स्रवज्जलमनुमंत्रयेदेवं प्रतिविप्रं कृत्वा· पितामह इदं तेऽर्घ्यं प्रपितामह इदं तेऽर्घ्यं मातामह इदं तेऽर्घ्यमिति यथा

लिंगं कृत्वा पुनरर्घ्योदपात्· पितुःस्थाने विप्रत्रयं चेद्देवकार्यं विभज्य दद्यात्· वर्गद्वये कविप्रपक्षोवर्गद्वयं स्यापि एकविप्रपक्षे वा एकतंत्रेण
सर्वपात्राणि पात्राणि दद्यात्· तत्र पितृपितामहप्रपितामहाः इदं वो अर्घ्यमित्यादि प्रयोगः। ततः अर्घ्यादि प्रकृत गंधादि यज्ञोपवीती न मैव निदध्यात्
कार्यलिखनादि पूर्वह स्यस्य सर्वदर्भान् पितृपात्रे निधाय· तत्रैव पितामहादि पात्रशेषं त्रयं मातामहादिपात्रशेषं च निक्षिप्य ताम्यां पिंडः पु
त्रकामो मुखमनलिप्य केकृत्वा गर पितृभ्यः स्थानमसि इति संस्थाप्य न्युब्जं कुर्यात् तच्छ्राद्धसमाप्तिर्न चालयेत्· ततः प्राचीनावीत्यापात्यं गंधदानं
मित्यंतेऽस्मत्पितरमुकगोत्रामुकशर्मन्वसुरूपायं ते गंधः। सुगंधिः स्वधा नमः इति मंत्रेण प्रत्यस्मत्पितामहाः प्रपितामहाः अयं वो गंधः सुगं
धिः स्वधा नमोनमः इत्यादि· एवं पुष्पधूपदीपाच्छादनानां निवेदनानि पूर्ववत्कृत्वा· एते गंधपुष्पधूपदीपाच्छादनानां उपचाराः पूर्णा भवं
तु· अर्चनविधेरनुक्तेन मन्त्रः न्यूनातिरिक्ते सर्वविधिवदस्तु· यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तत आचमनं· श्राद्धारंभे अवसाने च पादशौचार्चनादौ विकिर
पिंडदाने च षट्स्थाने आचमनं विधीयते· श्राद्धं तत्पात्रे हीरावाने तच्च पुनः सकृत्सकृदिति वचनात्· ततः पुष्पदन्तुत यापात्रासादनानि कुर्यात्·
कुरुष्वेत्युक्ते· देवेभ्यस्तु रक्षोघ्न पतः नेकल्पायां नामधेयेन मंडलं कृत्वा तत्र कुशान् यवान् क्षिप्त्वा विप्रसमवान्नेकल्पादि निकृत्य
मंडलेमुपाक्षिप्य पत्र कृत्वा तत्र दक्षिणाग्रान् सतिलकुशान् आस्तीर्य धाय· तत्र पत्रावल्यादिपात्राण्यासाद्य पात्रं कृत्वा· पितृगण· येति पि

श्राद्धकल्पः पात्रेषु भस्मना मर्यादां कृत्वा · मध्येन · रक्षोघ्नीं अग्नौ · धानमिति देवपात्रेषु भस्मना मर्यादां कुर्यात् · ततः पितृपूर्वं करशुद्धं कृत्वा · तज्जलं
सतिलं मंडलोपरि क्षिपेत् · ततः आशीष्प्रवरो रन्नं घृताक्त माहायाग्नौ होम पक्षे अग्नौ करिष्ये · कुरुष्व करवाणीति · प्रत्यनुज्ञया क्रियमाणं कुशान्
४२ कुर्वितिब्रूयात् · यद्यग्नि कस्य विप्रपाणौ होमस्तदानुज्ञा वचने प्रत्यनुज्ञावचनं नमस्ये इति ह त्रि त्रिरुक्त्वा ततो अहृत्वा · दक्षिणाग्नि वा पसव्येनोप
पुष्पे दर्भान् आस्तीर्य वामेन दक्षिणहस्ते उपस्तीर्य हिरण्य वदाय पंच वा प्राशित्र वदाय हविरवज्रं वाभिधार्य · सोमाय पितृमते स्वधा नम इति · प
तृतीयं न हुत्वा सोमाय पितृमत इदं न मम · पुनरवदायाग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति हुत्वा · त्यागं कृत्वा · एवं सर्व पित्र्य ब्राह्मण हस्ते
जुहुयात् · तीर्थश्राद्धे तु विप्रपाणौ जले वा होमः अपत्नीक कर्तृक श्राद्धे तु वैश्वदेविका द्यविर्भपाणौ · पित्र्यविप्रेषु पंक्तिमूर्धन्य पाणौ जुहुया
द्याचामेषु रिति हविश्चिरवनाज्जने स्थानात्तन्य क्रोत्पाय यावत् तं कुर्युः कर्ता च ततः कर्तारि देवमूर्धानं हविः शेषं पित्र्ये त्वा मासु पक्व मिति पृ राम:
ते न पात्राण्यभिधारयेत् · ततः पित्र्ये हुतं नरो हुत देवपूर्व परिवेषणं कृत्वा देवपात्रे गायत्र्या अभ्युक्ष्य पंक्ते ततश्चमसव्य दक्षिणात्र नहस्ता
भ्यां पात्रमालभ्य · पृथ्वीते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मैषां क्षे

ष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोके इदं विष्णुः · मुरं स्वाहा · विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यन्ने द्विजांगुष्ठ मूलं निवेश्य वामेन पात्रमालभ्य पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा
देवता · इदं मन्त्रं सोपस्करं ब्राह्मण स्वाहा दत्तवानीपार्थ रत्नं दास्य मानं वा तृप्तं यं यथा · गदाधुगभोक्ता अन्नं च ब्रह्म नेता वत्सस्त ब्रह्मरूपतं पेन
मः कल्पितं सुवर्णपात्रस्थितममक्षय्य वरं कपास्य पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदं मन्त्रं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चान्नं ब्रह्मणत
रूपेण स्वाहा संपद्यतां न मम मनिस कृत्वा पवादकं विसर्जनार्थं तत · पदं दक्षिणी कृत्वा · पदं वा मां धूमिति नमो · नमो देवेभ्य इति पठेत् · ततो गा
यत्र्या मध्वित्यृचं पित्रे पात्राणि प्रोक्ष्य प्राचीनावीति पूर्ववत् · पात्रमालभ्य · पृथिवीत पात्रं मिम्या दिजुहोमि स्वधा ब्राह्मणानां त्वालोक इत्यन्न रं वि
ष्णुः · सुरविष्णो कव्यं रक्षस्वेत्यन्ने द्विजांगुष्ठं निवेश्य · अत्रास्मत्पिता मुकगोत्रामुक शर्मा वसुरूपः सपत्नीका देवता · इदं मन्त्रं कव्यं मपरिकरमि
त्यादि · इदं मन्त्रं कल्पितं रजत पात्रस्थितम् अक्षय्य वटछायाय मस्मत्पित्र मुकगोत्राया मुकशर्मणे वसुरूपाय सपत्नीकाय इदं मन्त्रं सोपस्क
रं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चान्नं ब्रह्मरूपेण स्वधा संपद्यतां कव्यं न मम इति · अपात्र दक्षिणे द्विजांगुष्ठ भक्त कुशपात्रसहितं जलोदकं क्षिपे
त् · अन्नेत्स्मकाश्यपाविष्णुश्चर पारगया यागपाधुरपारे वा दत्तमक्षय्यमस्तु · गया गदाधरः प्रीतो भवतु · एवं पितामहरुद्ररूप प्रपितामहाः
आदित्यरूपं एवं मातामहे पुत्र पाणावेकादिश्र पक्षे अस्मत् पितामह प्रपितामहाः मुकगोत्रा मुकशर्मणो वसुरुद्रादित्यस्वरूपाः सपत्नीका

श्राद्धकल्प इत्येवं प्रयोगः॥ षणामेकविप्रपक्षेप्यामुखेरवः॥ ये चेह पितरो॰ जुषस्वेत्युपतिष्ठेत्। ततः संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीमधुमज्जपः॥ श्राद्धं निवे
दयेदाज्ञानं जुषध्वं षोथ भोजनमिति। वचनाद्व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं त्रिः सकृद्वाजपाद्यं मधुवाताइति तृचं जपेत्। देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगि
भ्य एव च। नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः॥ सप्तव्याधा दशार्णेषु मृगाः कालंजरे गिरौ। चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे।
तेपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः॥ प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमवसीदथ। अमूर्तानां च मूर्तानां पितॄणां दीप्ततेजसां। नमस्यामि सदा ते
षां ध्यायिनां योगचक्षुषां। चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च॰ समीहन्तु मनिलोदकं गृहीत्वा। ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः॰ हरिर्दाता हरिर्भोक्ता हरेरन्नं प्रजापतिः॥ हरि
र्विप्रशरीरस्थो भुंक्ते भोजयते हरिः॥ ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु। इति जलं क्षिपेत्। संकल्पपर्यंतं ब्राह्मणस्पर्शं न कार्यः॥ ततः देवेभ्यो नैवेद्यं दद्या
दिति पितृचरणाः॥ आदौ देवोक्षयेषां नैवेद्ये मध्ये महालये इति। ग्रासस्थापनपरिशिष्टान् वैश्वदेवाप्यग्निहोत्रसंकाये इति सौप्रदायिकाः॥ हेमा राम:
द्रिहृत्रिकारादिमतेस्त्वत एव वैश्वदेवः॥ ततः देवपूर्वं विप्रेभ्यः अपोशानं दद्यात्। बलिहाननं तु विप्रेण कार्यं। ततः विप्रहस्ते अपोशनं दत्वा। एकोवि
ष्णुर्महद्भूतं। विष्णुर्भुङ्क्ते व्ययः॥ अनेन ब्राह्मणभोजनेन पित्रादिस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां न मम॥ इत्यानविषुकस्मात् मनः॰ पितृमु
क्तिहेतवे। गयायै नमः॥ गदाधराय नमः॥ पुंडरीकाक्षाय नमः॥ देवाः नत्वा तेऽमृतमस्तु। पितरः तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु। यथासुखं जुषध्वं

मृतोपस्तरणमसि। प्राणाहुतिपूर्वं श्रद्धायां प्राणे निविष्टो मृतं जुहोमि। शिवो मा विशाप्रदाहाय। प्राणाय स्वाहा। श्रद्धायामपाने निवि॰ अपानाय स्वा
हा। श्रद्धायां व्या॰ व्यानाय स्वाहा। श्रद्धायामुदा॰ उदानाय स्वाहा। श्रद्धायां समा॰ समानाय स्वाहा। पितरः तृप्यास्थ॥ ब्रह्मणि स्वाहा। ब्रह्मणि म आत्मामृ
तत्वायेति जप्त्वा। यथासुखं जुषध्वं। आकाबीनानध्ये पत्रे दत्तेन ग्रासं पात्रगते च तेन तत्पात्र्यं मुखेन भक्ष्यमिति त्रिः पर्ययेत्। रक्षो॰ तु मानानृक्ष्याव
येद्विद्वान् रक्षोघ्नान् पितृलिंगकान्। पुराणानि पवित्राणि रुचिगीतां पितृस्तुतिमिति। ततो भोजनानन्तरं भान। अन्नादिनिवृत्तेऽनुज्ञात्वा त्वा सत्या
हतिका गायत्रीं मधुवातेति तृचं जप्त्वा। अक्षन्नमी॰ इति। मधुश्राद्धं संपन्नं सुसंपन्नमित्युक्ते। विश्वेदेवाः तृप्तास्थ। तृप्ताः स्मः इति। तेरुक्ते सर्वम
न्नं विकिरार्थं। पिंडार्थं च धृत्वा शेषमन्नं किंक्रियतामिति। इष्टैः सह भुज्यतामित्युक्ते। उच्छिष्टाग्रे नेमा कुशानिधाय। ये अग्निदग्धाः॰ कल्पयस्व अग्निद
ग्धेभ्य अनग्निदग्धेभ्यः अस्मत्कुले मृतेभ्यः। उच्छिष्टपिंडोयं स्वधा नमः। उच्छिष्टपिंडं दत्वा। उत्तरगवमनमादौ विप्रतनो देवे दद्यात्। नेरमृतापि
धानमसीत्युक्तवचमनेषु कृतेषां तेषु कृतगंडूषयकृतगंडूषं पश्चात् मत्स्य पिंडदानं कुर्यात्। कृतगंडूषपक्षे दक्षपाहारीनाम्नाधोध्यायामे
षु॥ ततः अयोज्ञो मपसोद्विजाच्छिष्टं निकेतनत्रयं दक्ष दक्षनात्रं विहायाग्नेयमभिमुखः स्वदजान्वाच्य॰ प्राचीनावीति। आकृतगतया पिंडप्रदानं करिष्ये
कुरुष्वेति। तेरुक्ते यज्ञोपवीति। आग्नेय्यभिमुखो अपहताअसुरारक्षांसि वेदिषद इति दक्षेण पश्चिमसंस्थमंत्रावृत्त्याद्वेरेखा आग्नेय्यभिमुखे उल्लि

श्राद्धकल्प स्वाभ्युक्ष्य· सकृदाच्छिन्नेरवस्तीर्यापसव्येन तत्र शुंधंतां पितरः सपत्नीकाः शुंधंतां पितामहा इत्यादिना निनीय सर्वत्र मात्र कृत्वा दर्भाग्र
षट्सु पिंडान् कारयित्वा तान् धस्मादेकमादाय· शुक्लांबराः शुक्लगंधाः शुक्लयज्ञोपवीतिनः आत्मनो निःसृतास्तेनां ज्ञानमुद्रानिरासु धरितोपवृत्
४४ ध्यात्वा· एतत्ते अस्मत्पितर मुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीकये च त्वामत्रान्वित्र इत्यनपिंडं निधाय अस्मत्पितामह मुकशर्मणे मुकगो
त्राय वसुरूपाय सपत्नीकाय पिंडः स्वधा नमो नमः ये च त्वामत्रानुगच्छति ते भ्यश्च त्वमनु गच्छ पितुर्देवत्वं मर्त्यमस्तु· एवं पिता
महाय रुद्ररूपाय· प्रपितामहाय आदित्यरूपाय दत्वा पश्चिमे रेखायां मातामहादिभ्यो दद्यादिति दक्षिणाद्भिः अन्वानुपूर्वः सपिंडरेखां हवाहुपा
सुस्त्री अपि स्त्री सूत्रात् सर्वमेव सांगाणि वचनाद् पूर्वस्यां दिशि मातामहादिभ्यो दद्यादित्याहुः ततः अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषाय
ध्वमिति मन्त्रसर्वाननुमंत्र्य प्रदक्षिणमुदङ्मुखः तूष्णीं यथाशक्ति प्राणान्नियम्य· अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत पुनरनुमंत्र्य चरु
शेषं सव्येनादाय पक्षे प्रक्षाल्याचम्य शुंधंतां पितरः इत्याद्यः पूर्ववन्निनीय पिंडेषु तिलोदकं निनीय नेजनं दर्भेणादाय अस्मत्पितर मुकशर्मन्नवनेनिक्ष्व रामः
त्व पिंडेष्वेतिष्ठ त्रिषु पिंडेषु एवमुत्तरत्र कृत्वा· दर्भेणांजनमादाय अस्मत्पितर अभ्यंक्ष्वेति मंत्रावृत्त्या एक कृत्वा उर्णास्तुकाः एवं सर्वत्र दत्वा· एतद्वः
पितरो वासो मानो तोन्यत्पितरो युष्माभिरित्येकं घंगुलो दशांत्तेवासादशार्धं दत्त्वा स्वनाम उर्णास्तुकां वा दत्वा· कृतांजलिः ध्यायेत् पिंडपूज

नं कृत्वा नीवीं विस्रस्य नमो वः पितरः इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः
पितरः रसाय स्वधा वः पितरो नमो वः पितरो नम एतानि पुष्पाकं पितरः इमा अस्मा कं जीवा वा जीवं तः इह सन्तः स्याम मनोन्वाहुवामहे ना
राशंसेन सोमेन पितॄणां च मन्मभिः· आ तएतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ज्योक्च सूर्यं दृशे पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः
जीवं व्रातं सचेमहि· इत्युपस्थाय सकृदुं वं प्रणम्य· ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्
मद्रयविंवनः सर्ववीरं नियच्छते तेन पिंडान् ग्रे प्रतिप्रवास्य हास्य अपाध्यान पुरुषा पेत्याघा चागन्तुरेषा· पुत्रकामा चेदीशमेदत्र पितर
इति· द्विराहतेन मंत्रेण मध्यमपिंडं पत्न्यादाय· आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजं· यथा यमरपा असदिति प्राशयेत् ततः पिंडस्थाने
शान्तिरस्त्वित्याद्युक्त्वा· पारिजाता दिमता तत्र कीर्त्यते निःक्षिप्त श्वासोन पात्रे यदेवाय जन्माग विवर्जिताः तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं
स्वदेविकमिति हे वे· असंस्कृत प्रमीता ये त्यागिन्या याः कुलस्त्रियः दास्यामि तेभ्यो विकरमन्नं तान्यश्च पत्रकमिति पित्र्ये पात्रे विकिरमन्नं
दत्वाचमनं कुर्यात्· ततः देवकर सुप्रोक्षितमस्तु इति जलं· अस्तु सुप्रोक्षितमित्यादि प्रतिवचनं· शिवा आपः सन्तु· जलं सन्तु शिवा आपः सौ
मनस्यमस्तु· पुष्पं अस्तु सौमनस्यं· अक्षतं चारिष्टं चास्तु यवान् अक्षतमसि स्व· दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिरस्तु· अस्तु दीर्घमायुः श्रेयः

श्राद्ध क. शांतिपुष्टिस्तुष्टिश्च · एवमपसव्येन पिंडान् कृत्वा · विप्रेभ्यो पुनिरस्त्रे पुसर्वेषां हस्तेपवान्दत्वा · अघोराः पितरः संतु · संत्वघोराः पितरइत्युक्ते · द
गानभिवाद्यास्माकं गोत्रं वर्धतां · गोत्रस्माभिवर्द्धेरस्तु · पितृणां प्रसादोस्त्विति सुनानागृहीत्वा मूर्ध्नि दत्वा · उच्छिष्ट पात्राणि चालयित्वा · विश्वेदेवा
स्वस्तीति ब्रूत · अपसव्येन पितरस्वस्वस्तीति ब्रूत · ॐ स्वस्तीत्युक्ते घ्यपात्रमुत्तानं कृत्वा · पुनरपसव्ये विश्वेषां देवानां दत्तं श्राद्धीयमन्नोदकपिंडादि
तदक्षय्यमस्त्विति भवंतो ब्रुवंतु पवोदकं देवविप्रे दत्वा : अपसव्येना स्मत्पितुः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां दत्तं श्राद्धीयमन्नोदकपिंडादितदक्षय्य
मस्तु · अस्त्वक्षय्यमितिसर्वेषां पितृब्राह्मणानां हस्तेतिलोदकं दत्वातः परस्मै वर्षमुपवीत्येवं कुर्यात् · विप्राणां नाम्नां दत्वा कृतस्य श्राद्धस्य सांग
तासिध्यर्थं देवानां यथाशक्तिहिरण्यंतन्मूल्यं वा दक्षिणां संप्रददे न मम · एवं पित्रादिभ्यश्चापसव्येनैव ददतं तन्मूल्यं वा दक्षिणां दत्वा स्वस्तिवस
रे कर्णे दत्तमुद्राहिकादानि देयानि तेषां मंत्रः · वस्पेने · ततः तो दत्वानु दक्षिणां वाचाः स्वधाकारमुदीरयेदिति · वृत्तिर्गृह्णा स्वधां वाचयिष्ये · वा रामः ९
च्यतामित्युक्ते · सव्येनपित्रादिभ्यो मुकगोत्रेभ्यो मुकशर्मभ्यः · एवं मातामहेभ्यः स्वधोच्यतां · अस्तु स्वधेत्युक्ते · विश्वेदेवाः प्रीयंतां पितरः प्री
यंतां · प्रीयंतां विश्वेदेवाः · पितरः प्रीयंतामिति तेनुक्ते · वाजे वाजेवसिपो वाजिनश्चिद्दुप · श्राद्ध विसर्जने विनियोगः · ॐ वाजेवाजेवतवा
जिनो नोधनेषु विप्राअमृताकृतज्ञाः · अस्यमध्वः पिबतमादयध्वंतृप्तायातपथिभिर्देवयानैः · उत्तिष्ठंतु पितरइति कुशास्पर्शेन पितृ
रूपं पितृविसर्जयेत् · अस्तुस्वधेति नमस्तु · ततो मंडले दो अमावाजस्यप्रसवो जगम्याद्यावापृथिवी विश्वशंभूः · आमागंतां पितरम्मा
तगवामासोमो अमृतत्वाय गम्यादितिविप्रान्त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य · दातारो नोभिवर्धंतां वेदाः संततिरेवनः · श्रद्धाचनोमाव्यगमद्बहुदेयंच
नोस्त्व · अन्नं चनोबहुभवेदतिथींश्च लभेमहि · याचितारश्च नः संतु माचयाचिष्मकंचनेति ब्रूयुः · ततः कर्तास्वादुषांसदः पितरो वयोधाः
कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवंतो गभीराः · चित्रसेनाइषुबलाअमृध्राः सतोवीराउरवोब्रातसाहाः · ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवेनो द्यावापृथिवी
अनेहसा · पूषानः पातु दुरितादृतावृधोरक्षामाकिर्नोअघशंसईशतेत्युक्त्वा · इहैवस्तमावियोष्टं · स्वेगृहे · आयुः प्रजां धनं वियोस्वर्गमोक्षं
सुखानि · वै · प्रयच्छंतु तथा राज्यं प्रीतानृणां पितामहाः · एताः सत्या आशिषः संत्विति प्रतिगृह्णंतु · ततः कर्ता · [illegible] पुनादेश्चाभिरसि
नाहृक्षे · पाराव्यंगं कृत्वाः · घमेसफलं जन्मभवत्या दाभ्रु वंदनात् · अद्यमेवंशजाः सर्वेयाताबोनुग्रहाद्धृवं · पत्रशाखादिदानेन क्लेशितास्वय
मीहृशाः · नत्कुलेराज्ञातं विज्ञातु विस्मृत्यक्षंतुमर्हथ · मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्विजोत्तमाः · श्राद्धसंपूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां मम · अमारा
त्कुर्वतां · यस्यस्मृत्या चोक्त्या पवित्रेमंडलेक्षिप्त्वाय वसिष्ठवामदेवसदृशाब्राह्मणाः अमासदृशं पर्वमयायन्कृतमप्याश्राद्धस्यं कर्मतदीश्वरार्पण
मस्त्वित्युक्त्वादिरावस्यात्रश्राद्धशेषणधेभ्यदेवादिकृत्वा उच्छिष्टानि भूमौ निखाय दिनएव भोजनं कुर्यात् · इत्यनंतभट्टकृते श्रीरामकल्पद्रुमांत
र्गते श्राद्धकांडेपार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥ ॥

श्राद्धकल्पवृ· ॥अथ श्राद्धे देयद्रव्याणां दानमंत्रः॥ शरण्यं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परं· सुवेषधारी वस्त्रं त्वमतः शांतिं प्रयच्छ मे॥ वस्त्रस्य· ब्रह्मसूत्रं महादि
व्यं मया यत्नेन निर्मितं· ब्राह्मजन्मास्तु मे देव ब्रह्मसूत्रसमर्पणात्· यज्ञोपवीतस्य· कंटकोच्छिष्टपाषाण वृश्चिकादिनिवारणे· पादुके संप्रदास्य
४६ मि विप्र श्लाघ्याय गृह्यतां· पादुकयोः॥ उपानहौ प्रदास्यामि कंटकादिनिवारणे· सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शां० उपानहोः॥ इहामुत्र च पत्राणं कुरु के
शवसर्वदा· छत्रं तस्मात्प्रदत्तं ब्राह्मणाय मया मह· छत्रस्य· त्रिकालं सर्वजंतूनां शोत्पानं दकरं शुभं· पितॄणां प्रीतिदं नित्यमतः० व्यजनस्य· कमंड
लुजलैः पूर्णः स्वर्णगर्भः सुलक्षणः॥ अर्पितस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नस्तेन मे भव· कमंडलोः॥ हिरण्यगर्भसंभूतं सौवर्णं चांगुलीयकं· धर्मं प्रदं प्रयच्छ
मि प्राणानुकमलापतिः॥ अंगुलीयस्य· क्षीरोदमथने पूर्वमुद्धृतं कुंडलद्वयं· श्रियासह समुद्भूते ददे श्रीप्रीयतां मम इति· कर्णमुद्रयोः॥ अथ पिंड
पितृयज्ञव्यतिषंगेण मासिश्राद्धप्रयोगः॥ पूर्वं द्विजविप्रनिमंत्रणादि कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य· अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां तथा मातामहादी
नां चाक्षय्यतृप्त्यर्थं दर्शश्राद्धं पिंडपितृयज्ञं च व्यतिषंगेण करिष्ये इति संकल्प्य विश्वेदेवानां पित्रादीनां च क्षणं दत्वा गृह्याग्निं प्रज्वाल्य पिंडपितृय (रामः)
ज्ञकर्तुं स्थालीपाकं करिष्ये इत्युक्त्वा च त्वा ऽग्निं गेत्याग्निं ध्यात्वा· परिसमुह्य दक्षिणाग्रदर्भैः परिस्तीर्य पर्युक्ष्याग्नेः शाल्योवा पव्यवा दर्भेषु चरुस्था
लीं शूर्पं स्फ्य मुलूखलमुसलस्रुवं· ध्रुवं कृष्णाजिनं सकृदाच्छिन्नं बर्हिः धूमेक्षणं जलकुंभं चैकैकमासाद्यैतानि कृत्वा कुंभजलेन प्रोक्ष्याग्नेः
र्दक्षिणे शकटे शूर्पे स्थालीं न्याप्तिं शूर्पे तन्मुखे तिमृत्पात्रे पश्चिमे कृष्णाजिने वा यव्यग्रीवं उलूखलं निधाय तत्र सकृदाच्छिन्नं बर्हिस्

कृष्णाजिनमेधि विक्षिप्य सकृत्प्रक्षाल्य तत्रीवतंदुलं च प्रपीड्य ग्नेश मया स्य डि यं रूपाणि प्रति मुंच माना असुराः संतः स्वधया चरंति· परापुरो निपुरो
ये भरंत्यग्निष्टांल्लोकात्प्रणुदात्वस्मादिति श्रेरे कात्मकं निधाय मनि प्रणीतं परिस्तीर्य तस्य पश्चाद्द्यहतं अमुरार क्षांसि वेदिषद इति स्फ्येन से
खां तरं पाणिष्यां कुशेन वाम पाणलेखा अधस्ताद् यमुद्धिन्दौ नदभ्युक्ष्य स्म कृदा च्छिन्नं रवम्नीर्यो त्स्पृतमाज्यं नवनीतं वा धृत्वा यामाभिघार्याग्नेर्दक्षिणकुशे
ष्वासाद्य स्रुवं संमृज्य तेन चरुं श्रोत्यान्वेनाभिघार्य च रुं गुदास्याति प्रणीतमभ्यर्च्य प्राचीनावीती धम भिघार्याग्नो पितृतीर्थेन तूष्णीमाधीयप्रा
श्रपणपात्रं प्रक्षालनायाच्छादनानं श्राद्धं विधाय पात्राणि आसाद्याभिघार्य स्रुवेण मेक्षणमुपस्तीर्य द्विः चरुं द्विधा कृत्वा च तेनो द्विर्मेक्षणे नावदाय
ह विर वत्तं चाभिघार्य सोमाय पितृमते स्वधा नमः इत्यग्निप्रणीते प्राचीनपाणिर्हुत्वा दक्षिणभागा अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा न
मः इति हुत्वा त्यागं कृत्वा सर्वमन्नं चरुशेषं वा दाय प्राचीनावीती कुंभजलेन पितृतीर्थेन शुंधंतां पितरः शुंधंतां पितामहाः शुंधंतां प्रपितामहाः
एवं मातामहाः इति लेखयोर्निनीय पुनः शेषेण प्रकृतश्राद्धान्नसहितेन षट् पिंडान्प्राचीनावीती पितृतीर्थेन दद्यात्· तद्यथा· एतत्ते अस्मत्
पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप ये च त्वामत्रानु· ते भ्यश्च अस्मत्पितृमुकशर्म णे इत्यादि इनापित्र्ये· एवं पितामह रुद्ररूप प्रपितामह आ
दित्यरूपये० एवं मातामह वसुरूपमातृः पितामह रुद्ररूप मातृः प्रपितामह आदित्यरूपेति प्रयोगः॥ ततः अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमा
वृषायध्वमिति पिंडाननुमंत्र्योदङ्मुखः श्वासानाक्रिम्याणात्रिरुच्छ्वस्य पर्यावृत्या मीमदंत पितरो यथाभागमावृषायीषतेत्यनुमंत्र्योपवीति·

५५

श्राद्धकल्प

चरोः प्राणभक्षं भक्षयित्वा चम्पनं च पवित्रे धृत्वा प्राचीनावीती पुनः शुंधंतां पितर इत्यापो दर्भेषु निनीय अभ्यंजनांजने दत्वा एतद्वः पितरो
वास इति वासो दद्यात् पंचाशद्वर्षादूर्ध्वं स्वलोम हृदयस्य प्रकोष्ठस्य वा दत्वा कशिपूपबर्हणे दत्वा नमो वः पितर इषे इत्याद्युपस्थाय परेत
न पितर इति पिंडाननुद्वास्य अग्नेतमद्याश्वं॰हे। यदंतरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम अग्निर्मा तस्मादेनसः गार्हपत्यः प्रमुं
चतु करोतु मामनेहसमिति गृह्यमुपस्थाय मध्यमं पिंडं प्राश्नाति पिंडविसर्जनांते कृते शिवा आपः संत्वित्यादि वाजे वाजे इत्यंते कृते
दक्षिणाः पात्राण्युद्वास्य कंचन तर्णेन महोदास्य ब्राह्मणार्पणं कुर्यात् इत्यनंतभट्टकृते श्रीरामकल्पद्रुमांतर्गते श्राद्धकांडे व्यतिषंगेणामावा
स्याश्राद्धप्रयोगः॥ अथ आमश्राद्धं॥ तत्र बृहस्पतिः निधाय वा दर्भवटूनासनेषु समाहितः प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादय
दिति तत्राप्यशक्तौ वामश्राद्धं कात्यायनः आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद्वृषलस्तु सदैव हि कौर्मे तु राम:
भार्यारजसि संक्रम इति पाठः तेन सर्वत्र प्रवासमतो दारा वामश्राद्धमेव पाकश्राद्धं तु न भवत्येवेति हेमाद्यादयः अपरार्के तु यस्तु पाका
भावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयत इति सुमंतुवचनात् साग्नीनां निरग्नीनां च विदेशादौ तु सर्वत्र पाकाभावे एवामश्राद्धं पाकसंभवे त्व
न्नेनैवेत्याहुः पितृचरणास्तु एवं जलमर्पितामश्राद्धमतिप्रशस्तं मदेव हि जलांतेषु आमश्राद्धं प्रशस्यत इति वचनात् व्यासः आमं

द्रव्यं कौनेय दद्यादामं चतुर्गुणं द्विगुणं त्रिगुणं वापि नत्वेकगुणमर्पयेत् निर्णयसिंधौ स्मृत्यर्थसारे तु सममप्युक्तं धर्मप्रदीपे आम
श्राद्धे च हकोचप्रेन श्राद्धे नेप्येव च विकिरं नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् आमेन विकिर इति हेमाद्रिः नत्वेव आमश्राद्धमनंगुष्ठम
ग्नौकरणवर्जितं तत्प्रश्नविनीतं च कर्तव्यं मानवे ध्रुवं पृथ्वीचंद्रोदये तु आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदः सदा तस्मिन्नग्नौकरणं कुर्या
द्ब्राह्मणस्य विधानतः तेन विकल्पः तत्त्वं तु दर्भाद्धारावामश्राद्धकरणं नाग्नौकरणमिति तेषु अन्यत्वग्नौकरणं भवत्येव अग्नौकरणम
र्घ्यं नमस्कारा विधीयत इति हृत्स्यधर्मवचनात् संग्रहे तृप्तिप्रश्नावगाहश्च नु पत्रश्रो यथासुखं आमश्राद्धे भवेन्नैतत्पोशानं च पंचमं
अवगाहो गुप्तनिवेशनं अयं चानुवादः अर्घ्यावाहनदक्षिणत्वच गववधातादिवदोषाजोपाप्ति पतंगजन्मने गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तु
भिः पायसेन वा पिंडदानं तु कर्तव्यं मामेहे मयपाकमं यत्तु आमेन पिंडं दद्याद्विप्रान्युक्तेन भोजयेत् पक्वेन तु कुर्वते पिंडमामाद्यः
प्रयच्छति तावुभौ मनुजश्रेष्ठौ नरकौ हौ नुगच्छतः इति वचनं तद्द्रव्यप्रदेशोऽवगाह्य व स्थितिपितृचरणाः यदा तु हेमाद्रिणा एवं तु
गृहपाकेन तत्पिंडा युगांतरानुसारेण नर्मनिर्वपेत् सदा सक्तुमूलफलैस्तत्र पायसेन वा भवेत्कृतमिति स्मृत्यस्य पायसादिना पिंडदानं तु
क्तं तत्रापि देशाचारा व्यवस्था हेमाद्रौ सुमंतुः सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः तत्रैव प्रचेताः स्त्रीशूद्रस्य पच्चे त्रयस्त्र ज्ञातमर्के

श्राद्धकल्प· णवाप्यधः।आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु· स्वयं पक्व पचेन्नाग्निस्वपचः।तथा· तत्रैव हेमश्राद्धमधिकृत्य भविष्योत्तरे· अन्नाभावे
द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि· हेमश्राद्धं संग्रहणे च सदा स्त्रीशूद्रयोरपीति· तेनोभयत्र सदा ग्रहणात् स्त्रीशूद्रयोः सधर्माणाद् इति वचनाद्वि
४८ जस्त्रीकर्तृकमपि सर्वं श्राद्धमामेन हेम्ना वा भवतीति न तत्र श्राद्धं· तेन ये विधवाकर्तृकं श्राद्धं मन्त्रेन कारयन्ति तन्निर्मूलमिति ध्येयं· अन्यथा
वा तस्याः पाकश्राद्धमित्युक्तं· प्रयोगपारिजाते मरीचिः आवाहने स्वधाकारे मंत्रोच्चारणे विसर्जने· अन्यकर्मण्यपि स्यात् स्यादामश्राद्धविधिः स्मृ
तः।पितृन् हविषे अत्तवे इत्यावाहने स्वीकर्तव्यं इवेति· नमो वः पितर इषे इत्यस्वधाकारे इषे पदे आमद्रव्यायेति· विसर्जने तृप्ताः पातेत्यत्र
रा.मि. तर्प्यत्वे इह· कृत्यचिन्तामणौ पृथ्वीचन्द्रोदये निकोयम् हः आमश्राद्धकालमाह हारीतः। आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः।पार्वणं चाप
राह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति· शूद्रकर्तृकं वा मश्राद्धमपराह्ण एव मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतुपः समुदाहृतः आमश्राद्धं तु तत्रैव पितृ राम:
णां दत्तमक्षयमिति सुमन्तूक्तेरिति पितृचरणाः। हेमाद्रावप्येवं· आमाभावे हेमश्राद्धं वा कुर्यात्· आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बु
द्धिमान्· धान्याद्वा तु गुणेनैव हिरण्येन सुरेश्वरेति मरीचिवचनात्· स्मृत्यर्थसारे· हिरण्यमष्टगुणम् अंबाद्द्यात्· पुत्रजन्मनि तु हेमश्राद्ध
मेव· पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान्· न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्· हेमश्राद्धे पिंडदानं नेति अर्थवोदासम

न्नं गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा· पिंडदानं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे तु नेमनानि हेमाद्रौ भविष्योक्तेः। अत्राग्नौकरणं विकिरं तृप्तिप्र
श्नादि अर्थलोपान्न भवति· तथा· आमाभावे हिरण्यस्य विधानात् स्यानापत्या हिरण्यश्राद्धस्यापि पूर्वाह्णकालेन· निर्णयसिंधौ व्यासः
हिरण्यमामश्राद्धे यजब्धं यत्सत्क्रिया दिनः यथेष्टं विनियोक्तव्यम् [illegible] विप्राक्षयस्य [illegible] सत्रादिजब्धस्य तु यथेष्टं
विनियोग इत्यर्थः [illegible] षड्विंशन्मते· आमं गृह्यं यत्किंचिद्बाह्मणैः प्रतिगृह्यते· तन्न [illegible] नित्ये नैमित्तिके
न चेति· विष्णुपुराणे· संप्राप्ते पितृगृहे यावत्स्नात्वा गृहमागतमिति· सपिंडश्राद्धागमे कोपि कल्प्यश्राद्धं वा कुर्यात्· समयं पञ्चराको नित्यं कुर्व
नैव हपार्वणं अपि संकल्पविधिना कार्यस्य विधिर्यतः निसंवृत्तवचनात्· षड्विंशन्मते· तथा वृद्धिषु सर्वासु संकल्पश्राद्धमाचरेत्· छागले
यः पिंडो यत्र निवर्तेत मघादिषु कथंचन· सांकल्प्यं तु तदा कार्यं नियमाद्रव्यवारिभिः· पात्रभोज्यस्य चान्नस्य त्यागः संकल्प उच्यते· स्मृ
त्यन्तरे· त्यजेद्द्वावाहनं चार्घ्यं मग्नौकरणमेव च· पिंडांश्च विकिरांश्चैव श्राद्धे सांकल्प्यसंज्ञके· विकिरे विकल्प इति हेमाद्रिः। सर्वथाप्यग्नौकरणं
निर्वपादि नापि [illegible] पितृ पितुर्नुक्तो [illegible] प्रत्यृच जुहुयात्· तदुक्तं हेमाद्रौ· [illegible] द्विजाभावे अन्नमात्रं तु पाचयेत्·
पैतृकेण तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः। देवलः। पिंडमात्रं प्रदातव्यं अभावे द्रव्यविप्रयोः। श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते भवेन्निरग्निको पिता· विष्णु

६१

श्राद्धक० पुराणे॰ असमर्थोन्नदानस्य धान्यमामं स्वशक्तितः॰ प्रदास्यति तिलान्वापि स्वल्पाल्पां वापि दक्षिणां॰ किंचिद्द्यात्स्वशक्त्या तु उदकुंभादिकं द्वि
जे॰ तृणानि वा गवे दद्यात् पेद्या श्राद्धसंहितां॰ तिलदर्भैः पितॄन्वापि तर्पयेत्स्नानपूर्वकं॰ अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते॰ सर्वाभावे
वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः इत्यादि निर्णयसिंधौ ज्ञेयं॰ इत्यनुकल्पः॰ अथ नवान्नश्राद्धं॰ गौडनिबंधे॰ नवान्नेन नवं दद्यान्नवसुप्ते जनार्दने॰
न कृष्णपक्षे धनुषि कन्यायां न कदाचनेति॰ अत्र कालकामौ विश्वेदेवौ वृत्तौ क्रमात्॰ अथ प्रत्याब्दिकश्राद्धं॰ हेमाद्रौ व्यासः॰ मासपक्षतिथिस्पृष्टे
यस्मिन्म्रियते हनि॰ प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः॰ ब्राह्मे॰ प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेहनि॰ पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्ये
ष्ठस्य चैव हि॰ अपुत्रस्य ज्येष्ठभ्राता पद्यते॰ ज्येष्ठग्रहणात्कनिष्ठस्य भ्रातुर्न विकल्पकमिति पितृचरणाः॰ हेमाद्रौ भविष्ये॰ सर्वेषामेव श्राद्धानां
श्रेष्ठं सांवत्सरं मतं॰ तथा॰ भोजकोपर्नो वै श्राद्धं न शकेति खगाधिप॰ मातापित्रोर्विशेषेण वर्षं वर्षं मृतेहनि॰ स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम राम॰
नामतः इति॰ तथा॰ तत्रैव॰ मृतेहनि पितुर्यस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात्॰ मातुश्च खगशार्दूल वत्सरांते मृतेहनि॰ नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि
तेन नो हरिः॰ न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः॰ तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं वर्षं वर्षं मृतेहनि॰ तेन तद्वचनबलाद्वार्षिकममावास्यावत्प्रतिभवमित्य
वधारणीया॰ न तु मासिकवर्षादौ भवं वार्षिकमिति॰ मानाभावात्॰ जोगाक्षिरपि॰ मासादौ मासिकं प्रोक्तं माब्दिकं वत्सरे गते॰ अद्यमेकादशेका

र्यमधिके त्वधिकं भवेदिति॰ अत्र कश्चित्॰ मृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं॰ प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेहनीति॰ याज्ञवल्क्यवचने॰
आद्यमेकादशेहनीत्येतस्याद्यं सांवत्सरिकपरत्वेनापि व्याख्यानात् पुत्रत्वाद्यमासिकमाब्दिकं चैकादशेहनि समानतंत्रं कार्यं॰ न तु द्वितीय
वर्षाद्यतिथौ प्रथमाब्दिकव्यवहारो भवति॰ एवं च मासपक्षतिथिस्पृष्टे इत्यस्य प्रथमवर्षीयमृततिथ्यावृत्तिपरत्वेन किंचिद्बाधकं मासिकेषु
मासादौ भवमित्येषमंगीकारात्॰ एवं च पत्न्याद्यवार्षिकः आब्दिकं प्रथमं यस्यान्॰ न तु कुर्वीत मलिम्लुचे॰ त्रयोदशेनुसंप्राप्ते कुर्वीत पुनरा
ब्दिकमिति यमवाक्यानुसारेण द्वितीयवर्षाद्यदिने क्रियमाणस्याद्याब्दिकत्वं मासिकं तु मासे कर्तव्यमुक्तं तद्व्यपास्तं॰ तथा चैकादशेह्नि
क्रियमाणस्याद्याब्दिकं प्रथमांतेत द्वितीयाद्यारंभे विधीयमाने द्वितीयाद्ये तृतीयांते तृतीयमित्यादि॰ तथा पद्यैकादशाहः मलमासम वा
दा ध्यपतितेत्तदा तत्राब्दिकं प्रथमं यत्साहितं वाक्यं घाब्दिकं कार्यं॰ प्रथमाद्यं तेतु विधीयमानस्य द्वितीयाब्दिकत्वाभावात्तत्र न कार्यं
क किंतु शुद्ध एवेत्याहतत्रेऽच॰ ततो द्वार्षिकं मासिकं द्वर्षादौ भवमित्येवं संज्ञासंभवति॰ आब्दिकं वत्सरे गते वत्सरांते मृतेहनीत्यादि पूर्वोदाह
तहेमाद्र्यादिमहानिबंधधृतवाक्ये स्वस्य वत्सरांतरएव विधानात्॰ तेनाचारेअतीतेक्रियमाण[illegible]माब्दिकमित्येव संज्ञा॰ तथा च वत्सरेगते मृ
तेहनीत्यादिवाक्योद्वितीयवर्षाद्यदिने विहितस्याब्दिकस्य मरणाधिकरण॰ तिथौ प्राप्तिरेव नास्तीति न तस्याद्यमासिवदेकादशेहन्युत्॰ नवा ऋषेः

क

श्राद्धकल्पद्रु

तस्यापपदेन ग्रहणं· वस्तुतस्तु मृते हनीतु कर्तव्यं प्रतिसंवत्सरं चैवमित्येव मन्वयः। प्रतिमासं तु वत्सरमित्यस्याद्यमेकादशेऽहनीत्यनेनेति
यथासंख्यन्यायेनान्वयान्न कोपि दोषः। एतेन मृते हनीत्येतदेकमेवैकवाक्यमाद्यमासिकस्योत्कर्षविधायकमाद्याब्दिकस्य तत्पदकर्षविधाय
९० कमिति परास्तं· किंच· तदेवाब्दिकश्राद्धमेकादशाहे प्रेतदेवत्यमग्रे पितृदेवत्यं पार्वणोक्तदृष्टरूपं चेति विरूपं स्यात्· अपिच· नवश्राद्धं दशा
हानि नवमिश्रं तु षड्भृतम्· अतः परं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते इति वचनात् सपिंडीकरणोत्तरं क्रियमाणे आब्दिके पुराणसंज्ञास्वैव्यव
शु हृता· एवं सपिंडीकरणोत्तरं क्रियमाणे आद्याब्दिकादिषु प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिंडीकरणादर्वाक्तनत्वादिवाकोर्ध्वक्रियात्वव्यवहारः। तत्र
भेव तत्पक्षे नवमिश्रं पुराणमिति वैरूप्यं· मध्यमक्रियात्वमूर्ध्वक्रियात्वमिति च वैरूप्यं स्यात्· किंच· प्रत्यब्दं द्वादश तो मासिकार्था पिंडक्रियास्मृताः
क्वचित्त्रयोदशोपि स्यादाद्यमुत्सृज्य तु वत्सरमिति वाक्ये आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तद्विना कातरानुराधा प्रत्यब्दं द्वादशोनीते कार्यं· मलमासे सति रामः
आद्याब्दिकं मुक्त्वा त्रयोदशोनीते कार्यं· आद्याब्दिकं तु त्रयोदशो मलमास एवेति स्पष्टमेव तस्य वर्षान्ते नुष्ठानं प्रतीयते· किंच· द्वे नाडिःपूर्ण
संवत्सरे पिंडः षोडशः परिकीर्तितः। तेनैव च सपिंडत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यत इति वचनाद्दर्शात् सपिंडीकरणपक्षे सपिंडीकरणेनाद्या
ब्दिकस्यापि सिद्धिरुक्ता साचाद्याब्दिकस्य तत्र प्राप्तावुपपद्यते नान्यथा· निर्णयामृतकारस्तु पूर्वापरविरोधाद्धन्यदत्पंचेवत्पुरुषः। तेन मासा

दौ मासिकं कार्यमिति वचनादाद्यमासिकमेव सर्वाब्दमृततिथौ प्राप्तमेकादशेऽहन्युत्कृष्यते तत्परमेवाद्यमेकादशेऽहनीति न
च सांवत्सरिकं मरणाधिकरणतिथौ प्राप्तं· येन तस्याप्युत्कर्षविधायकमाद्यमेकादशेऽहनीति तस्यादिति यत्किंचिदेतत्· वस्तुत
स्तु· नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षड्भृतमिति वचनेन नवमिश्रापरपर्यायाणां मासिकानां दशाहोत्तरमेव विधानेन मरणाधिक
रणतिथौ एकादशाह्निवा आद्यमासिकस्य प्राप्त्यभावात्तत्र तस्य विधिरपूर्वविधिरेव· एवं च मासादौ मासिकं कार्यमित्येतद्द्वितीयमासमार नू
भ्येव प्रवर्तनमित्यवधेयं· यत्तु ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेथवा· पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदित्यावृत्तिविधानं नदेकादशाहिकाद्य
मासिकपरं यद्वा द्वादशाहे सपिंडीकरणपक्षे षोडशानां द्विरावृत्तिसिध्यर्थमाद्यमासिकस्याद्विरावृत्तिविधानमिति· न कश्चिदनुपपत्तिः। यत्तु
न मैथिलेन हाद्यमासिकाद्याब्दिकयोः सिध्यर्थमित्युक्तं· तस्याश्राद्धहलतपनमरणयाम्नाद्धकृत्यवदिति मरणाश्राद्धवस्तुत्वपर्यं· किंच· असंक्रां
तेपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः। तथैव मासिकश्राद्धं सपिंडीकरणं तथेति मदनरत्नादिग्रंथधृतेवृद्धवसिष्ठवचनेन मासिकश्राद्धस्य प्रति
प्रसवेनैवाद्याब्दिकस्यापि तत्सिद्धेराब्दिकं प्रथमं द्विजैरिति व्यर्थं स्यात्· मिताक्षरापरार्कादौ त्वाद्यमित्येकोद्दिष्टोत्तरप्रकृतिपरत्वेनैव व्या
ख्यानं स्पष्टं· तेन याज्ञवल्क्यवचनस्य मिताक्षरापरार्कादिविरुद्धं· स्वकपोलकल्पितेहमाद्यादिसर्वग्रंथविरुद्धं व्याख्यानं कुर्वतः ज्ञानस्या

४०

श्राद्धकल्पद्रु एवेति विरमामः। कात्यायनेनापि सपिंडीकरणमुक्त्वा तदूर्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादित्युक्तं तेनाब्दिकं वत्सरांते दिनी
य वर्षादिदिने कार्यं तत्र सांवत्सरिकं मतभेदेन पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यं अत एव वृद्धपराशरेण मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेहनीत्यु
क्त्वा देशधर्ममनाश्रित्य वंशधर्मं तथापरे मृत्यः श्राद्धमिच्छंति पार्वणं चक्ष्यादनात्युक्तं सपत्नीकत्वात् पुलिखोप्यनेनेति हेमाद्रिः अत्र मातामह
पर्युदासमाह कात्यायनः कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं षोडशं तथा प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिंडास्युः षडिति स्थितिरिति कर्षूसमन्वितं सपिं
डीकरणं आद्यश्राद्धमिति सपिंडीकरणात् श्राविति सपिंडनात् पूर्वभाविनामेकोद्दिष्टत्वेन तत्र मातामहनास्यभावात् एकोद्दिष्टमपि ये सर्व
दा क्रियते तेषामपि क्वचित्पार्वणमेवत्याह मिताक्षरायां शंखः अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेथवा पुनः पार्वणं तस्य कर्तव्यं नैकोद्दि
ष्टं कदाचनेति तथा एकोद्दिष्टं यत्नेनाक्तित्रिदंडग्रहणादिह सपिंडीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदेति प्रचेतोवचनात् सन्यासिनः रामः
क्षयाहे पार्वणमेवेति एवं संग्रामे ये मृतास्तेषामपि नैकोद्दिष्टं तथा वृद्धपाराशरः संग्रामे मस्यितानां च प्रेतपक्षे शस्त्राक्षये तेषां
पार्वणमेवोक्तं क्षयाहे पि कसमत्रमेः तथा अनाद्यगर्भजस्य भ्रातुः सर्वदा एकोद्दिष्टमेवेत्याह निर्णयसिंधौ शातातपः अनाद्यगर्भज्ये
ष्ठोपि भ्राता सर्वनिगद्यते कृते सपिंडनात्स्य नैव पार्वणमाचरेदिति आद्यगर्भज्येष्ठे तु पार्वणमेकोद्दिष्टं वा तथा पार्वणपक्षे पुत्रपितृ

व्यस्यापुत्रस्य भ्रातुर्मातामहस्य मातामहस्यापि पार्वणमेव तथा च षट्त्रिंशन्मते अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातुश्चैवाग्रजन्मनः मातामहस्य
तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्वणवद्भवेदिति हेमाद्रिस्तु पितृव्यभ्रातृमातॄणामपुत्राणां तथैव च मातामहस्यानुतस्य श्राद्धा दर्शपितृवद्भवेदिति जातू
कर्ण्यवचनमावश्यककत्वार्थं न तु पार्वणार्थमित्याह पितृचरणास्तु मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कु
र्युर्दुहितृसूनव इति पुलस्त्यवचनान्मातामहस्य पार्वणमेव सापत्न्यमात्रादीनां तु पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं च पार्वणमिति पुलस्त्य
वचनादिकल्पे इत्याहुः वस्तुतस्तु पितृव्यभ्रातृमातॄणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणमिति हेमाद्रौ चतुर्विंश
तिमतवचनाज्ज्येष्ठानां पितृव्यादीनां पार्वणं कनिष्ठानामेकोद्दिष्टं ज्येष्ठत्वादिकं चात्रैस्वापेक्षया तथा औरसक्षेत्रजाभिन्नानां तत्र कादिद्वादशवि
२ धपुत्राणां साग्नीनां निरग्नीनां वा सर्वदा एकोद्दिष्टमेवेत्याह जातूकर्ण्यः अन्यत्वं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ कुर्यातामितरे कुर्युरेको
द्दिष्टं सुता दशेति तेन दत्तककर्तृकं सांवत्सरिकं पार्वणमिति वदंति तेष्वां नाम वदत्र कस्य पितायदि दत्तो महालये वामृतस्य दातस्य पा
र्वणमेकोद्दिष्टं वेति पितृचरणाः॥ ॥योगाक्षिः सर्वाभावे स्वपत्न्याः स्वभर्तॄणामंत्रकं सपिंडीकरणं कुर्युः स्वतः पार्वणमेवेति पत्नी
भर्तुः श्राद्धं तु पानारी मोहात्पार्वणमाचरेत् न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वानु नरकं व्रजेदिति वचनेनत्याक्षिके एकोद्दिष्टप्राप्तं मार्यमिति प्रपितामे

श्राद्धकल्पद्रु हृच्चरणाः। साक्षान्मातुस्त्वाह कात्यायनः। प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्पुत्रः पितृमृतेऽहनि। तथैव मातुः कुर्वीत पार्वणं चान्यदेवता· अन्यदेकोद्दिष्टं·
अपुत्राणां तु मित्रबंधुसपिंडकुमारब्रह्मचारिपितृष्वसृमातृष्वसादीनामेकोद्दिष्टमेवेत्याहापस्तंबः। अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषा
५२ श्च ये· तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति· सिंधौ तु· मित्रबंधुसपिंडेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च· दद्यादेमासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतो
न्यथेति· मदनपारिजातधृतवचने अन्यपत्नेन पार्वणोक्तेः सर्वेषां क्षयाहे पार्वणमेव· एकोद्दिष्टं वा कानिनिर्णयामृतादयः पराणीत्युक्तं·
देशाचाराद्व्यवस्थेति तु युक्तं· केचित्तु· पुत्राभावे तत्पत्नी· पत्नी माता तत्पापिता· पिताभावेपि सद्विष्णुः कुर्यात्तस्यौर्ध्वदेहिकमिति· मा
र्कंडेयपुराणात्पुत्राभावे पितामह स्वार्षिकं कुर्यादित्याहुस्तन्न· पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धं षोडशमिति· कात्यायनेन निय
मात्· तथा च पार्वणमेकोद्दिष्टं चेति द्विविधं क्षयाहश्राद्धमिति सिद्धं· अथ क्षयाहे तिथिनिर्णयः। तत्र पार्वणमपराह्ने कार्यं· अपराह्णव्या रामः
पिनी या सा पार्वणे सा तिथिर्भवेदिति हेमाद्रौ तमाकेः। अपराह्णव्याप्तिपक्षे यथा भक्तदिनद्वये पौर्वाह्ने। दिनद्वयेपि यदा संपूर्णापराह्णव्याप्तिस्त
दा पूर्वैव तिथिर्ग्राह्या· तथा च मदनरत्ने सुमन्तुः। द्युद्वये तु व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य च या तिथिः। पूर्वस्यां निर्वपेत्पिंडानिति तां गिरसम्भाषि
तं· नारदीयेपि· दर्शे च पूर्णमासे च अपि· मार्तंडे स्त्रैव दिनं· पूर्वविद्धं प्रकुर्वाणा नरकं प्रतिपद्यते इति दिनद्वये साम्येनापराह्णैकदेशव्या

प्तिसत्वे तिथिक्षये पर्वतिथिवृद्धौ परा· तथा च बौधायनः। अपराह्णद्वयव्यापिन्यतीतस्य च या तिथिः। क्षये पूर्वा तु कर्तव्या वृद्धौ कार्या तथो
त्तरेति· वृद्धिक्षययोर्वाक्योक्तेह इति निर्णयं ग्राह्या तिथिः। तस्याः क्षये दिनद्वये साम्येनापराह्णैकदेशव्याप्तौ प्रसंगाद्वा तु· तथा च माधवः। तत्र ग्राह्या
तिथिर्गौणा वृद्धिक्षयापादयेत्तथैव स्मृता विधि· अविष्म तिथिः सा प्रोक्ता पूर्वैव तिथिर्ग्राह्या दर्शे च पूर्णमासे च तिथिः पूर्वैवेति वचनात्· यत्तु· स्वर्वदर्पपितॄ
पूज्या विति वचनं· तन्मृताहातिरिक्तश्राद्धपरं· दर्शे च पौर्णमासे च तिथिरुर्वक्रिं वचनविरोधादित्युक्तं· मदनरत्ने· वैषम्ये तु कदाचित्प्रातु
पराह्णाधिकव्याप्तिः साग्राह्यादिनद्वयेपि पराह्णव्याप्त्यभावे पूर्वैव ग्राह्या· तदाह मनुः। न घटव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहे च वयो तिथिः पू
र्वविद्धैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ता च या भवेदिति· हेमाद्रौ नारदीयेपि· पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता· पित्र्ये स्वस्तमने वा या सा पू
र्णा निगद्यत इति· तत्रैव तिथ्यादौ तु अवघातानुरूपा वृद्धिः परेदने· नावानुग्राह्या· सपूर्वं घुर्दृष्टापि स्वकर्मणीति वचनात् पूर्वदिनेऽना
वृत्तौ सपक्षेणापराह्णव्यारंभः कार्यं इत्युक्तं· दीपिकाविवरणे पूर्वेद्युः सायं त्रिमुहूर्ता मावस्तु परेद्युः त्रिमुहूर्तानच कुह्वा परे वर्द्धनेपि हि
सेति गौभिलवचनात्। यत्तु अहः स्वमयं वेला यां कलामात्रापि या तिथिः। सैव प्रत्याब्दिकक्रियायां नापरा पुत्रहानिदेति· तत्रिमुहूर्त
स्मृतिरिति पितृचरणाः दीपिकायां तु धनिपः क्षयस्मिन्त्रिमुहूर्तन्यूनापि पूर्वैव ग्राह्या· न तु तत्रापि कुतपकालव्यापिनीत्युक्तं· यत्तु सा

श्राद्धकल्प ५ यादृक्त्रिमुहूर्तः स्यात्तत्र श्राद्धं न कारयेत् दिनिममप्येमापाहूनिषेधः सः द्वितीयदिने परान्हव्याप्तिसत्वे वेदितव्यः। तत्र श्राद्धारंभ इति पृथ्वी
एकोद्दिष्टरूपमाब्दिकं तु मध्याह्ने कार्यं मध्याह्नव्यापिनी चास्यान्मेकोद्दिष्टे तिथिर्भवेदिति मदनरत्ने वचनात् मध्याह्नश्च द्वेधा तत्र तदेकदे
शभूतो कुतपरोहिणौ मुहूर्तौ गृह्येते तथा च गौतमः। आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादा रोहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिणं तु न लंघ
येदिति रोहिणो नवमो मुहूर्तः। कुतपश्चाष्टमो मुहूर्तः आरंभस्तु कुतपप्रारंभे आवर्तनसमीपे वा कार्यः। तथा च व्यासः। कुतपप्रथ
मे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवानिति अत्रापि दैधं पार्वणस्येव द्रष्टव्यं निर्णयः। ग्रहणदिने वार्षि
कप्राप्तौ भोक्तुरभावे स्वर्णस्यालाभे पितृदिनात् परस्मिन्दिने श्राद्धं कर्तव्यमित्याह गोभिलः। दर्शश्च विग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थिते अन्नेना
संभवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुत इति यदा दिने विप्रबन्धादाब्दिकं न कृतं तदा तत्र त्वापि कार्यमेव तच्चनक श्राद्धं कुर्वीतार्कभोजनम्
मापनादि आपस्तंबेन गौणकालोक्तेः मृताहस्य मतिक्रम्य चूडालेषु भिजायतब्रह्मक्तेः निर्णयमिथो माधवीयेप्येवं दर्शत्वाब्दिकमतिपूर्व
माब्दिकं कृत्वा पश्चाद् दर्शश्राद्धं कुर्यादित्युक्तं प्राक् अथ भार्यारजोदर्शने तत्र क्षयाहदिने पत्न्यां रजस्वलायां सत्यां तद्दिने पाकेनैव श्राद्धं
कर्तव्यं तथा च लौगाक्षिः। पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोप्यनग्निकः। अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वामेन न क्वचित् इति मदनरत्नेम

रामः

रीचिरपि अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला आमः श्राद्धं द्विजः कुर्यान्मृतेहनि ---- रिति मृते दन्याम श्राद्धं न कुर्यात् किंतु पा
कश्राद्धमेव कुर्यादित्यर्थः। तेनानग्निकादेरामश्राद्धविधानदर्शादिविषयं प्रयोगपारिजाते पि रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहे यः पञ्च
जेत सर्वे नरकं यान्ति पितरः अन्नं सर्वं मधुरं हविः विदेशगो वा विगताग्निको वा रजस्वलाया मपि धर्मपत्न्याः श्राद्धं मृताहे विदधी
त पाकेनामेन हेम्ना न तु पञ्चमेह्नीति तेन तद्वचनं बलान्मृताह मतिक्रम्य चाइ हेयभिजायत इति शेषः आब्दिकन्त्वद्य एव पाकेन
कार्यं यत्तु आह्निके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला पञ्चमे दिने तत्कार्यं न तत्कुर्यान्मृतेहनीति मरीचिवचनं यत्तु श्राद्धीयादिनिमित्त
प्रे यस्य भार्या रजस्वला श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमे दिने निरग्निकगौतमवचनं तदुभयं मपुत्रानृपुत्राया पासंप्रा प्रेन्नर्गोत्रीके
रजस्वलाभवेत्तां तु कुर्यान्नत्स्य च मेदनीति निरग्निकगौतमवाक्यं कवाकाद्धर्म तथा यस्य प्रेतस्य पत्नी पुत्रस्त्री कर्तृकश्राद्धविषयं न चैकस्य प्रेक्षा
कगौतमवाक्यस्य निर्मूलत्वमित्याशंकनीयं कालादर्शादपरार्कस्मृति लिखनात् तेनेदं वचनत्रयं स्त्रीकर्तकश्राद्धपरमेव एतेन यत्केनचिदुक्तं
नन्नं कुर्यान्मृतेहनीति मरीचिवाक्यं पित्रा द्याब्दिकपरं अपुत्रस्त्रीकगौतमीयं तु मात्राब्दिकपरमिति तदपि मानाभावादयुक्तं अयमेवार्थ
देवयाज्ञिकादिभिरपि स्पष्टीकृतः। नर्तुः श्राद्धं पञ्चमेह्नि कुर्याद्भार्या रजस्वला पुत्रपित्रोः प्रकुर्वीत मृताहनि सुधीर्यतइति कालादर्शेपि र

श्राद्धकल्पद्रु · जस्त्वांगनोनग्निर्विदेशस्थोपवाह्निके · स्वर्गादाविवनामेनतत्वेनश्राद्धमाचरेदिति · नन्वशुचित्वादेवभर्तुः श्राद्धस्य पंचमेहन्यपर्वाणि
यथोक्तानीमानिवचनानि निवाच्यं · गर्भिणी सूतिका चैव कुमारी वा च रोगिणी · यदाशुचिस्तदान्येन कारयेत्प्रयतात्स्वयमिति नृसिंहोक्तेर
५४ न्यद्वाराकरणनिवृत्त्यर्थत्वात् · तेन नरस्य मृताहातिक्रमे दोषः · अन्यथा शौचान्ते दिने श्राद्धकर्तव्यता चेदं वाक्यं वैयर्थ्यापत्तेरिति पितृ
चरणाः · यत्तु · हेमाद्रिणा श्राद्धादौ स्त्रियाम हिवाधिकाराभावात् जोऽदृष्टायामधिकारनिवृत्तेरेकभार्याणां पंचमेह्नि कार्यं · अनेकभार्या
केण तु तस्मिन्नेव दिने इत्युक्तं · पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मस्वित्यादिवाक्यानामसाध्यपरत्वेन श्राद्धादौ सहाधिकारमानाभावात् · कृष्णं
च ज्येष्ठासत्वे कनिष्ठाया अधिकारः · ज्येष्ठया न विनेतरस्मिनिषेधात् · नच पाककर्तृकत्वेन सहाधिकारः · बाधवानाम्न पंचपाककर्तृत्व
श्रवणात् · आरब्धे तन्त्रे · पाके परं भवं वा पवैरिस्यात्तु नेपहग्वं · तेनेपत्युरागतमभार्यकर्मणि वतश्राद्धादौ न तस्याः सहाधिकार इ राम
तितया विनाप्यधिकारः · तेन पुत्रादिना मृताहे पाकेनैव श्राद्धकार्यं · वाक्यानि तु · पुष्पवत्स्वपि दारेषु · विदेशगो वा विगताग्निकं
वेत्यादिपूर्वमुक्तानि · यत्तु दारगणा पुष्पवत्वानिमित्ते सति · वाक्यानतरप्राप्तेपंचमदिनरूपे काले नैव कुर्यादित्येवमिहवाक्यमामहे
मपरिसंख्यार्थं न मृततिथिरूपकाले नियमार्थमिति कश्चिदाह · तदज्ञानकृतं · पंचमदिने श्राद्धविध्यभावेन तत्र नियमनाम

हेमाद्यप्राप्तेपरिसंख्यायोगात् · पूर्वोक्तरीत्या पुत्रकर्तृकस्य श्राद्धस्य पंचमेह्नि प्राप्त्यभावाच्च · आह्निकदिने तु पुष्पवत्वादिरूपश्राद्धविघ्न
निमित्ते तयोः प्राप्तेर्युक्तः परिसंख्या नु नित्यादिश्राद्धिककाले नियमः · अस्य स्यादोदक्षिणा निवृत्त · अत्रेहिताकृत दक्षिणानिवृत्त्यनुनिष्यादि
स्यामरूपनियम इति हेमाद्रेस्पष्टं · विदेशगो वा विगताग्निको वेत्यस्य मृताहे रजस्वलायां च भर्तव्यां मत्यां मृताहे श्राद्धमामेन हेमाद्रौ
पंचमेह्नि तु पाके विदधीतैवं कस्य विधास्वानं व्यवाहितान्वय रापापत्रेः केवलं विप्रवादैवइत्युपेक्ष्यं · तेन यस्य प्रत्नस्यत्यर्थेन पत्याएव
पंचमे ह्नि श्राद्धं · यत्तु · आपद्यनग्निरतीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि · आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे इति हेमाद्रौ कात्यायनवचन
तन्मासिकसांवत्सरिकव्यतिरिक्तविषयं · तथा च हारीतः · श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं · अमावास्यादिनियतं माससंवत्सर
राहत इति · श्राद्धविघ्ने भार्यारजोदर्शनेसति मासिकंसांवत्सरिकं च विहाय नियतं अमावास्यादि आमेन कार्यमित्यर्थः · आमाभावे तु मा
श्राद्धं हेम्ना कार्यं · तथा च व्यासः · द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि · हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वलेति · तेन भार्यारजोदर्शने
सत्याह्निकं मासिकं चाह्निकदिन एव पाके न कार्यं · अमावास्यादिकं त्वामेन हेम्ना वा कुर्यादिति प्रांचः · पितृचरणास्तु · पाकाभावे द्विजातीनां
मामश्राद्धं विधीयत इत्यपरार्के सुमन्तूक्तेः सर्वत्र पाककर्त्रन्तरसत्वे तेन · अन्यथा · आमादिना श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामापद्यनग्नौ तीर्थे

श्राद्धकल्प· चेत्यादिवाक्येषु आपद्विप्रादिशब्दानां पाकाद्यसंभवपरत्वेपि व्याख्यातुं शक्यत्वात्· तथा च ग्रहणादौ भोजनाभावकृतः पाकाभावः अप
त्नीकत्वरजोदोषादौ तु पाकाभावकृतः पाकाभावश्च इति सर्वथा तद्भावे आमादिश्राद्धमित्याहुः अत एवामावास्याश्राद्धप्रकरणे नोक्तं पारि
जाते स्मृत्यंतरे· मासिकान्नि सपिंडानि अमावास्या तथाब्दिकं· अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वलेति· एवं भार्यारजोदर्शने प्रतिना
गरखंडादिवचनात्· सकृन्महालयेपि यदा मृततिथ्यादरः पाकं कर्तेतरः संभवेत्तदा मृताहे च सपिंडवर्ग्यश्राद्धं महालये· आमान्नेपि न
कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचिदिति वचनात· पाके तु तस्मिन्दिने श्राद्धं कार्यं· यदा तु सर्वथा पाककर्तेतरा नावेः स्वस्य च पाकस्य भूयस्त
दा पाकाभावे द्विजातीनामिति पूर्वोक्तवचनात् तस्मिन्नेव दिने आमश्राद्धं न तु दिनांतरे एवं नित्यनैमित्तिके त्विष्टकाश्राद्धमपाश्राद्धं चेत्ते
पं॥ यदा तु सकृन्महालयादेस्तु मृततिथिनियतस्तदा दिनांतरे कार्यमित्युक्तं प्रागिति दिक्· अथ क्षयाहाज्ञाने मासाज्ञाने च तिथ्यज्ञाने
संबंधिविदेशगए काश्याश्च महालयादेस्तु मृततिथिनियतस्तदा दिनांतरे श्राद्धं कार्यं· तथा च बृहस्पतिः न ततोपि तेन मृताहश्चेत्तमाने प्रोषितेम
ति· मासश्चेन्मृति विज्ञात स्तद्दर्शे स्यात्तथाब्दिकं· मरीचिः श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाने मृतेहनि· एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेष
इत्युक्तं इति विशेषत इति विशेषं इत्युक्तेस्तु शुक्ले का इत्यपर्यननुज्ञायते· मरणदिनज्ञाने मासाज्ञाने तु मार्गशीर्षे माघे वा तद्दिने भवेदिति· मा

सदिवसयोरज्ञाने प्रस्थानदिने मासे ज्ञेयो· तथा च बृहस्पतिः दिनमासानविज्ञाते मरणस्य यदा पुनः प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्त
यादिने पूर्वोक्तपेति अस्यार्थः प्रस्थानदिनाज्ञाने मासज्ञाने च तन्मासे संबंधिन्यामामायां कुर्यात· प्रस्थानमासाज्ञाने दिनज्ञाने तु
पूर्वोक्तमाससंबंधित दिने कुर्यादिति· प्रस्थानदिनमासाज्ञाने तु मरणवार्ताश्रवणादिमासे ग्राह्यो· तथा च भविष्योत्तरे· मृतवार्ताश्रुते
ग्राह्यो तो पूर्वोक्तक्रमेण तु· पूर्वोक्तेति वार्ताश्रवणतिथ्यज्ञाने मासज्ञाने च तद्दर्शे कुर्यात· वार्ताश्रवणमासाज्ञाने दिनज्ञाने तु पूर्वोक्तमा
ससंबंधिनि दिने कुर्यादित्यर्थः वार्ताश्रवणतिथिमासयोरज्ञाने माघस्य मार्गशीर्षस्य वा मायां कुर्यात्· तथा च प्रभासखंडे· मृतस्याहं न जानाति
मासं वापि कथं चन· तेन कार्यममावास्याश्राद्धं माघेथ मार्गके· निर्णयसिंधौ यन्मासे पन्नासि यद्दर्यात तन्मासामित दर्शः क्रिया· दिनाज्ञाने कुर्
स्तस्य आषाढस्यापि वा कुहरित्युक्तं· अन्ये तु ज्ञो पंचद्वृन्मूलपाणिः पराक्रमं यस्य तु पंचदशाव वर्षपर्यंतं वार्तानिश्चयेनेतस्य पर्वणश्रद्धादेह वा
प्रतिकृतिं दहन्नित्याव वैमासिकवार्षिकादि कार्यं· तथा च जातूकर्ण्यः पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चागमः ऊर्ध्वं पंचदशाद्वर्षात्कृत्वा त
त्प्रतिरूपकं· कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना नरः· तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकार्याणि संचरेदिति· यमेन तु गतस्य नभवेद्वार्ता यावद्वा
दशवत्सरान्· प्रेताव धारणं तस्य कर्तव्यमुत बांधवैरित्युक्तं· अथ श्राद्धविघ्ने निर्णयः तत्रादौ चेन्नक्षयाह श्राद्धप्रतिबंधे जाहक्तः ष्वग्रं गः दे

राम·

श्राद्धकल्प
५६

पेपितॄणां श्राद्धे तु आशौचं न प्रतेनत · आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते · निर्णयसिंधौ त्वेवं · प्रतिमासं वत्सरश्राद्धमाशौचान्तान्न
नुयात् · मलमासेपि तत्कार्यमिति भागुरिभाषिते · अत्र आशौचान्तदिने तन्निमित्तत्वमिति पितृचरणाः · आशौचान्ते पत्न्यां रजस्वलामका या
दर्शपाते कार्यमिति केचित् · यदा तु पत्न्यां रजस्वलायां श्राद्धं न कर्तव्यमित्यादिवाक्यानां स्त्रीकर्तृकश्राद्धमात्रविषयत्वं तदा तस्यां रज
स्वलायामपाते शोषान्ते कार्यमेवेत्युक्तं · आशौचान्ते करणे तु तदनन्तरभाविन्यामेकादश्यां दर्शे वा तत्कार्यं · तथा च हेमाद्रौ षड्त्रिंशन्मते ·
एकोद्दिष्टं तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके · वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणाः · मरीचिः · श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेहनि · एका
दश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषत इति · विशेषत इत्युक्तेः शुक्लैकादश्यामपि आशौचातिरिक्तविघ्नवशाद्वार्षिकातिपाते सन्निहिते द:
कृष्णशुक्लैकादश्यां दर्शे वा तत्कार्यं · पूर्वोत्तरमतयोरविचवचनादित्युक्तं · मदनरत्ने एवं · मासिकमप्याशौचान्ते कार्यं · तथा च हेमाद्रौ षड्त्रिं रामः
शन्मते · मासिके त्वाब्दिके वृद्धिः संप्राप्ते मृतसूतके · वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणा इति · यत्तु · नदरक्ष्म उषानक न चिन्मृतकादिना ·
मृतकानन्तरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव चेत्सवितृदर्शने · यच्च · एकोद्दिष्टं तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते · मासमध्ये [illegible] पातस्य श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्न

तः इति देवलवचनं · तत्तु अपमपि मासिकविषयं · पत्युर्वैकल्याभावे तेयं · वचनद्वयमपि मासिकविषयत्वेन मदनरत्ने दर्शसंग्रहे · यत्र तु श्रा
द्धं मासिकं वर्षपर्यन्तं तस्मिन्नेव तत् · तत्र हेतुरागमान्तं [illegible] वक्ष्यन्त इति · मासिकविषयकमेव वचनं · तदाशौचव्यतिरिक्तविघ्नवशादित्यपर
मित्यविरोधः · कश्चित्तु मृत्पित्राद्यपाकुर्यात्तपाकुर्यात्तन्नान्दीमिति वचनात् घटानां मासिकानां मनुष्याणां मासिकानामाब्दिकस्य चैकोद्दिष्टरूपत्वात
दैकोद्दिष्टं संप्राप्त इति पूर्वोक्तदेवलवचनान्माशौचान्ते स्मृत्यन्तरीयानुष्ठानं तेषां वार्णरूपत्वेन तु दर्शे कृष्णशुक्लैकादश्यादावित्याह तन्न · एको
द्दिष्टं तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके · वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणा इति हेमाद्रिधृतवाक्ये एकोद्दिष्टस्यापि दर्शेनुष्ठानबोधनात् ·
तेनैकोद्दिष्टपदस्यापि लक्षणत्वात् पूर्वोक्तव्यवस्था युक्ता · व्याघ्रपादिना श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृताहे आमेन श्राद्धं कार्यं · किंत्वेवैनेवामावास्या
दावाब्दिकं कुर्यादित्याह · मदनरत्ने कार्ष्णाजिनिः · आपन्नो वार्षिकं तदा कुर्यादिन्दुक्षयेपि वा · अत्रेन तदमायां तु कृष्णवा दशम्यामिति · एव
विप्रस्य निमन्त्रणोत्तरं नाशौचमिति तत्र श्राद्धविप्राणां तथा च ब्राह्मे · निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि · देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते
क्वचित् · कर्तुस्त्वाह विष्णुः · व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमे र्चने जपे · आरब्धे मृतसूतकस्याप्यारम्भात्तु तत्कुर्यादिति श्राद्धे आरम्भः पाकपरिक्रिया
रूपः · नान्दीमुखे विवाहे तु श्राद्धे पाकपरिक्रियेति वचनात् पाकस्य परिसमाप्तौ क्रियापाकप्रोक्षणमिति गौडाः · निमन्त्रणमेव प्रारम्भ इत्यन्ये · निम

श्राद्धकल्प॰ त्रणोत्तरं श्राद्धे प्रारंभः स्यादिति विश्वरूपः॥ तथा च निमंत्रणोत्तरं कर्तुर्भोक्तुश्च नाशौचं॥ यत्तु श्राद्धपाकपरिक्रियेतिनदमाश्राद्धपरमिति स्मृतितत्वाद
यः॥ हेमाद्रिस्तु॥ निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि पाकपरिक्रियेति वह्न्युपन्यासाद्यत्पाकारंभात्प्राक्॥ विप्रनिमंत्रणकृतं तदा निमं
त्रणप्रभृत्येवाशौचाभावः॥ पाकारंभोत्तरं विप्रनिमंत्रणे तु पाकारंभात्प्रभृत्याशौचं नेत्याह॥ वस्तुतस्तु॥ निमंत्रितेषु इत्यापस्तंबश्राद्धपरं॥ अन्यश्राद्धेतु
पाक एवारंभः॥ अस्मत्पितृचरणास्तु॥ यद्यपि विश्वरूपेतो पाकोत्तरमाशौचाभाव उक्तस्तथापि कर्तुरेव मतः॥ भोक्तुस्तु दोषोस्त्येव॥ अपि दातृगृहीता
श्च सूतके मृतके न च पापाः अविज्ञाते न दोषः स्यात् श्राद्धादिषु कथंचन॥ विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्तस्य प्रायश्चित्तादिकं क्रमादिति हेमाद्रौ ब्राह्मे॥ आदित्य
शौत्ये च॥ यस्य प्राशनोपवासादि प्रायश्चित्तमुक्तं भुक्त्वा तु ब्राह्मणोशौचे चरेत्स्नातेन दिनं इत्यादि॥ अभ्यास मन्यपक्षश्राद्धे दोहेद्रुण्यमिन्याद्यमोघ
वीयेस्माह॥ यत्तु॥ देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित्॥ तिलस्तु श्राद्धकाले न तु तदुत्तरकाले॥ नेन यहणश्राद्धादिवदोकुले दोषोस्त्येव॥ दत्कुर्वं राम॰
नेत्याहुः॥ यत्तु मिताक्षरायां सर्वथा कर्तृभोक्त्रोर्दोषाभाव उक्तः स चिंत्यः॥ अथ पाश्चात्य प्रसिद्धं सुद्धश्राद्धं दिवोदासीये॥ सपिंडीकरणाद्दूर्ध्वं
यावद्वर्षत्रयं भवेत्॥ तावद्देवनभोक्तव्यं क्षेपदनिकरा च नः॥ श्राद्धकाले त्रिकापामपि॥ प्रथमे स्त्री निमंत्र्याचा द्वितीये मांसभक्षणं॥ तृतीये रुद्धि
रंशोक्तं श्राद्धस्तुद्ध चतुर्थकमिति॥ अपमामान्यतः श्राद्धे नान्न प्रायश्चित्ते दशाकल्पः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक्दिनेः॥ ततः संध्यामुपा

सीत जपेद्वा सुहुयादपा तिविशेषः॥ प्रायश्चित्तं तु प्रायश्चित्तकांडे वक्ष्यते॥ अथ श्राद्धसमपाते निर्णयः॥ तत्र पार्वणैकोद्दिष्टसमपाते पार्वणमादौ कु
र्यात्॥ तथा च जाबालिः॥ यदा कृत्रभदेत्याना मे कोद्दिष्टं च पार्वणं॥ पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं विधीयते॥ इति॥ यदा तु॥ पितृमातृभ्रातृव नेका
वत्सरिकाना गृहदाहादिना सन्निपातस्तत्राह॥ भृगुः॥ एककाले गतानां नां बहूनामथ वा द्वयोः॥ तंत्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथ
क्॥ पूर्व कस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततस्तुनः॥ तृतीयस्य ततः कुर्यात्सन्निपाते त्वयं क्रमः॥ पूर्व कस्य मुख्यस्य द्वितीयस्य जघन्यस्य तृतीयस्य
जघन्यस्येतरस्येत्यर्थ उक्तो मदनपारिजाते॥ ऋष्यशृंगः॥ न बुधा दिम पिंडानां पुत्राघाना गणतदः॥ संबंधासन्नमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाच
रेत्॥ मातापितृविषयत्वाहका मासिनि॥ पित्रोः श्राद्धतु मरणे न चेत्पूर्वं पिता पितृपूर्वं सुतः कुर्याद न्यथा मालिपोगन॥ कात्यायनः॥
देव हूनि निमित्तानि तापेरन्नेकवासरे॥ नैमित्तिकानिकार्याणि निमित्तात्यत्रनुक्रमात्॥ यत्तु॥ नेकः श्राद्धद्वयं कुर्यादिति वचनं तदेकनिमित्त
वनिमित्ते पुनः श्राद्धं न कुर्यादित्येवं परमिति मदनः॥ तेने कस्मिन्दिने कालभेदनाने केषां मरणे क्रमेण श्राद्धपाकभेदश्च॥ न पाचपृथक्चेद्वो
द्ये निर्णयसिंधौ चास्वलायनः॥ एकस्मिन्वः करन्यहि द्वयो श्राद्धयदा दिने॥ तदा पूर्वमृतस्यादौ कृत्वा स्नात्वा यथा विधिः॥ पश्चात्पुत्र
नस्य व पृथक्पाकेः समाचरेत्॥ श्राद्धपर्व विधमाने तु तत्परं ह्रिस माचरेदिति॥ यदा तु गृहदाहादिना युगपन्मृतानां मृतत्वं न दाएकेनैव पा

श्राद्धकल्प·

५८

केनाहर्दर्शेतु वर्गद्वयवत्क्रमेण श्राद्धानि पिंडाश्च· अत एव मातापित्रोरप्येकाहमृतयोः पितृपूर्वं दर्शे वर्गद्वयवदेकेनैव पाकेन श्राद्धक्रिया हु
हेमाद्रिः। पुलस्त्यः। महालये गयाश्राद्धे गतानां मृतानां क्षये हनि· तंत्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कृत्वा पृथक् पृथक्· गारुडेपि· एकेनैव तु पाकेन श्राद्ध
हि कुरुते नहि· विकिरं नैव तत्र· कुर्यात्पिंडान्दद्यात्पृथक् पृथक् इति· केचित्तु एककाले मृतानामपि पृथक् पाकेन भिन्नं श्राद्धं मुख्यः पक्षः
पाकैकेन श्राद्धं कांत्वनुकल्प इत्याहुः· तन्न· एवं च गृहदाहादिना ऽ मरणेन पत्न्या नैकेषां युगपन्मरणं· तत्र नैवेषां कोनारायणब
लिः। तत्रोक्तानां प्रेतप्रतिमानां भेदः। बिल्वादिप्रतिमानां नाभेदः। अस्थिदाह· पर्णदाह· वा प्रत्येकं नवश्राद्ध मासिक सपिंडीकरण वार्षिका
नि तु स्वस्वकाले तंत्रेण श्रपणं कृत्वा कार्याणि· मृतानां श्राद्धानधिकारी पुत्रादिभेदे तु भेदेनैव नारायणबल्यादि श्राद्धादि निर्णीतं· अथ
न्वारोहणे निर्णयः। लौगाक्षिः। मृताहनि समासेन पिंडनिर्वपणं पृथक्· नवश्राद्धं तु दंपत्योरन्वारोहणे एव तु· मृताहे नाभिविशेषोपादानमृ
ततिथौ रेकत्वेपि दंपत्योः श्राद्धं समासेन तंत्रेण द्वयोरेकः। पिंड मृततिथिभेदे तु भिन्नः पिंडः। विशेषहेतुं वचनं· पिंडाः श्राद्धपरेत्वन्ये· अ
त्रैव मृताहनि तिथिपादेष्वमासविधानादन्यत्र तार्थमहालयमासिकसपिंडीकरणादेः पृथक् त्वप्राप्तेः नवश्राद्धमेव पृथगिति परमार्थ
यातीर्थमहालयादेः समास एव सिध्यति· अतः समासवजाद्येष्वपि पृथक् तत्वेन पत्नीमातृ· रन्वारोहणे तत्पुत्रेण विभक्तेः कनिष्ठ मन्यादन्येष्व

राम:

वसपत्न्यमातुः श्राद्धं कुर्यादिति पितृदरणा· अन्य· तिपदत्तादपि· अन्वारोहणे तु नारायणं पत्नुमुख्य का दत्त क्रियाः पिंड दान क्रियाः न कृत्वा
विकं तथा· नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं पृथक्· एकत्र तु पाकेनैव काल एव प्रदीयते सर्वदा सपिंडीकरणं पृथगन्यथा एव सर्वः। तद
पिंडं त्रिभिः संयोज्य पश्चात्तान् पिंडांस्त्रिभिः संयोजयेदिति· यत्तु एककालेन्या समारूढो दंपत्यो नियतं गतो· पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोद
नं च पृथक् पृथक्· इति गार्ग्यवचनं तत्र वृश्राद्धविषयं न च तत्र पाकाभावः। नवश्राद्धे तु पाकभेदेन पृथगिति च यदिति लिंगं न नवश्राद्धे
पोदनोक्तेः। यत्तु· या समारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्तां पतिव्रता· तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक् पिंडे नियोजयेत्· प्रत्यब्दं चन नवश्राद्धे युगपत्तम
मापयेदिति भृगुवचनं तन्मृततिथिभेदविषयमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते· युगपद्दर्शवर्गद्वयवत्तत्रे न मृततिथिभेदे वार्षिकपिंडभेदः।
अन्यथा त्वेक इत्यन्ये· परांशर माधवस्तु· मृताहनि समासे तेन तु श्राग्निवा केसमासेन तत्तु स्वपाकादि तंत्रेकं सर्वः। नवश्राद्धं त्वा
हनं पृथक् पृथगिति वचनात् पाकभेदः। तेन नवश्राद्धं दंपत्योरिति पादपिंड निर्वपणं पृथगित्यस्य च कारेणान्यपत्रा प्यन्वपाद्यांविके
पिपिंडभेदएव· एवं च समागेहं कुर्यादिति भृगुवाक्यमप्यत्र द्विपत्नी व· तन्नुतिथि न दविषयं· किं च· पतिमरणे न तस्याः मृताप्यते
पि सहायतः पृथक् तो वा तत्कृतो म्रियेत यदि· तस्याः श्राद्धप्रदानं च पत्युरवश्यं यदनिडनिम्मृतानां तद्वचनादेकस्विन्द्युगेहरूपं सह ग

श्राद्धक. प्र. मनमेव॥ पृथक्कचित्याधिरोहणरूपस्यानुगमनस्य पृथक्चितिसमारूढस्य नविभागं तु मर्हतीत्यनेन निषिद्धत्वादित्याह॥ विप्राऽऽरोहणात्स्त्रि
यादीनां नानुगमननिषेधः॥ पृथ्वीचंद्रोदयस्तु॥ समासेन पिंडदानं लोगाक्षिवचनं चापद्विषये॥ पृथक्पिंडदानमेवमुख्यः पक्ष॥ तथाच
वृद्धपराशरः॥ भर्त्रा सह मृता या तु नारी कल्पकमभीप्सती॥ माधेश्राद्धं पृथक्पिंडं नैकत्वं तनयोः स्मृतं॥ पृथग्गेहादिकर्त्तव्यं श्राद्धमेकादशा
हिकं॥ स्यानिश्रात्वनिचात्यानि तानि कुर्यात्पृथक्पृथक्॥ अग्निस्मृतावपि॥ एकचित्यां समारूढयोर्दंपत्योर्यदि॥ पित्रोः पिंडान्पृथक्दद्
यात्पिंडत्वापत्तु न स्मृतः॥ मदनरत्नेप्रचेताः॥ एकचित्यां समारूढो म्रियते दंपती यदि॥ पृथक्श्राद्धं प्रकुर्वीत पत्युरवक्ष्ये हनि॥ मृता
नामपिसृत्या नोत्रा पर्णा पतिनासह॥ तंत्रेणश्रपणं कृत्वा श्राद्धं स्वामिक्षयेहनि॥ पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः॥ तृतीयस्य
ततः कुर्यात्सन्निपातेष्वयं क्रमात्॥ पूर्वकस्य ज्येष्ठस्य द्वितीयस्य ततः कनिष्ठस्यान्यर्थः॥ पत्नु॥ एकत्वं मागताश्चानुः पिंडगोत्रे च सूतकं॥ न रामः॥
पृथक्पिंडदानं तु न स्यात्पत्नी द्विविधेति इति॥ षट्त्रिंशन्मतेवचनं॥ न दर्शादि श्राद्धपरमित्याहुः पितृचरणाः॥ सहगमने एकेनपाकेन पिं
डद्वयं पृथक्देयमित्याहुः॥ भर्त्रा वोत्तरमन्यदिनेस्त्री मरणे सति न पक्षिणी वृद्धिः॥ नापितेन्मरणागणनया पिंडदानैकादशाहादि
कार्यं तत्पादषडशीतिमते॥ मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नीचेदसंगता॥ न तत्र पक्षिणी कार्या पितृकार्यं वशाध्याति॥ पुत्रोन्याचाग्निदः स्यो

स्नावदेवाशुचित्वयोः॥ न वश्राद्धमपिंडत्वपुगपत्कुसमापयदिति॥ अन्यत्मपिंडानोंत्व मध्यामसहगमनं तु नमवेत्यवश्चिचिताया अंगत्वादिति
पितृचरणाः॥ विशेषो निर्णयसिंधौ ज्ञेयः॥ अथ ग्रहणश्राद्धं॥ हेमाद्रौ कश्यपः॥ चंद्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत्॥ तेनैव सकला पृ
थ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे॥ विष्णुः॥ राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचंद्रतारकं॥ मदनरत्ने॥ नक्तं तु वर्जयेच्छ्राद्धं राहोरन्यत्र दर्शनात्॥ सर्वस्वेनापि क
र्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने॥ अकुर्वाणस्तु नास्तिकात्पंके गौरिव सीदति॥ इत्यामन हेम्ना वा कार्यं॥ आपस्तंबः॥ चंद्रसूर्यग्रहे तथा॥ आ
मश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति॥ नान्नेनेत्युक्तेरिति हेमाद्रिः॥ अपरार्कस्तु॥ सैंहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसंधिषु॥ गजच्छाया
तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्॥ घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्सृजेदिति॥ वायुपुराणे पाकश्राद्धोक्तेः॥ पाकाभावे द्विजातीना
४ माममश्राद्धं विधीयत इति सुमन्तुवचनात्॥ पाकाभावे आमेन श्राद्धमित्याह॥ मिताक्षरा पार्थमीपि॥ ग्रहणश्राद्धभोक्तुर्दोषो हानुक्तस्मृत्यु
ति॥ इदं तु षट्दैवतं कार्यं॥ आमश्राद्धं विकृतिवान्दृश्येत्॥ प्रयोगपारिजाते अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृताहनि॥ चंद्रसूर्योप
रागे च व्यतीपाते मृतेहनि॥ मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सहेति॥ भवदेवस्त्वमुक्तेः॥ इदं तु सूतकेपि कार्यं॥ सर्ववर्णा सूतके पि मृत
के राहुदर्शने॥ स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीत दानं शतसहस्रविवर्जितमिति॥ कालादर्शे अंगिरावचनात्॥ इत्यन्यत्र विस्तरः॥ अथ श्राद्धोगतर्पणं॥ न

श्राद्धकल्पत
४०

द्वामावास्याश्राद्धपूर्वं कार्यं पूर्वं तिलोदकं दत्वा आमश्राद्धं तु कारयेत् इति पृथ्वीचन्द्रोदये गर्ग्योक्तेः तथा चामश्राद्धे पाकारंभात्प्रागेव वा
निमंत्रणोत्तरं वा यद्वा नित्यतर्पणं क्रियते तदा तेनैव श्राद्धांगतर्पणस्य प्रसंगेन तंत्रेण वा सिद्धिः ततः पूर्वं नित्यतर्पणकरणे तु श्राद्धांगतर्पण
पाकाद्यारंभोत्तरं निमंत्रणोत्तरं कार्यमिति पितृचरणाः प्रसंगेन नवस्पृष्टं परेद्युरिति तिलोदकमिति क्वचित् परेद्युरन्यत्र तिलोदकं स्मृत्यंतरे पितृत्वं श्रा
गं जलं दद्यात् निषिद्धेपि परेद्युः न वर्गेकस्यचन येषामन्येषां तु विवर्जयेदिति तेनेदं प्रत्यहं देवतानां संस्कारक दर्शश्राद्धं तु परेद्युरेव घृक्षमो
णदेवतानां तासंस्कारकमिदं तेन नित्यतर्पणमपि परेद्युः कार्यं तत्पापान्नं तथा च वार्षिकादिने स्वपितृतर्पणं नैव कार्यमेव तत्र नित्यतर्पणं स
प्रम्यां भानुवारे च माता पित्रोर्मृतेदिने तिलैस्तर्पणं कं कुर्यात् स भवेत्पितृघातकः निवद्ध नाहार्षिकादिने तिलरहितं कार्यं दक्षः स्पेष्ठ तातृ
पितृ स्पेष्ठ पत्नी मातरस्तथा एतेषां तु मृताहे तु परेद्युस्तिलोदकं अत्र मूलं मृग्यं यत्र उपरागेपि तु श्राद्धपाते मातापित्रोर्मृतके निषिद्धेपि दर्श
त्रतिलैस्तर्पणमाचरेदिति कात्यायनवचनं तत्र श्राद्धकल्पस्य तत्सुमानापिंडतर्पणादि विषयं श्राद्धांगतर्पणविषयं वेति निर्णयसिंधौ पक्षद्वयमु राम:
क्तं तथा पक्षश्राद्धे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकं श्राद्धं तु रश्मितर्पणं महत्सु दाने च सपादं एकामं नव एव हि अष्टकास्विति पूर्वं पुत्राद्धं त्व
ष्टकाश्राद्धं तान एव तर्पणं एवं माघ्यावर्षश्राद्धस्याष्टकाश्राद्धविकृतित्वात् इत्येतत् सिंधौ कपिलः मन्वादिषु युगाद्यासु दर्शे च क्रमणे च

पौर्णमास्यां व्यतीपाते दद्यात्पूर्वं तिलोदकं अर्धोदये गजच्छाये ग्रहेषु च महालये मृगण्यां च मघाश्राद्धे दत्वेति तर्पणं विदुः कारुण्यश्राद्धविष
येसद्योदद्यात्तिलोदकमिति हेमाद्रौ चावश्यकं तथा च वृद्धत्रारद्युः परेद्युः श्राद्धकृत्स्यापि नतर्पयेत्पितॄन् तन्मते पितरः क्षुधार्ताः पददत्वाव्र
तिष्ठति हृदि श्राद्धांगतर्पणस्यापवादः उक्तो वृद्धत्रारद्ये मिथ्याच वृद्धिश्राद्धमपि न च प्रेतश्राद्धं तु मासिके संवत्सरविमोकचनकुर्या
त्तिलतर्पणमिति अत्रविशेषः संग्रहेपि स्नात्वा तीर्थं समागत्य उपविश्य कुशासने संतर्पयेत्पितॄन् तदा बद्ध्वात्वा सर्वं च धारयेत् अत्रापि
स्नात्वेत्यंत्रकस्नानपरं द्वितीयं तु नित्यस्नानपरं तेनाद्य त्रलानस्नात्वा कुशाः पवित्रपश्राद्धांगतर्पणं कृत्वा तत्र नित्यस्नानं कृत्वा
पश्चाद्वस्त्रधारणं कुर्यादित्यर्थः तेनेदं वचनं वचनबलात् संध्यामहत्वेव कार्यं शिष्टाचारोप्येवं परंतु नैतत्तर्पणं स्नानं संध्याविनानत्वानधि
कारात् नच तर्पणपदं श्राद्धप्रयोगानुवृत्त्या कर्ममध्ये संध्याया विच्छेदः इति वाच्यं तथात्वे श्राद्धदिने सायंसंध्यानुष्ठानापत्तेरित्याह स
वदयं स्नात्वेत्यपदस्य न शिष्टसंप्रदायं चाननुपेक्ष्य अत्र वस्त्राद्रिकतपिनाजेया वक्ष्यमाणे इति मुनात् श्राद्धं तर्पयेद्धिजानिति
स्मृत्यर्थसारोक्तेः तथा अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले नामगोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयां तेन तर्पयेदिति तेनेदं नित्यतर्पणवि
कृतिः तेन यथा वैधातव्याद्दीक्षणीयाश्वमेधांगभूताद्दीक्षणीयायास्तिष्टमांगदीक्षणीया विकृतिरेवं श्राद्धांगतर्पणं विकृतिरिति ध्येयं क

५९

श्राद्धकल्पद्रु· ष्यतः कृते मादिमहर्नरवनादौ तु श्राद्धांगं तर्पणं न घृतं· अथ वृद्धिश्राद्धं· आश्वलायनगृह्यकारिकायां· स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्वेषु कर्म
सु· पुंसवनं च सीमंते चौलोपनयने षित· विवाहे चानलाधेयप्रभृति श्रौतकर्मसु· इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजो वृद्धिनिमित्तकं· अन्येषां षोडश
संस्काराणां श्रावण्यादि श्रपाष्यते· वाप्यादौ यापना दौ तु कुर्यु· पूर्तनिमित्तकं· ब्राह्मेपि· वेदव्रतेषु चाधानपत्नुः सवनेषु च· नवान्नभोजने स्नाने ७
याः प्रथमर्तवे· देवरामनडागादि प्रतिष्ठासु उत्सवेषु च· राजाभिषेके बालान्नभोजने वृद्धि संज्ञकान्· वनस्थाश्च संगच्छन्पूर्वेद्युः सद्य एव वा·
पितॄन्पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्क मसिद्धय इति· एवं च· नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म वैदिकमारभेदिति· शातातपवाक्यं च श्रोतपूर्वोक्त
वाक्ये नांदीश्राद्धमुक्तं· तत्र वपनमुक्तिविवाहादि प्रकरणाधीवकौ· सामदग्ध्यस्य वा पसंहार इति ध्येयं· अतो नमध्यावंदनादौ तदपेक्षितः
आश्वलायनः अष्टकासु भवेच्छ्राद्धं नश्राद्धे श्राद्धमिष्यते· नस्रोष्यंतिजातकर्मप्रोषितागतकर्मस्विति छंदोगपरिशिष्टवचनेमातृकर्म राम:
व्यतिरिक्तेषु चतुर्दशी पुनांदीश्राद्धनिषेधो नान्तरिक्ष इति वन्नित्यानुवादः प्राप्त्यभावात्· सोष्यंत्यामासन्नप्रसवतस्याः पुंसवप्रसवार्थक
र्म· तथा प्रोषितेनागते कर्म· अस्मिंश्च छंदोगपरिशिष्ट वचने जातकर्मण्येवं नांदीश्राद्धनिषेधः पुत्रजनननैमित्तिके नैमित्तिकं तत्कार्यमेव
जन्मन्युपोपनयने विवाहे पुत्रकस्येति वचनात् मिमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकं· पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमन्व

येति मार्कंडेयपुराणवचने· नैमित्तिकमसग्रहाभ्यां श्राद्धस्य जातकर्मानुत्पत्त्वावगमेनांगत्वायोगात्· तेनेदं पुत्रजनननैमित्तिकमेव अन्ये
षु तु कर्मस्वंगमिति कश्चित्तन्न· पूर्वोक्तवचनद्वयस्यच्छंदोगपरत्वात्· अन्यथा जातकर्मणः षोडशसंस्कारांतर्गतत्वादन्येषां षोडशसंस्कार
श्रावण्यादिष्वपि स्यात् इत्यादि विरोधापत्तेः एवं च वृद्धिश्राद्धं तु कर्तव्यं जातकर्मादिके पुत्रविवाहेनंतं गुणसंदिग्धानवं द्वाहिः प्रमाणाभावात्
वस्तुतस्तु जन्मप्रयोपनयनइत्यादि वाक्ये पुत्रजन्मशब्देन लक्षणया जातकर्मैवोच्यते· अन्यथाभिमताप्रयने चैव पुत्रादिमुखदर्शनदनिवा
कोवोदायाः प्रथमार्तव इविवाकार्य· पुत्रमुखदर्शनस्यापि स्वातंत्र्येण निमित्तबापत्तेरिति पक्षं किंचिदेतत्· कश्चित्र प्रधानादृत्त्वा वाप्रसंगभूत
स्य श्राद्धस्य नावृत्तिरित्याह· कात्यायनः असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन्कर्मकारिणः प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च· तेन श्रवणाकर्मा
श्वयुजीकर्मादिसंस्थास्वपि प्रतियोगं न वश्राद्धं कृत्वापवित्रति संस्कारकांडे वक्ष्यते तथा स एव· आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च· बलिक
र्मणि दर्शे च पूर्णमासे तथैव च· नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदंत्येवं मनीषिणः एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु नपृथक् पृथक्· एवं च नैवं च प्रतियोगमा
वृत्तिः एतनांदीनेषु तु चातुर्मास्यज्योतिष्टोमादौ प्रतिप्रयोगमावृत्तिर्भवत्येवेति सिद्धम्· तथा एकस्यात्रिवारनेकेषां नामकरणादीनां सं
स्काराणां करणे एकमेव श्राद्धं तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे· गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत्· सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु·

श्राद्धकल्पद्रु मातृभ्य इति बह्वृचपरिशिष्टे चतुर्थी· एवमनेकापत्यानामभिन्नमातृजानां युगपत्संस्कारकरणेऽपि· पृथक्मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे· ए
कस्मिन्मंडपे कार्यः पृथग्वैदिकयोरूर्ध्वमिति मेधातिथिना एकदिने विवाहे विहितत्वात्तत्राप्येकमेव श्राद्धं· देशकालकर्त्रैक्यादिति पितृचरणाः
६२ एवं यमयोः संस्कारेष्वपि तिक्ष्णिन्तु· योगसिद्धिकरणन्यायेनैकया सामग्र्या एकमेव कार्यं· अन्यत्र· एवं च संस्कार्यभिन्नानामुपनयनविवा
हादिजन्यापूर्वाणां साङ्गत्वार्थं पृथगेव नान्दीश्राद्धमित्यादि तुच्छं· नयगमिति चावर्तनीयं· तथात्वे प्रयाजादीनामपि प्रतिप्रधानमावृत्त्यापत्तेः· अ
गृह्यमाणविशेषत्वात्तत्रत्वं तु तदुद्देश्यताप्यविशिष्टं· तेनयथानेकयूपस्थलेऽप्युद्देश्यप्राप्तः· सत्रे तिकुद्देशप्राप्त इति बुद्धिर्नवर्ततेन तत्र क्रियमाणाप्
वाङ्नियतिरगृह्यमाणविषयत्वात्तत्र तथात्रापि· एकमातृजानामेकत्वे कस्यचिदिवसे संस्कारैकवसे संस्कारकरणे एकस्योपनयनादेरसमाप्त्या
परस्य विवाहादि कर्तव्यमित्यादि संस्कारकांडे वक्ष्यते· यदा तु· पित्रभावे पितामहादिः कन्यादानादिकं तेनित्तदोषः स्वपितृभ्यो देयान् स्व रामः
पितृभ्यः सुतां दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु· पिंडानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमादिति कात्यायनोक्तेः· अत्र स्वपितृभ्योऽत्यस्य तस्याभावे तु
तत्क्रमादित्यत्राप्यनुषंगः· तथा चायमर्थः· तस्य पितुरभावे तत्क्रमात् पित्राय यास्वपित्रादिभ्यो दत्त्वा मासीन्तेनैव क्रमेण पितामहादिपि स्वपित्रा
दिभ्यो दद्यादित्याशार्कः· तत्क्रमात् संस्कार्यपितृक्रमादिति हेमाद्रिः· पूर्वमेवानुपपन्नं· अधिकारबोधकवाक्यानुपपत्त्या स्तु मातुलादयः संस्का

र्यपितृभ्य एव दद्युः· तथा च कात्यायनः· अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादानादिकर्मणि· पित्र्य एव पिता दद्यात्तानेवान्द्ध उपनर्पयेदिति अत्र कुमा
ग्निनिरग्निर्वा हि वैश्वदेवं कुर्यात्· तथा चाशौचकाश्वलायनपरिशिष्टे· आहारवृद्धिस्वपचात् दर्शनधुनहालये· एकोद्दिष्टेनुनिवर्त्यं वैश्वदेवावि
धीयन इति· यत्तु हेमाद्रौ· शेषमन्त्रमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियातनः· श्राद्धे वृद्धिश्राद्धशेषण वैश्वदेवसमाचरेदिति· बतुर्वर्गचिन्तामणौ दिनादौ
श्राद्धप्यंते वैश्वदेव उक्तः· सपाकश्राद्धपरः· शेषमन्त्रमनुज्ञाप्युक्तेः· तदभावेत्वामदेमसंकल्पश्राद्धादौ तावदेव वैश्वदेवः· अत्र सर्वोऽपि वि
शेषः· संस्कारकांडे वक्ष्यतइतिदिक्· इति वृद्धिश्राद्धं· अथ प्रेतश्राद्धानि· तत्रादौ नवश्राद्धानि· तथाश्वलायनानामयमेतृतीयपंचमसप्त
मेनवमेत्येवं पंच नवश्राद्धानि· नवश्राद्धदशाहानीति नारायणवृत्तौ वचनात्· प्रथमद्वितृतीयेद्विपंचमसप्तनवस्विपि· दाशोपिंडोमहानवैर्वै
शेषेप्येकं तु विन्यसेदिति नारायणमिश्रवचनात्तराश्च द्वादि... नवश्राद्धेवपवपिंडश्चैकुऽन्यपर्यः· आश्वलायनानामपि· यदानवमदिने संभव
त्यहानेरेकादशेऽह्नितत्कुर्युः· तथा चबौधायनः· मरणादिषमेषु दिनेषु केकेन वश्राद्धं कुर्यादानवमात्· यदिनवृत्तिपूर्णतेकादशेऽह्नि तत्कुर्या
दिति· अन्येषां तु षट्· तथा चांगिरसः· प्रथमेऽह्नि तृतीयेच पंचमसप्तमेतथा· नवमैकादशेचैव नवश्राद्धमुच्यत इति· हमाद्रौनागरखंडे तु त्रीणि
संचयनस्यार्थेनानि वैश्वणुसांप्रतं· यत्रस्थानेभवन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत्· एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः· ततः संचयनस्थाने

६१

श्राद्धकल्प· तृतीयं श्राद्धमिष्यते इति श्राद्धत्रयमुक्त्वा· पंचमे सप्तमेनवदष्टमे नवमे तथा· दशमे कादशे चैव नवश्राद्धानि तानि चेति नवसंख्याकानि श्राद्धा
नीत्युक्तं· नवश्राद्धं तु तत्प्रोक्तं एवमेकादशे दिने तत्र विवचनादेकमेव तदीत्यपाति वाजपेययाजिनः आद्यश्राद्धमशुद्धेपि स्यादिनायादिहित
माद्यं तदपि नवमितिकल्पकांडे हेमाद्रिः तेनात्र शाखाभेदाद्व्यवस्था· सर्वस्य ष्टमाह· मदनरत्ने शिवस्वामीः नवश्राद्धानि पंचाहुराश्वलाय
नशाखिनः आपस्तंबा षडित्याहुर्विभाषा त्वितरे सुहीति· अत्र च युग्मा विप्राः युग्मांश्च भोजयेद्विप्रान्नवश्राद्धं च नवमे वद्धितिहेमाद्रौ वचना
त्· शूलपाणौ तु अयुग्मान्भोजयेद्विप्रान्नवश्राद्धे तु तन्नवेदित्युक्तं· हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे· आशिषो द्विगुणा दर्भा जपाशीः स्वस्तिवाचनं· पितृश
ब्दश्च संबंधश्च नामैवाहूस्तथैव च· पात्रालंभो वगाहश्च उल्मुकोलेखनादिकं· तृप्तिप्रश्नश्च विकिरं शेषप्रश्नस्तथैव च· प्रदक्षिणाविसर्गश्च सीमान
गमनं तथा· अष्टादशपदार्थास्तु प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत्· परिशिष्टे· अनुदकमधूपं च गंधमाल्यविवर्जितं· नवश्राद्धममंत्रं च पिंडोदकविवर्जितं· राम:
पिंडोदकमवनेजनं· स्मृत्यर्थसारे तु· धूपदीपादिदानं कृता कृतमित्युक्तं· कृष्ण: नवश्राद्धं मासिकं च यद्यदूनं तिरंभवेत्· तत्तदुत्तरसात्
रनुष्ठेयं प्रवर्त्तनदिति· प्रेतश्राद्धं पूर्वेद्युर्दिने विप्रनिमंत्रणं कार्यमित्युक्तं· स्मृत्यर्थसारे· अथात्र सगोत्रस्य संचयनमुच्यते· संवर्तः प्रथमे
ह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा· अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह· विष्णुः चतुर्थे दिवसेस्थिसंचयनमिति· तथा· संचयनश्राद्धे वि

५ शेषमाह बृहस्पतिः चतुर्थे हनि विप्रेभ्यो देयमन्नं द्विबांधवैः गावः सुवर्णं वित्तं च प्रेतस्याशौचिनंतु यद्दति· अथात्रैव प्रसंगाद्दशपिंडा उच्यंते
ब्राह्मे· शिरस्त्वाद्येन पिंडेन प्रेतस्य क्रियते सदा· द्वितीयेन तु कर्णाक्षीनासिकाश्च समासतः गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन यथाक्रमं· चतुर्थेन
तु पिंडेन नाभिलिंगगुदानि च· जानुजंघे तथा पादौ पंचमेन तु सर्वदा· सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः दंतलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन
तु· दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः इति· याज्ञवल्क्योन तु पिंडयज्ञावृतादेयं प्रेताय त्रिदिनं त्रयमुक्तं· तेनात्र फलनारतम्यं ज्ञेयमिति निबं
धानेषु गारुडे तु· एकादशाहं दशगात्रविश्लेषितो दविनो कोष्टमगन्वामीदेवानां पिंडः षडसंख्यया नवा इति· षट्पिंडा अधिकाः काश्य
पाः शोचे दश पिंडास्तु प्रथमे दिवसे त्रयः· द्वितीये चतुरः तृतीये त्रयः पंचस्वेवं तु यो· अथ दनवश्राद्धानि तु प्रथमे एकं तृतीये च· प्राप्तकालत्वात्
कृत्वा· सर्वाण्याहुरेकादशे तु सहकार्याणि पद्धतिषु प्रथमेत्र कृतानंतरानवश्राद्धमासिकं चेति पूर्वोक्तवचनात् तृतीयेनेव सर्वाणि कार्या
णि यत्तु· ज्युदाशौचेन वश्राद्धं वृषोत्सर्गं चतुर्थेह्नि समाचरेदिति केन चिल्लिखितं तन्नवचनं तन्मदनानि बंधेषु काप्यनुपलंभात्तन्मूलं· समूलत्वे तु
कालहेमाद्रौ आद्यश्राद्धस्यापि नवश्राद्धत्वाभिधानात् इतिमप्रायमिति ध्येयं· हेमाद्रौ भविष्ये· नवश्राद्धानि सर्वाणि न कृतानि तु यस्य वै ना
धिकारी भवेत्तत्र मासिषाण्मासिकाब्दिके· तथा· अनब्धान्तु नवश्राद्धं प्रेतत्वान्नैव मुच्यते· तथा· यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश·

पित्राचैवस्थिरंतस्य दद्याश्राद्धरूपीतिनेनतन्नद्वचनेबलात् नवश्राद्धषोडशश्राद्धवृषोत्सर्गसपिंडीकरणत्रेनस्त्रीणांजनपर्वनश्राद्धनात्पा
निविजानीयान्येवप्रेतत्वानीतिनषोडशश्राद्धमात्रेणनवासपिंडीकरणमात्रेणान्येषामन्यथाऽसिद्धिरितिध्येयं· नवश्राद्धानंतरंक्रियमा
णानिमासिकानिनवमिश्राणिनवमिश्रंतुषड्तूनित्याश्वलायनवचनात्· वर्षपर्यंतमित्यर्थः·मासिकान्याहमदनरत्नेजातूकर्ण्यः·द्वा
दशप्रतिमास्यानिआद्यषाण्मासिकेतथा· त्रैपक्षिकाब्दिकेचेतिश्राद्धान्येतानिषोडशेतिद्वादशप्रतिमास्यानिआद्यषाण्मासिकाब्दिके·स
पिंडीकरणंचैवइत्येतेश्राद्धषोडशमितिपाठः·अत्राद्यपदेनऊनमासिकपरमितिकेचित्· अन्येतुमदनरत्नकौस्तुभपरमित्याहुः·ऊनषाण्मासिका
ब्दिकंराद्वावूनषाण्मासिकोनाब्दिकपरौ·गौडास्तु·अत्रमदनकौस्तुभमासिकापेक्षयाद्वितीयमिव·तथाचद्वादशमासिकानिमदनकौस्तुभंऊन
षाण्मासिकंत्रैपक्षिकमूनाब्दिकमित्येवंषोडशश्राद्धानिजातूकर्ण्यः·द्वादशप्रतिमास्यानिआद्यषाण्मासिकेतथा·त्रैपक्षिकाब्दिकेचेतिश्रा
द्धान्येतानिषोडश·अत्रषाण्मासिकाब्दिकशब्दावूनषाण्मासिकोनाब्दिकपरौ एतन्मतेत्वपत्नीवनेनमासिकं· एवंचैतन्मतेमासादौमासि
कंकार्यमित्युनिर्मूलत्वात्सर्वाणिमासिकानिमासांतएवकार्याणि यद्वाप्रतिमासंतुवत्सरमितियाज्ञवल्क्यवचनेनतथाचनवमिश्रंतुष
ड्तूनितिवचनेवात्यंतसंयोगेद्वितीयास्वर्गेणनद्ददुनामासिकस्यवर्षभावावश्यकत्वात् नैकवाक्यतालाभाय मासादौमासिकमित्यत
त

द्वादशमासिकमात्रपरं· एकंचमासादौमासिककार्यमित्यनेनद्वादशमासिकस्याद्याब्दिकस्याद्यश्राद्धस्यचकाला· क्रमेणैवोच्यते·अत
एवमृतेहनीतुकर्तव्यमितियाज्ञवल्क्यवचनेनमासिकानामावत्सरिकस्यचकालाः उक्ताः·आद्यस्यकालाःपृथगेवोक्तइत्याहुः·मा
सिकानांकालमाहयाज्ञवल्क्यः·मृतेहनितुकर्तव्यंप्रतिमासंतुवत्सरं·प्रतिसंवत्सरंचैवआद्यमेकादशेहनि·अत्राद्यशब्देनाद्यमा
सिकमेवोच्यते·नत्वाद्याब्दिकमित्याद्दिक्षपादप्रकरणप्राकर्तपंक्तिनां·यत्तुब्राह्मणंभोजयेदाद्यहोतव्यमनलेपवा·पुनश्चभोज
येद्विप्रंद्विरावृत्तिर्भवेदिति·गोभिलोपतदेकादशाहिकापरं [illegible] तथाचैकादशाहश्राद्धद्वयं·एकादशाहेश्राद्धमाद्यमासिकंचेति
चित्·मदनपारिजातेत्वाद्यमासिकस्यैववाचनिकं [illegible] एकादशाहे [illegible] मासिकं [illegible] इत्युक्तं·कालादर्शेतु·द्वा
दशाहेसपिंडीकरणपक्षेषोडशानां [illegible] मासिकस्याप्रवृत्ति [illegible] इत्युक्तं·एवंच [illegible] इत्युक्तं·न
स्यतत्रमासप्रभावादित्युक्तंप्राक्· [illegible] एकादशाहे [illegible] मासिके [illegible] पाक
द्धश्राद्धमपिभोजनेप्रेतोद्दिश्यएकादशाहे [illegible] इत्युक्तं·एकादशाहश्राद्धकालोपि [illegible] इत्युक्तं·कोर्म·एकादशाहेकु
र्वीतप्रेतमुद्दिश्यभावतः·एकादशेतुविप्रंतुप्रेतमावाह्यभोजयेत्·द्वादशवाब्दिकं [illegible] एकादशाहं [illegible] एकादशाहेवि

श्राद्धकल्प पुत्रस्यैतद् गुणश्राद्धपरमित्युक्तं · केमकेषा · एकोद्दिष्टं च एव स्याद् द्वादशेऽहनि वा पुनः · अशक्तः प्रथमे पक्षे कुर्वीतेदं मुदाहृतः । अर्धमासे पदामासिक
तो संवत्सरे पितेति · यत्तु नवश्राद्धमासिकं च यद्परं तदिति नवदेहिन्यादि नवाद्यमासिकातिरिक्तपरं · तत्र विशेषकाजन्यो गतवान् · तथा सपिण्ड्यादि
जिरण्येन तदाद्यं श्राद्धमेकादशेऽह्नि कार्यं · तथा चे पैठीनसिः एकादशेऽह्नि यत् श्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतं · चतुर्वर्णमिवर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथ
क् · तथा · आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि · कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः इति · एवमन्यमपि ऽशौचेऽपि · प्रदेनरत्नेऽपरवः स
ह · शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि · उशनाः · आद्यमशौचेऽपि दातव्यमाद्यमेकादशेऽहनि · इमतीतविषयेऽस्य दोषं वा तद्विषयत्वमिति तेन
द्वादशवर्षादिषु तीक्षोत्तरं पर्णशरदाहे ह्यदोषं मप्येकादशाहः · तेन कुर्यादेकादशेऽहनीति पैठीनसिवाक्यमशौचोत्तरदिनोपलक्षणं परा
क्त · यत्तु मार्कण्डेयः · सूतके तु न भोजयेद् युगो द्विजातीनिति वचनं · यच्च स्मृतौ तेष्वशौचेऽतु कृतशौचो च पृथग्विधि · चकैकादशिकं श्राद्धं तत्पा
दशाकमेव वेतिरामायण वचनाश्चाशौचापगमादिति · विष्णुस्मृतिवचनं · सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा · दशाहे शुद्धिरेषामिति क्षा
तानपोद्यावहितत्पश्चाद्वर्जेन तेन नेयं तेनाशौचात्पश्चाद्वर्जनात्मि प्रापणाद्द्वादशिकमित्यप्यत्रपोदशैकादशश्राद्धपरत्वं तत्पादशौ
कमित्यप्यत्र तु ईशादविधयस्मपिंडनपरत्वं गौडोक्तं परास्तं · तेन द्वादशिकं सपिंडीकरणं त्रयोदशिकं पादिकं श्राद्धमिति ज्ञेयं · ऊनमासि

कं तु द्वादशेऽह्नि किंत्विहनमासिकं वा कर्तव्यं तदहःश्रम्य नागतेषु नामितेः प्रकरणाद्द्वादशेऽस्या मासस्यूनेचान मासिकमिति · तत्रैव गौतम मृत्याक्रम्य द्वि
त्रिदिने रूपे त्रिभागेनान्तरेव वा · ऊनाब्दिकाद्यश्राद्धे कुर्याद्दिन्यादृगौतम मप्रति · एकनाकृतनूनमेकदिनपूर्वमन्यून इत्यर्थ उक्तेन दनमन्त्रादेः ·
तथा च पवयोमृतस्य मूनषाण्मासिकादि · अतएव पैठीनसिः पाण्मासिकं त्रिकं स्याद्दस्यातां पूर्वं द्युगवन · मासिका नित्यका पतादिव मेदाद
शो पिवेति · पूर्वेद्युर्मृताहादित्यर्थः उक्तं मदनरत्ने गवहिरण्यन्नताभावे पानेते · माधवाद्यप्येवं · एतेन पृथक्कन्यूनतापक्षः पंचम्यामून
स्यूनतीयापात्रे भिन्यूने वतिपादिमुनेदत्तापानिति · कपोविचार्य्यानन पार्श्व · इवले पकारेतन्यूनतापक्षःपूर्वेद्युरनुष्ठानात्समपूतके मिति
यत्केनविद्धातेनाकृतनस्यातापूर्वेद्युरवनस्यादि इमाद्यादिधनवृकानानकृतबत्राननमात्र मित्युपक्षे · पत्र माहेतकदशमास्मेमाहेव
पंचमेनपा · उनाब्दमूनषाण्मासेनेवतंश्राद्धकर्मणीति क्रियानिबंध वचनेनन्नि मूलमिति पुरुवः · त्रिभागेन्यूनतापक्षे विंशतिदिनोत्र
रमेकविंशेनानुष्ठानं · ऊनेषु वर्जेकालमाह · मदनपारिजाते मरीचिः · द्विपुष्कर एव नंदासु सिनीवाल्यां तु गार्हिते · चतुर्दश्यां च नोनानि कुर्वि
कात्सुत्रिपुष्करे · त्रिपुष्करादिस्वरूपमुक्तं ज्योतिषे · त्रिपादर्क्षं तिथिर्भद्रा भौमार्किगुरुवासराः · त्रिपुष्करयोगो द्विपुष्कर
इति · त्रिपादनक्षत्राण्याह गर्गः · पुनर्वसुत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफाल्गुनी · पूर्वाभाद्र विशाखा च षडेते पादनक्षत्रपादर्क्षं · भद्रा द्वितीया सप्तमी

८४

श्राद्धकल्पद्रु द्वादशाहः। तेनैता द्वपक्ष्ये दिवि भाजन्यूनता पक्षा आप्यादितव्या। त्रैपाक्षिकं तृतीयपक्षे प्रवृत्ते विषमदिने कार्यं। न ऊनके कालादर्शे त्रिपाक्षिकं
त्रिपक्षे तु प्रवृत्ते विषमदिने। मासिकान्यपि ऊनानि अष्टाविंशतिमे दिने इति। अष्टाविंशतिमदिने ऊनपंचमतापक्षाभिप्रायेण अस्य वचन
६६ स्य निर्मूलत्वं वदन् दूषयांचके एव। मदनपारिजाते कालादर्शेपि। तेनान्यनेष षण्मासेषु विषमेष्वेव वा। त्रैपाक्षिकं त्रिपक्षस्य मृताहेन्वि
नराणि तु इति। यत्तु त्रैपाक्षिकं भवेद्वृत्ते त्रिपक्षे तदनंतरमिति भविष्यपुराणवचनं। तत्र वृत्ते प्रवृत्ते इत्यर्थः। अन्यथा पूर्वोक्तविरोधादित्युक्तं
मदनपारिजाते हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणेपि। द्वादशेहनि मासे च त्रिपक्षे च ततः परं। मासि मासि च कर्तव्यं यावत्संवत्सरं द्विजा इति। त्रिपक्षस्या
धिकरणत्वमेव निर्दिष्टं। तथा च ऊनपंचम्यां मृतस्य तृतीयापांत्रिभिन्यूने द्वितीयायामिति। तेन यन्मदनरत्ने त्रैपाक्षिकं पक्षत्रयपूर्तेर्मृता
हे कर्तव्यमित्युक्तं। तत्पूर्वोक्तविरोधान्मृगयम्। तथा च त्रिपक्षसपिंडेनवरत्रापि त्रिपक्षस्याधिकरणत्वमेव। एवं च मृष्टनाठेनवतनाणिविनिमाप रामः
केषु च मृताहानियमेन त्रैपाक्षिके तदभावात् त्रैपाक्षिकाद्वितीयमासिकयोः संकरो न बाधक तन्तरगतद्विरोध इत्युक्तं तुल्यन्यायः। तथा च
श्राद्धकल्पमदनरत्ने गार्ग्यः। नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे। तत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयादिति। तेन त्रैपाक्षिकं तृतीयपक्षे वि
षमदिने दिनसंशोध्य कार्यं। मासिकेषु तु स्वकालेषु क्रियमाणेषु नंदादिनिषेधः। स्यादमदनरत्ने गार्ग्यः। नंदायां शुक्रवारे च चतुर्दश्यां त्रि

अन्येषु। एकादशाहप्रभृति नैकोद्दिष्टं निषिध्यत इति। तथा च तन्नसमाभावाद्यस्य मासे तु एकादशाहनित्य तिथिवारादि शोधनीयं। न किं च त
मदनरत्ने। युग्ममन्वादिसंक्रांतिदर्शप्रेतक्रियापदि। दशाहपतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेदिति। स्मृतिरत्नावल्यां। द्वादशाहे यदा कुर्यात्
पितृपुत्रः सपिंडनं। एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतश्राद्धानि षोडशेति। मासिकस्य प्रेतश्राद्धविशेषमाह कात्यायनः। श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेका
दशेऽहनि। ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमिताहनि सर्वदा। ध्रुवाणि त्रैपाक्षिकाद्यर्थानि तेन मासिकस्यैकादशाहश्राद्धं दाहात्। तथा त्रैपाक्षिकान्युर्ध्व
भाविऊन मासिकं द्वितीयमासिकं च दाहादेकादश्यां नि तत्र पाक्षिकाद्यर्थानि मासिकान्यनुमासिकानि ऊनानि मृगयान्निधावेदेत्यर्थः। एतानि च
यदा सपिंडीकरणात्प्राक् पुनःपन्न क्रियंते तदा एकः पाक इति कवित्। पाकभेद इति भट्टचरणाः। एवं समन्तगदर्शाकृत्त्रिपक्षादादपि सपिंडी
करणे षोडशश्राद्धानामपकर्षः। श्राद्धानि षोडशादत्वा नैव कुर्यात्सपिंडनां। तद्वृन्नेनुकृतः प्रेतः पितृत्वं नोपपद्यते। तद्धानौ षोडशश्राद्ध
हानौ कृते न सपिंडीकरणे पितृत्वं न प्राप्नोति। इत्यर्थः। इदं चैकादशाहे सपिंडनपक्षे अन्यपक्षेषु यथासंभवं ज्ञेयं। अत्र केचित् षोडशत्वसं
ख्यापाः वाज्यपेययागस्य सप्तदशत्वस्य प्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानपूर्ववर्तिदेशाकालकर्तृकाद्वादशादयस्सर्वाणि संक्षेपेण
समाचरेदिति वचनाद्वाघ मासिकादीनां हि कांते षोडशश्राद्धेषु भेदेन उपतिष्ठतामित्य एवमेकोविप्रः। पि ऽर्ध्य श्रय्यादुः। विरुद्धविधि दि

ना १

श्राद्धकल्प· धर्मेप्येवं· अन्यत्तु मत्यमेवंन्यायान्नाप्नोति तथापि मुख्यं श्राद्धमासि मासि अपर्याप्ता इत्यत्र प्रति शब्दं दर्शनवाचोन्यापरकादेहादशो वृतिदागेनना
शक्तावेकादिनेक ब्राह्मण भोजनोक्तेर्विप्रभेदान्पिंडादार्घ्यादिपिभिन्न मित्याहुरूमनो ज्यायान्यस्य श्राद्धलक्षकत्वेन ब्राह्मणभोजननरत्वात्
हेमाद्रिणातु एकप्रयोगविधिपरिगृहीतेष्वेव प्राजापत्येषु तंत्रेणानुष्ठानं· ननु भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतेषु षोडशश्राद्धेष्वित्युक्तं· इदमे
वयुक्तं· सर्वोक्तं· कृतं तु प्रतीतितंत्र कृत्वं तेन मासिकद्वयं· द्वादशाहेन वेति पद्यापि तुर्मरणोत्तरं त्र्यो विंशे दिने· दर्शे वृद्धिवास्यानदा द्वाद
शमुदिनेषु द्वादशमासिकानि कार्याणीत्यर्थमाह· पितृचरणाः ए तद्विवाक्य विषयं दीपिकायामप्येवं· न—ये— निमासिकानि द्वादशा
हादे सपिंडनोत्ता कृतान्यपि सपिंडीकरणात्पुनेन कर्त्राणि तथा वगाल वाः अर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं तु न· पाद्यज्ञानात्रिगर्भ
कुर्यादित्या इगौतमः· द्विरनुष्ठानं तु पाप्यपकर्षकत्तानित्ये धर्मे व· नत्वन्येषां स्वकाला व लेत्वात् अतएव काद्य· जिनिः अदृश गद्धा घृत्रप
सपिंडीकरणं कृतं· नहि धर्ममासिकानां स्याधयाकलनं तु ह्वि त्रिरिति केचित्· यस्यकं वत्सराद्वर्वाक् सपिंडीकरणं कृतं· मासिकं चोद कुंभं च
देयं तस्यापि वत्सरमितिलिंगात्सिवा कृमासिकमात्रग्रहणं तथानुमासिकानि तु वरेनान्येव सापिंडेनः पश्चाद्वादशाहे निदीपिकायां देदाहग्र
ग्रहणाद्धेनानि न पुनः कार्याणि एवंचैपाक्षिकमपीत्याहुस्तत्र· मासिकग्रहणस्य द्वादशाहस्य च षोडशानां द्विरावृत्तिनिषेधानुरोधे

नोपलक्षणत्वस्योक्तत्वात्· एतेन मासिकं चोदकुंभं चेत्यस्य दर्शनात्स्मात्पिंडनापकर्षेन दंतादिकं मन्यन्ये नापकृष्टानां मासिकानां न पुन
रनुष्ठानमिति निगोद्धमतमपास्तं· पौराणमिः सपिंडीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश· एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणितानि तु· सपिंडीक
रणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः प्रत्यब्दं यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्तानन्यानि तु नयेवा जन्मासिकमिकादि नैषां सपिंडीकरणात्तरं मनुमा
सिकादि न्येकोद्दिष्टविधिनैव कार्याणि· तथाच कात्यायनः सपिंडीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकं एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह गौतमः
इति हेतौ तु पक्षितायां पुनरप्यपकर्षः सपिंडीकरणादर्वाक् अपकृष्य कृतान्यपि· पुनरप्यपकृष्यते त्वधुक्तेर्निषेधनादिनिका वाज्जिनिव
चनात्· निषेधं त्वाह कात्यायनः नित्यं निर्हरि तु मासिकानि न तत्र पतत् अपात् अयानमगं नर्जवत्तु नस्यचिति· अपानपामेन
वंत्वध्यनं तरं पदि मासिकानि न कुर्यात्तदान्यूनमरणं न भवत· अन्यथा तु तस्य दिव्यर्थः वृद्धि विनात्व पकर्षं हापमात्रशाद्वा पितुः अत
रेणैवयात् वृद्धिमेतच्छ्राद्धानि कर्षति· सश्राद्धेन न कुद्धोष पत्नीक्षि सदमं जुहुति न समर्थ विषयमेतत्· असमर्थस्य तु वृद्धिं विनापि चिपसा
हावपकर्षो भवत्येवेत्युक्तं· तमाद्रौ· इमानि व मासिकानि शक्तौ सत्यां मत्रैव कार्याणि· तत्वामेनतथाच शागतः श्राद्धे विप्रा द्विजाना
मामश्राद्धं कीर्तितं· अमावास्यादिनियतं मासं संवत्सरादृतं इति· अनौ च तु मासिक माझोदंते कार्यं· यत्तु नवश्राद्धं मासिकं चेति व

११

श्राद्धकल्प· तेनदर्शोबव्यतिरिक्तांतरविषयमित्युक्तं प्राक्· परमात्स्ये· मृतकांतेद्वितीयेह्नि यथाशास्त्रं विचक्षणः वृषोत्सर्गं चकुर्वीत देयाचैव पिताय
ण्मेतिनत्पात् एकादशाहे वृषोत्सर्गउक्तः षट्त्रिंशन्मते· एकादशेऽह्नि प्रेतस्य यस्यनोत्सृज्यते वृषः प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ति
६८ वैनाख्या द्वादशेऽह्नि वा तेद्वादशान्युक्तः द्वादशाहादिकाम्य वृषोत्सर्गं इति· अथ सपिंडीकरणं· तत्र द्वयोरनग्नित्वेनाव उच्यते· भविष्ये· सपिंडी
करणं कुर्यात् यजमानस्त्वनग्निमान्· अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽह्नि भरतर्षभेति· एतच्च समर्थविषय· हेमाद्रौ· पास्थितायामवांगपि सपिंडीक
रणं कुर्यात्· तथा च नागरखंडे· पितुः सपिंडीकरणं वत्सरादूर्ध्वं स्थितं· वृद्धिर्वा गामिनीवे स्यात् दर्वांगपि कार्यं यो हि ति तथा धानेप्यपकर्ष
माहोशनाः पितुः सपिंडीकरणं वार्षिके तिथिवासरे· आधाने चुपसंप्राप्ते वनत्यागपिवत्सरादिति· असमर्थत्व· निरग्निकोनिराग्निकस्य
मृतस्य द्वादशाहादिषु कुर्यात्· तथा च भविष्ये· द्वादशेऽह्नि षण्मासे त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा एकादशे पि वा मासि मंगलं स्यात् पुण्यस्थितो· मंगल राम:
वृद्धिः पैठीनसिः संवत्सरांते संसर्जनं न वने मासि मित्येक इति तत्र च सपिंडनापकर्षेन देतापकर्षन्यायेन तत्पूर्वभावानां मासिकानामप
कर्ष इत्युक्तं· प्राक् निर्णयसिंधौ विष्णुः मासिकार्थ...त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यात्· अधिमासमासेनत्रदामासिकार्थ दिनमेकं वर्धयेदि
ति· अस्यार्थः तत्रैव आशौचांतरं द्वादशस्वहःसु द्वादशमासिकानि तेषुवा षष्ठद्वादशाहदिनं पूर्णमासिकानि तृतीयदिने च त्रैपक्षिकं·

हत्वात्रयोदशेऽह्नि सपिंडनं कुर्यात्· वर्धनं ... मति ... दशाह्नि कुर्यादिति· व्याघ्रः अनंत्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्ष
यात्· अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते इति· कुलधर्माणां सपिंडीकरणभावेनुष्ठानमशक्यानां ... सपिंडीकरणाधिकारिणा
वत्सरे नुष्ठानकुलाचारादिप्राप्तमंगलस्य कर्मनकर्तव्यमिति तु ... अनन्नहिं दद्यात् यत्र वर्ष्यनाग्न्या साग्निकस्या
नग्निकस्य वा कर्तुर्द्वादशाह... नत्वेना वना ... कर्तृत्वसाधः ... द्वादशाहः तस्य त्रिपक्षे नियमा
त्· तथा च मनुः प्रेतस्य दाहिताग्निस्यात्कर्तानग्निर्यदा भवेत्· सपिंडीकरणं तस्य कुर्यात् पक्षे तृतीयके इति· स्वयं साग्निकोनिरग्निर्वो
ब्राह्मणैः यद्वाद्वादशाहे· अथवा आशौचांतेप्रथमदर्शे दर्वांकु... इति· पक्षत्रयेतथा... पानुपूर्व...
ताहाद्वशामीभवेत्· सपिंडीकरणं तस्य कुर्यादेव सुतानग्निमान्· दशमी एकादशी... मृताहाद्वितीयदिनमा... निमाधवः नो
सपिंडाग्निमान्सुतः पितृयज्ञं समारभेदिति... नविनाश्रौत पितृयज्ञोसिद्धः ... पितृयज्ञो पे
पितृक्षतिः तस्य साग्निकस्य देनाग्रहणात् द्वितीयपक्षो भविष्ये यजमानोग्निमान् राजन्प्रेतश्चानग्निमान् भवेत्· द्वादशाहेतदा कार्यं
सपिंडीकरणं सुतैरिति· एवमुभयोः साग्नित्वे पि द्वादशाहे एव· साग्निकस्य यदा कर्ता प्रेतश्चाप्यग्निमान्भवेत् द्वादशाहे तदा कार्यं स

 पिंडीकरणं स्मृतेरिति मिताक्षरायां वचनात्· अत्र च साग्नेः कर्तुः विश्वव्यतिरिक्ताहिताग्निसपिंडीकरणेन द्वादशाहनियमः। वा क्वापि पितृ
पदस्मरणं· एवमपुत्रस्याहिताग्नेर्यदि पत्नी सपिंडनं करोति तदापि न द्वादशाहस्यानियमः। कश्चित्तु पुत्रैः कश्चित्तु पौत्रैरिति स्मरणाद्धार्मिक
क्षेत्रजदत्तकादिषु पुत्रादिपदस्योपलक्षणात्· प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यादित्युदाहृतविपक्षाकेषु पुत्रादिपदाभावाच्च· अन्यथाहिताग्नेरस्य
स्यात्· उक्तकालानिक्रमेण करणे अकृत्वा पत्नेराहिताग्निमग्निभिर्दहनित्यत्र पुंस्त्वविवक्षणात् पत्न्या नियत्किंचिद्देन तृतीयपक्षमाह
कात्यायनः। एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि· प्रकुर्वीताग्निमान् विप्रो मातापित्रोः सपिंडनं· आशौचान्तरं दर्शात् पूर्वं कस्मिंश्चिद्दिने
त्यर्थः। पित्रोरित्यनेन पित्रादीनां सपत्नीकानामेव देवतात्वात् मातुश्च पितृकृदर्शात् सपिंडनं कार्यमिति हेमाद्रिः। एवं पितामहादेश्च पितृ
डनं प्राक् दर्शात्कार्यं तेन विनापार्वणायोगादिति पितृचरणाः। यद्यसाग्निकेनैकादशाहादिषु त्रिषु कालेषु प्रतिबंधात्कृतं तदा त्रि
पक्षादिषु तत्कार्यं· तथा च मदनरत्ने भविष्ये· अनग्निकः प्रकुर्वीत... द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितं· सपिंडीकरणं कुर्यात्कालेषूत्त
रेष्वपि· कालादर्शे· एकादशो द्वादशो वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा· षष्ठे चैकादशे वापि संपूर्णे वाब्द आगमे सपिंडीकरणं प्रोक्तं
कालाः प्रकीर्तिताः। साग्नेः कर्तृपुंभावाद्यो प्रेते साद्येन तृतीयकः। अनग्नेस्तु तृतीयाद्याः सप्त कालाः मुनीरिताः इति कात्यायनः। यद

दर्वाविधिरापद्येतेति· अपंच वृद्धिनिमित्तोपकर्षः। मातृर्निगमे स्याविशेषः। अपातयामत्वाद्रूपस्य दोषस्यानपकर्षनुपपत्त्वात्· आक
र्षश्च वृद्धिदिन एवेति केचित्· प्रागेव वृद्धिनिमित्तकालमिति नियमात् सपिंडनस्य चापराह्णकालीनत्वात् पूर्वदिन इत्युक्तं· वृद्धौ तु दक्षुश्च आ
स्याप्यकर्षणमित्युक्तं· क्रियाविधेर्वर्षात्सपिंडनपक्षे वर्षान्त्यदिने संवत्सरविमोकश्राद्धं सपिंडनं च कृत्वा परेद्युर्वार्षिकं कुर्यादित्यु
क्तं· स्मृत्यर्थसारे कालादर्शे· विसंवत्सरं प्रेतपदे च पूर्वं तोजयेदित्यु अन्ये तु· पितुः सपिंडीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्थितमितिवचनाद्वा
काह· पूर्णे संवत्सरे पिंडः षोडशः परिकीर्तितः। तेन वचसपिंडनं तेन वार्षिकमित्युक्तमिति हेमाद्रिवचनात् द्वादशाहिकं दिने तत्को
पमित्याहुः। इदमेवयुक्तं· यत्तु पूर्णे संवत्सरे कुर्यात्सपिंडीकरणं इत्युपक्रम्य पुत्रः सपिंडनं कृत्वा स्नानं कुर्यात्सचैलकं· एकाहेन तु
कुर्यात्कुतपे नवि चारयेदिति· मात्स्यनाक्तो लिखितं वचनं तत्सिर्मूलमिति पितृचरणाः। तत्राप्यकरणे गौणकालमाह स्मृत्यंतरे: सपिं
डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत्कृतं· रोहिण्यां वा अवेवास मानवेति· इदं अस्याप्यविद्यमध्ये पिहा दशाहेऽपि· तथा च विष्णुः। सूत्र
वर्जं हि दशाहकाले इति· एतच्च मातामहादिश्राद्धकाले विषयमिति हेमाद्रिः। इदं च सपिंडनं नाम क्रियात्वस्य पुत्रेणैव
कर्तव्यं· तथा च वायवीये· श्राद्धानि षोडशादत्वा न तु कुर्यात्सपिंडनं· प्रोषितावमिनपुत्रः कालादनि विगतेऽपि· प्रोषिते न मृता अवसिते

५८

नर

श्राद्धकल्पसु पितृमरणे ज्ञात इत्यर्थः। संवत्सरे गर्भे षोडशश्राद्धानां कालाभावे पितान्यकृतासपिंडीकरणं न कुर्यात्किंतु कृत्स्नैव। नानियदा कनिष्ठभ्राता
दिना कृतानि। तदा सपिंडमेकुर्यादित्युक्तं निर्णयसिंधौ मदनपारिजाते च। तथा कुमरणे पाशिजानादिमेते एकादशाहादिश्राद्धेषु पुत्रस्य क-
७० स्याप्यधिकारः। अपरार्के तु। एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः। कुर्यान्नैके करणश्राद्धमोद्धिकं तु पृथक्पृथगिति प्रचेतोवच
नाद्दशाहादौ तैवक्रियाभ्रात्रादिना कर्तव्या। एकादशाहमारभ्य सर्वाः क्रिया ज्येष्ठेनैव कार्येत्युक्तं। दृष्टो तूपस्थिता यायस्य कस्यापि भ्रात्रादेः
समापितप्रेतश्राद्धस्य तत्रानधिकारात्तेनैव सपिंडनं कार्यं। तथा च हेमाद्रौ लघुहारीतः। भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव च। सहपिं-
डः क्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः इति। एवं पूर्वाम्ष्याश्लेति कि यावद्वस्थापः वाकोमध्यमक्रियान्तर्गतं सपिंडनं यस्य कस्यापि विरुद्धकारं
राव प्रतिपादकं यद्वचनं तदपि वृद्धिपरमवमादिनोक्तं न कनिष्ठस्याप्यधिकारः। एवं क्रिनत्कनाक्कदिकमानां पुत्राणां पृथक्सपिंडीकरणपक्षे राम:
विशेषस्तस्यापवादइत्याद्युक्तं। स्मृत्यर्थसारे। यदपि माता पितरौ मृतौ कालाज्येष्ठे देशांतरगे स्थितेन कनिष्ठेन प्रकर्तव्यं सपिंडीकरणं तदनिकालाज
निवचनं तदपि समूलत्वे मासिवृद्धिविषयं। यत्तु। पर्वोपसाक्तकर्मश्चेतश्लोविदा यत्तु। तन्नापयमापि कर्तव्यं सपिंडीकरणं पुनरिति वचनं।
यच्च। पुनःसपिंडीकरणं श्राद्धपार्वणवद्भवेत्। अर्घ्यसंयोजनं नैवपिंडसंयोजनं नवेति वचनं तन्निर्मूलं तेन कनिष्ठभ्रात्रादिनात्रमान्त्र-

नेज्येष्ठे यथाविधे वा वर्तमाने इति। पितृचरणाः अन्यस्तु दशाहेतानुसपिंडीकरणं लब्धः पुनः कुर्यात्। कनिष्ठेन वा न तु पुत्रादन्य इति ग्रंथेन ज्येष्ठासं
निधौ कनिष्ठस्याप्यधिकारइत्युक्तं विशेषः स्वरूप कानिर्णये निपूर्वमुक्तः। तथा हि ज्ञांतरमरणे विशेषास्तेषितु तज्ज्येष्ठकनिष्ठसपिंडीकर-
णे कृते देशांतरगतानां तु सपिंडीकरणे संवृत्तं श्रुत्वानुदपनं कार्यं दशाहान्नतिलोदकं ततः सपिंडीकरणं कुर्यादेकादशोदन्निद्वादशादेन
कर्तव्यमिति ज्ञाताप्राप्रवादि। अस्यार्थः ज्येष्ठेन कनिष्ठेन वा पुत्रेण यदि सपिंडीकरणं द्वादशाहादौ कृतं तदा देशांतरगतेः पुत्रांतरै-
र्वपनादिपूर्वकमेकादशेऽह्नि सपिंडीकरणं पुनः कार्यं। तेन द्वादशाहादौ यदि ज्येष्ठेन कनिष्ठेन वा परेतस्य कृतं। न तु देशांतरगतैः पुत्रैरुक्त-
काले कार्यमित्यर्थः सिद्धमिति महत्त्वरणानामाशयः। एतानु मातापित्रोः कनिष्ठेन सपिंडीकरणं कृते इति निर्णयसिंधौ धृतः। पाश्चात्ते देवच-
नं। पर्वोपसाकृतेकर्मेत्यनेन समानार्थकत्वं। एवं देशांतरमरणे मातान्यतः पुत्रस्य कादशाहसपिंडनानुष्ठाने दुर्गवाराणोनिर्दिष्टः व
स्तुतस्तत्र वचनेमूलभावाद्दर्शमध्य अवणे उक्तकाले सपिंडीकरणं तदुक्तं तु नक्षत्रादावित्युक्तं। स्मृत्यर्थे। न वश्राद्धं सपिंडनं त्वश्राद्धं
पितृषोडश। एकेनैव तु कार्याणि सविभक्तधनेष्वपि इति। एकेन ज्येष्ठेनेत्यर्थः। व्युत्क्रमम्रूतेनुसपिंडनं कार्यं व्युत्क्रमान्वमीतानां नैव कार्या
सपिंडनेति स्मृतेः। तत्र व्युत्क्रममृते पित्रादिहस्तासिप्रपितामहादीनामेव पार्वणं कुर्यात्। ब्राह्मणादिहतंतनाय निते मग वर्जितेः। व्युत्क्रा

६१

श्रा·क· माद्धमृते हे यं पेभ्य एव हद्दान्समावितिकात्यायनवचनादित्युक्तं· मिताक्षरायां ब्राह्मणादित्यादिपदेन भृंग्यादिग्रहणं· संगवार्जिते संन्य
स्तेन्युक्तमाद्दितिपितामहे सति पितरि मृत इत्यर्थः। संन्यस्ते पतिते च विद्युमान इत्यर्थः। हेमाद्रौ त्वस्तु· मृते पितरि पुंस्याप्य विद्यते च पिता
महाः। तेन देयास्त्रयः पिंडाः प्रपितामहपूर्वकाः। तेभ्यश्च पैतृकः पिंडो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत्· मातर्यपि च वृत्तायां विद्युते च पितामही· प्रपिता
महीपूर्वकं कुर्यात्तत्राप्ययं विधिः। एवं प्रपितामहे जीवति पितर्यपि तृतीयेः सापिंड्यं· तथा च सुमंतुः। त्र यायाणामपि दानामकेनापि सपिंडने· पितृ
त्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थित इति· यत्तु व्युत्क्रमण सपिंडनं न कार्यमिति प्रागुक्तवचनं· तन्मात्रादिभिन्नविषयं· व्युत्क्रमेण मृतानां
तु नैव पिंडनेष्यते· यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृत इति मदनपारिजाते स्कांदोक्तेः न सपिंडीकरणमिति निषेध इत्यर्थः। इदमेवेत्युक्तं·
यदपि अपुत्राये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषो पि वा· तेषां सपिंडनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति वचनं· तन्नु वात्यादन विधि प्रतिषेधार्थं अन्य
थासपिंडीकरणाद्धूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधीयते· अपुत्राणां सर्वेषामपत्नीनां तथैव च· वैतिहेमाद्रौ सेवानो वचनविरोधापत्तेरिति पितृवरणाः।
एवं च अनुक्तकाले पिपितृव्युत्क्रमेण मृताविपि आमेन वापि साथ प्रदेशावापि विकल्प्य पेदिति गोभिलवचनमप्यन्न दिषयमेव· यत्तु मृताह
वसपिंडं चगया श्राद्धं महालयं· आपन्नोपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचिदिति तन्माता पितृविषयं· माधवीयेप्येवं· संन्यासिनां त्वेकोद्दिष्टं रामः

पार्वणं कार्यं न सपिंडनं· एकोद्दिष्टादिनोनुपार्वणेन पितृत्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नापजायत इति वाक्यान्निदंडग्रहणादिति केचित्· पुत्रं तु एको
द्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा· अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयत इति उशनोक्तात्यतिमात्रग्रहणान्नेषामपि पार्वणं· इदं ग्रहणास्य
ते तु हाहादिसपिंडानां संन्यासिनः कार्यमेवेत्युक्तं निर्णयसिंधौ· एवं ब्रह्मचारिणामपि न सपिंडीकरणमित्युक्तं तत्रैव न तथा· ब्राह्मदैवा
र्षप्राजापत्यान्यतमविवाहरूढायाः पतिः श्वश्रूवादिभिः सपिंडनं कुर्यात्· तथा च पैठीनसिः। अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिंड
नं· श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवत इति· पुत्रकर्तृत्वे त्वाह मदनपारिजाते यमः। श्रीवत्पितापितामह्या मातुः कुर्यात्सपिंड
नां· प्रमीतपितृकः पित्रापितामह्यापिवा सुत इति पुत्रिकापुत्रस्तु मातामहेन सह सपिंडनं कुर्यात्· आदिशब्दात्सपिंडमातरं पुत्रिकासु
तः। द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहादिति मदनपारिजातवचनात्· असुरगांधर्वराक्षसपैशाचेषु दायाकुमातामह्या· मातामहे
नवा· तथा च नेत्रेवशातातपः। तन्मात्रात्पितामह्या तत्त्वेश्वश्र्वा वा सपिंडनं· असुरादिविवाहेषु विनानायाप्रितंस्मृतं· तथापितामहेया
न·२ ज्यः पूर्णसंवत्सरे सुतः। मातामातामहेन हत्यादिभगवाशिवडति· पत्नीकनापिमातुः सापिंड्यपिगणानारी मुख्याष्टकादिपितामहे वसह
पार्वणं कार्यं· नांदीमुखैरष्टका श्राद्धं गयायां च मृतेहनि· पितामह्यादिभिः सार्धं मातुः श्राद्धं समाचरेदिति शातातपवचनादिति मदनः। हे

७०

श्राद्ध·कल्प· माद्विक्तु·बाह्मादिविवाहेश्वपिकोकिल मन्त्रानुसारिणांगुर्जरादीनांमातृमातामहप्रमातामहाइतिसपिंडनंद्धपादोचमयोगदर्शनाद्देश
भेदेनविकल्पइत्याह·तथाचनेत्रेषुपस्त्रंबःकाकिलस्यपथा पुत्राअन्यसवर्णजीवनःपुत्रास्वर्गनियानिएवंनारीमृतामनिमिनाक्षरा
७२ यामपिमातामहेनमहमातुःसापिंड्यमातृश्राद्धंनित्यमित्युक्तं·पद्म·वाक्यःपितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेदितिनवपन्नद्विषयमिति
पितृचरणाःसहगमेतुब्राह्मादिविवाहभेदमतंत्रीहत्यभर्त्रासहतत्कार्यं·पत्यावेकेनकर्तव्यंसपिंडीकरणंस्त्रियाःसामृतापतिनैनकें
गतामंत्राहुतिवतेतिनियमवचनात्·पतिपदेचात्रवर्गपरं·तेनपुतिपिंडनंपित्रादिभिःसंयोज्यपश्चात्पत्नीपिंडेनत्रिभिःस्त्रिभिःसंयो
जयेत्·अन्यथाभर्तृपिंडमात्रेणसंयोजनेप्रेतभावापत्तेनेवसंयोजनापत्तिरितिमदनपारिजातादयःनव्याकुस्तेनभर्तासहैवास्याःस
पिंडीकरणंभवेदित्येवकारश्रवणात्तेनैवेकेनवचनात्सपिंडनं·पितृचरणास्तु·यद्वाहमाद्यादिमतोद्वादयोःकेपिंडइतिपक्षस्तदाव राम:
गेणसह·यदानुपृथ्वीवंद्यादिमातापृथक्पिंडस्तदेकेनपतिपिंडेनमातृपिंडसंयोजनं·पकोहंतंपिंडद्वयंतत्पित्रादिभिर्योजयदित्याहुः
इदमेवेत्युक्तं·यदातुसपिंडीकरणश्राद्धंपित्रोरेकेनैकःपिंडइतिपक्षःतदातस्याःतत्सपिंडनेभर्तुःकृतेतस्याअपिकृतप्रायत्वादि
त्युक्तं·स्मृत्यर्थसारे·अत्रवन्ध्याऽसपत्नीपुत्रएवसपत्नमातुःसपिंडनंकुर्यात्·ननुतस्याःसाक्षात्पुत्रकृतनिषेधःसर्वासांसवपत्नीनामका

वेत्पुत्रिणीभवेत्·सर्वास्तास्तेनपुत्रेणप्राहुःपुत्रवतीर्मनुरितिमनूक्तेःतत्सत्वादितिगुरवःतथापितामहप्रपितामहयोर्द्वावापिपुत्र
नाभावेपितात्पामेवसहपितुःसपिंडीकरणंकुर्यात्·तथाचकर्मप्रदीपे·असंस्कृतानसंस्कार्यापूर्वापात्रप्रपौत्रकैःपितरंतस्यसं
स्कुर्यादितिकात्यायनोब्रवीत्·पापिष्ठमपिशुद्धेनशुद्धंपापकृतापिवा·पितामहेनपितरंसंस्कुर्यादितिनिश्चयइति·असंस्कृतादाहा
दिसपिंडनांतैःएवंपापिष्ठमकृतसपिंडीकरणंनतुपतितं·पापकर्मिणानसंसृजेरन्नस्त्रिपश्चानिचागणीरितिगौतमवचनात्·पिता
महप्रपितामहयोःपुत्राभावेतुनप्ताहाहादिपौत्रःकुर्यादेवतथाचकात्यायनःपितामहःपितुःपश्चात्पंचत्वंयदिगच्छति·पौत्रेणैकाद
शाहादिकर्तव्यंश्राद्धषोडशं·नतत्पौत्रेणकर्तव्यंपुत्रवांश्चेत्पितामहइति·श्राद्धषोडशमितिमपिंडनस्यषोडशश्राद्धानर्भावाभिप्राये
णपितामहवार्षिकंतुनकार्यं·श्राद्धषोडशमितिनियमादितिमैथिलाः·वाचस्पतिमिश्रास्तु·पितामहस्यचद्वादशाहकादिहेनपार्वणमिति
गवचनाद्विष्यातस्यकार्यमित्याहुःतथापितामहेमृतेतत्रदशाहादमध्येपितुर्मृतौपौत्रेणपापिष्ठमपिशुद्धेनेत्यादिवचनात्·स्वपितुर्यं
पिंडनंकृत्वापितामहस्यपुनःसर्वमावर्तनीयं·समाप्तेतुदशाहेनेवमित्यामदनपारिजातेसिंधौचस्पष्टं·सपिंडनविधिस्तुभट्टकृतोन्ये
ष्टिषद्कृतोज्ञेयाःअथोदकुंभश्राद्धं·तच्चैकादशाहात्प्रभृतिसपिंडीकरणादर्वाक्प्रत्यहं कार्यं·तथाचहेमाद्रौएकादशाहात्प्रभृतिघट

या.

श्राद्धकल्प स्तोत्र सपुनः। दिने दिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरस्तु नैरिति· मात्स्ये· यावद्वृद्धं वयो दद्यात् उदकुंभं द्विजन्मने। प्रेतायान्नसमायुक्तं सा
श्वमेधफलं लभेदिति सपिंडनापकर्षे षोडशश्राद्धवदुदकुंभश्राद्धानामप्यपकर्ष इत्युक्तं· क्रियानिबंधे· अन्ये च वत्सरश्राद्धानुमंस्यां
त्वाह्निकावधिः। नदातव्यं ब्राह्मणेभ्यो घटा दीनि क्षयं तु वन्निवचनात्· पितृस्मरणात्तु· वचनस्यास्य निर्मूलत्वात्· समूलत्वे मनितद्धिनिमित्त
उदकुंभश्राद्धानामपकर्षः। प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं तथेति· हेमाद्रौ वचनादित्याहुः। याज्ञवल्क्यः। यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिं
डीकरणं भवेत्· मासिकं चोदकुंभं च देयं तस्यापि वत्सरं· उदकुंभं च श्राद्धं च सपिंडनोत्तरं पार्वणमेकोद्दिष्टं चेति केचित्· अन्ये तु सपिंडीक
रणे कृते पृथक्त्वं तो पपद्यते· पृथक्कृते तु कृते पश्चात्पुनः कार्यं सपिंडनमिति लघुहारीतवचनात्· पार्वणमेव उदकुंभोपि त्रयाणामुद्देशो
नैकस्येत्याहुः। अपरार्के तु यद्यपि पूर्वोक्तलघुहारीतवचनात् पार्वणं प्राप्नोति· तथापि तस्यापकर्षात् कुंभं दद्यं संवत्सरं द्विजमिति याज्ञवल्क्यो
क्तवचने· तस्यैव त्यक्तत्वं श्रवणादेकोद्दिष्टमेवेत्याह· निर्णयसिंधावप्येवमेकोद्दिष्टं पार्वणावाप्यप्रव्यवस्थितमित्युक्तं· अत्र पिंडदानं वा कल्पकं
अहरहश्च उदकुंभं दद्यात् पिंडमप्येके निपृणंतीति हेमाद्रौ वचनात्· अपपाथेयश्राद्धं· विष्णु प्रकाशे· प्रेतः सपिंडनादूर्ध्वं पितृलोके तु गच्छतु·
कुर्यात्तस्य तु पाथेयं दिनी येह्नि सपिंडनात्· अस्थिसंचयने कृतमनुष्यलोकात्प्रेतलोकं गच्छतः· श्राद्धं कोद्दिष्टविधिना पाथेयश्राद्धमामनं

श्राद्धं कार्यं सपिंडीकरणानुकृते प्रेतलोकात्तत्लोकं गच्छतः· आमेन पार्वणविधिना पाथेयश्राद्धं कार्यमित्युक्तं स्मृत्यर्थसारे। अथ जीवच्छ्रा
द्धं बौधायनः। जीवन्नेवात्मनः श्राद्धं कुर्यादन्यत्तु मन्त्रवत्· यथाविधि प्रवृत्त्या श्रुत्सपिंडीकरणान्तमिति· स्वयमेव स्वस्य श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः। उ
तोपवासः सुस्नातः· यथा स्वपार्श्वमादितश्चैतं विधिमन्वमनपितृकृतजीवच्छ्राद्धपद्धतौ ज्ञेयः। अथ मन्यामंगभूतान्यष्टौ श्राद्धानि बौधा
यनः। सदैव मार्षक दिव्यं पित्र्यं मानुषं च मानुषं· भौतिकं चात्मनश्चैतेऽष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत्· इमानि च शुक्लपक्षे ह्यष्टम्यां वा रत्न्यपे
र्णिमापर्यन्ते वा कार्याणि· अशक्तो वैकस्मिन्नेव दिने सर्वाणि सर्वत्र दक्षक्रतुसंज्ञको विश्वेदेवो· सर्वत्रनांदीमुखवद्युग्मा विप्राः। इमानि
चाग्निमान् पार्वणविधिना कुर्यात्· अनग्निस्त्वेकोद्दिष्टविधिनेत्यादि संन्यासपद्धतौ स्पष्टं· तत्राष्टौ श्राद्धानामादौ पूर्वेद्युरुदहर्वा नांदीश्रा
द्धं कुर्यात्· तत्र देवश्राद्धं· ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा देवताः। ऋषिश्राद्धे देवर्षिब्रह्मर्षिब्रह्मर्षिप्रत्ययः। दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्याः। मानुषे सनक
सनंदनसनातनाः। भूतश्राद्धे पृथिव्यादि भूतानि चक्षुरादीनि करणानि चतुर्विधो भूतग्रामश्चेति सर्वा देवताः। पितृश्राद्धे पित्रादय
स्तु यामातामहास्त्रमातृश्राद्धे मात्रादयः। आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहाः। अन्यश्चात्र विशेषो निर्णयसिंधौ ज्ञेयः। अथ गर्भश्राद्धं तद्वि
धिं· यावत् गंगेतीर्थप्राप्तनिमित्तकं च· आघमाह विश्वामित्रः। यत्रास्त्वेकादशे प्रोक्तं प्रवेशो चनसंज्ञं यदिति· भविष्येपि· गत्वा देशांतरं यस्तु श्रा

श्राद्ध· कल्प· द्धं कुर्यात्तु सर्पिषा· यात्रार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशय इति· यद्यपि घृतमात्रं नानुमन्तं तथाप्यन्नमुपसर्जनं· तेन कल्पेऽहं घृतमन्ना
दिभ्यो पस्कृतमित्युक्तं च· गौतमोपि· तीर्थयात्रा समारंभे तीर्थात्प्रत्यागमेपि च· वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितमिति· वृद्धिपद
७४ तद्धर्मातिदेशार्थमिति पितृचरणाः· इदं च पूर्वदिने तत्र मुपवासं कृत्वा पारणादिने कार्यं· तदुक्तं काशीखंडे· उपोष्य रजनीमेकां प्रातःश्राद्धं
विधाय च· गणेशं ब्राह्मणं नत्वा भुक्त्वा प्रस्थितवान्सुधीरिति· पूर्वदिने उपवासं संकल्प्य मुंडनोत्तरं कार्यमिति भट्टाः· विष्णुः· प्रयागती
र्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः· कचानां वपनं कुर्यात् वृथा न विकचो भवेदिति· एतच्च यात्रांगभूतं श्राद्धं· यद्यपि दर्शविकृतित्वात् षड्दैव
तमेवाहं तथापि यात्रांगवृद्धिश्राद्धोक्तेः नवदैवतं द्वादशदैवतं वाज्ञेयमिति पितृचरणाः· गयायां तु तत्रेत्यसर्वपितृदैवतमिति भट्टाः· युक्तं
तु नवदैवतं· द्वादशदैवतं वाज्ञेयमासं दैवं· तीर्थं द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत्· पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यःश्राद्धं समाचरेत्· रामः
हारीतः· दिवा वा यदि वा रात्रौ भुक्तो वा पोषितोपि वा· यदैव दृश्यते तीर्थं तदा पर्वसहस्रकं· एतच्च कृतभोजनरात्रौ श्राद्धादिविधानमाकस्मि स्तु
कतीर्थप्राप्तौ वा मद्रे मुश्राद्धविषयं· ननु पूर्वेद्युर्जन्नाशुक्तं तीर्थप्राप्तौ कार्यो यदि विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि· न तत्र सूतकं
तद्वत्कर्म यज्ञादिकारयेदिति पैठीनसिवचनं· तदप्याकस्मिकतीर्थप्राप्तौ ज्ञेयं· तदा प्रतिबंधे बाह्यो चा तत्र एव कार्यं· मलमासे तु सतिमास

द्धये तीर्थश्राद्धं कार्यं· मन्वादिकं तीर्थे कं च कुर्यान्मासमद्भये पि च वचनात्· एतच्चार्घ्यावाहनवर्जितं कार्यं· अर्घ्यमावाहनं च वर्जितं गुरुनिवे
शने· तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेदिति हेमाद्रावुक्तेः· भविष्ये· आवाहनं विसर्गश्च न तत्र पानीयं घटे· आवाहनं न तीर्थेष्वा
र्घ्यदानं तथा भवेत्· अग्नौकरणं च नेति स्मृतिरत्नावल्यामुक्तं· यात्रांगभूते तु श्राद्धे अर्घ्यावाहनादि भवत्येव· तथा वृद्धिश्राद्धे गयाश्राद्धे
तीर्थश्राद्धे तथैव च· सपिंडीकरणश्राद्धे न जपेत्पितृसूक्तकं· पाद्मे· तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेन विशेषतः· आमान्नेन हिरण्येन कंदमू
लफलैरपि· एषामभावे तत्कुर्याज्जलेनापि विचक्षण इति· तथा· मदं वदिजलांतेषु आमश्राद्धं प्रशस्यते· गृहात् दक्षिणं पुण्यं त्वभ्यंतीर्थ
निवापकृदिति· दाक्षिणात्यास्तु प्रयागादिषु जलांते आमादिश्राद्धं कृत्वा गृहेप्यन्नेन कुर्वंति· तत्र मूलं मृग्यं· पिंडद्रव्याणि देवीपुराणे·
सक्तुभिः पिंडदानं च संयावैः पायसेन वा· कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन च· पिंडानां चतीर्थे प्रयाणे वा निपातितः· तीर्थश्राद्धेद
वतानस्तु· नानाबाधितयमित्यादि नामहात्म्यमित्यादिनिर्णय उक्तः· पृथ्वीचंद्रोदये तत्वस्य श्राद्धस्य दानेविकृतित्वात्· षड्दैवत्वेपि मातृ
हीनां पिंडमात्रं देयं हविशेषं ततो मुष्टिमात्रं देयं केकमात्रतः· क्रमात्पितृपत्नी नापिंडानिर्वपाचेदिति तीर्थप्रकमेदेवलोक्तेः· पित्रके·
पिंडदानानंतरं मातामह्यपिंडापि यद्यं· तदः पिंडमुपादाय हविषः संस्कृतस्य च· ततः पितृवर्गस्य सर्वस्य मातामह्य पिंडमुत्सृजेदिति· अपरे

श्राद्धकल्प· वाक्षयपिंडःगयरातुअविभक्तेषुभ्रातृषु एके कस्तीर्थगच्छति·नदाम कुर्यात्तन्निमित्तस्य जातत्वात् पितामहकृतजीवत्पितृकनिर्णये
य·तथाविधवयास्तुपुत्रे ये हेन कार्यं किंतु पुत्रया· सपुत्रपानकेत्र बध भर्तुः श्राद्धकदाचनेति सिंधोवचनात्·पुत्रश्चद्विः गौणमुख्यपरः
।तथापुत्रेषुविद्यमानेषुनान्यवेवाचयत्स्वधा·पुत्रास्तोहि सिताको नुमृतश्च निरयं व्रजेदितिवचनान्तरात्·एतद्वानुपनीतेनापि कार्यं·ए
तद्वानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुपर्वस्वितिप्राग्वचनात्· जीवत्पितृकेन तु हौलीर्थेचित्योदि वाकामितुपित्रादिभ्योदेयं·प्रपितामहजीव
नीतत·परेभ्योनदेयमितिविज्ञःगतहरोदि विषयं तच्छ्राद्धं तदयत्रोभ्यः परेभ्यरुगीवृक्षेतितं यदीतिनिगमवचनात्सगभ्योपिदेयमि
त्यन्ये कश्यतरावयेव·इतितीर्थश्राद्धं· अथगारुडोक्तस्त्रिपिंडविधिः।तार्क्ष्यउवाच· देवदेवजगन्नाथलोकानां हितकाम्यया· और्ध्वदेहिक
मारव्यानं प्रेतमोक्षस्य कारणं·नारायणः बलिः प्राक्स्तपापानजकोविधिः।पापिनाजन्तुवः केचिन दुर्गतिं समुपाश्रिताः।स्वकुलेषु
जातानापिंडकुर्वन्तिदारुणं·सेनतिप्नतिवध्नतिअपत्यानिजिघांसति·कथयस्वप्रसादेन तेषामोक्षः कथंभवेत्·गयागतुमशक्तोपे
तथाहृषभमोक्षणं·किंकुर्युस्तज्जगन्नाथएतन्मतत्त्वतोवद·श्रीभगवानुवाच·शृणुवत्सप्रवक्ष्यामित्रिनमाणंकरंपरं·यस्यस्मरणमा
त्रेणप्रेतपिंडानजायते·करिष्यामितिनिमंकल्पात्प्रेतोमोक्षमवाप्नुयात्।पंडत्रयात्मकंकर्मतत्तवक्ष्यामिसाप्रेत·प्रेतानांतृप्तिजनकं· गन

लोकानां सुखदायकं·तार्क्ष्यउवाच·भगवन्को विधिस्तत्र किंदानं कोत्रपूज्यते·श्रीभगवानुवाच·तीर्थं गत्वा श्चिस्नातः कृतमध्या
ह्निकक्रियः।स्थलं प्रकल्पयद्विद्वान् गोमयेनोपलेपयेत्·आदौ मध्ये तथा द्विजु उपचारैस्तु षोडशैः।आद्यो पद्ममयः पिंडो द्वितीयोन्ना
द्विसंभवः।तृतीयेस्मातिलैः कार्यस्तु पिंडत्रयपरबगः·ततो निमंत्रयेद्विप्रान् सुशीलो व्यवर्जितान्·सदाचारान्पुत्रवतो वेदवेदांगपा
यम्य ४ रगान्·उपवेश्यद्विजास्तत्र प्राणानायत्य तत्र·श्राद्धान्विधिवदानिष्टदैकोद्दिष्टविधानेन।अशेतनमश्रात्राणांसात्विकादिक्रमेत्तु
स्मय्याधतिमंत्रेणप्रोक्षयेदुपहारकं·मधुवातेत्यृचंचत्र ―― अथात्रप्रसंगात्पितामहकृतजीवत्पितृकनिर्णयस्थामे
वजीवत्पितृकविषये किंचित्संक्षेपेणोच्यते·१६ मनुःपाडुकचोत्तरीयं चतर्जन्यां रूप्यधारणं·नजीवत्पितृकः कुर्यात्ज्येष्ठभ्रातरिजीव
तीति·पादुकेकाञ्चमयेनतथाप्रादिपादुकानाम निषेधः।उत्तरीयं चांगुलत्र्यंगुलंवा·मग्रेपिपरिमंडलं जानुकर्णयोः·अनेनतृतीयमुत्त
रीयार्थस्तुतरीयस्यानापन्नं·तृतीयंयज्ञोपवीतमपिजीवत्पितृकस्यनिषिद्धं·अत्रायं वस्त्रं तु नम्यापिनवत्येवं·एकवस्त्रो नभुंजीतनकु
र्याद्देवतार्चनमितिनिषेधात्·तर्जनी रूप्यधारणं च विशिष्टं निषिद्धं·नतस्त्र्यमपानकारादिधारणेन त्यनदोषः।तथापित्रादिषु कृतौ
धानेषुपुत्रस्याधानं।तथाचमनुः।ज्येष्ठभ्रातायदिस्विष्टपितावापितामहःकनिष्ठपुत्रपौत्राणामाधानं नैवदुःस्यतइति·अ

१४

श्राद्धकल्प· पितामहग्रहणं· मृतपितृकस्यापि विद्यमानपितामहस्यनाधानमित्यर्थं· त्रिकांडमंडनोपि· दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहं·
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगं प्रथमेष्यितं· न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्वति· क्षेत्रजाद्या [illegible] जाता विद्यमानेपि सोदरे· नाधिको
७६ रविद्यातोस्ति भिन्नोदर्येपि वीरमइति· अत्र प्रथमग्रह पित्रादीनां पुनराधानाकरणे पित्रादेर्गधिकारार्थं· अपित्र्ये न पितामहस्य
ग्रहणं· सोदरोक्तेरसोदराणामदोषः। क्षेत्रजादाविति मात्र भिन्नाप्रायेण· सोदरत्वेसत्यपि पित्र भिन्नाप्रायेण सोदरत्वं· भिन्नोदर्येपीत्यत्रतु मा
तृभेदेप्यसोदरत्वमितिपितामहचरणाः। हेमाद्रौ वसिष्ठोपि· पितृव्य पुत्रात्सापत्नात्परनारीसुतास्तथा· दाराग्निहोत्र मंत्रेषु नदोषः परि
वेदन इति· आज्ञायां त्वदोषः। अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शंखस्य वचनं यथेति सुमंतुः· अन्यत्रापि· पिता यस्याग्रजो भ्रातानकुर्यात्तत्पि
तामहाः। अग्निहोत्रं तथा यज्ञं प्रकुर्यात्सा कथंचनेति· पत्र· ज्येष्ठश्रद्धाविहीने मत्याधानं तदनुज्ञया· पितुः सत्यप्यनुज्ञानेनादधीत ग म:
कदाचनेति· तत्रास्त्वधिकारे हेयमितिपितृचरणाः। परे तु नास्तिके पित्रादावाधानाकरण संभावनातदानुज्ञयापितुरधिकारः। अपि
काशिनानुतत्रापि नुरापान्नाएवेतिपितामहचरणाः। विवाहस्तु नुज्ञयापि· नहारोप्यपरिविन्नने नाग्निहोत्रेण नन्यये निबबचनात्· कु
[illegible] विनाप्यदोषमाहसुमंतुः व्यसनासक्त क्षित्रियाणामरूपा वौपवाग्रजः। कनीयान्कर्मकामा वा आधानमपका [illegible] अपि [illegible]

इति· पितु [illegible] निमित्त [illegible] अ [illegible] नाक्लीबदानामग्रजाय· नामाह कात्यायनः· दशान्तरस्थक्लीबकवृषा
णानसहोदरान्· वेश्याभिसक्ता पतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः· जडमूकांधबधिर कुब्जवामन कुंठकान्· अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान्नृप
स्य च· धनवृद्धिप्रसक्तांश्चकामतो कारिणस्तथा· कुटिलोन्मत्तचोरांश्च परिविंदन्नदुष्यतीति· गवस्य छसन्ये [illegible] नपावनुगुरुस्त्व
सति कनिष्ठस्याधिकारस्तुतिनिर्णयामृते· धोम्यवत्· तथा नाविबन्धिनः कस्यापि विशेषमाह कात्यायनः। सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारोन
विद्यते· नजीवंतमतिक्रम्य किंचिदद्यादितिश्रुतिरिति· तथापि त्वजीवतपितुर्नैकेष्वग्निहोमापि पार्थिक ऽस्यादि· अथ च प्रतिषेधो भ्रा
श्राद्ध नित्यश्राद्धनित्य तर्पणादिपरः। यत्र प्राप्तिप्रसवता नितस्य नवंस्यव· यथाक्तमंत्रायणा यथा शिष्टे· तद्वा हेतु जननेपित्र्ये श्रा
मिके मखे· तीर्थब्राह्मणआपाते षडेते जीवितः पितुरिति· उद्वाहं स्वस्यादिनी यादि विवाह आदो विवाद नादी श्राद्धपिता कुर्यादाद्य पाणिग्र
हेष्विति पितुः कर्तृत्वात्· पुत्रजनन इति पुत्रगर्भाधानसंस्कारमात्रपरः। पित्र्ये [illegible] नुमास्यान रगनामा मयाने तृतीय सवन पुरोडा
शे ऽवंदैः· पिंडदानं एव मन्पुत्रा पित्र्येष्टकादा यत्रेपिंड दान प्रतिप्रसवस्तत्रापि पिंडदानम्न्यथाजीवत्पितृकस्य पिंडदान निषेधाभावेन त
त्रैतत्प्रतिप्रसवानुपपत्तेः· ब्राह्मण आयात इति विशिष्टस्य ब्राह्मणस्य प्राप्तौ· इदं वा विशिष्टस्य द्रव्यस्याप्युपलक्षणार्थमिति पितामहचव
रणाः। महत्त्वरत्नेतु· अष्टकादिषु संक्रांतो मन्वादिषु युगादिषु· चंद्रसूर्यग्रहे पाते स्वच्छयापुण्ययोगतः। जीवत्पितानवैकुर्यात्श्राद्धंकाम्यंत

१०

श्राद्धकल्पद्रु· धास्विन मित्यपूर्वश्राद्धमणश्राद्धं श्राद्धं नेनन कर्तव्यमित्युक्तं पूर्वोक्तपरिशिष्टवचनस्य इति स्वोक्तसंख्यानुवादः। न तु परिसंख्यार्थं· तस्मिन्नेव परि
शिष्टे· अन्वष्टकां गयायां मृतस्याहे पञ्चमे तदिति· मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति· श्राद्धानन्तरं स्थापितस्याधिकारदर्शनात्· गयाश्रा
द्धप्रसंगिकात्· गयायां प्रसंगतो गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेत्· इति वचनात्· इति वचनात्· यत्तु· दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं· न जीव
त्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैस्तु तर्पणमिति· गयाश्राद्धनिषेधकं लौगाक्षिवचनं· तद्गयाश्राद्धोद्देशेन गत्वा श्राद्धं न कर्तव्यमित्येवंपरं· एतद्व
चनं सन्यस्तपित्रादिविषयमिति पितृचरणाः। तेन सन्यस्तपित्रादेर्दर्शश्राद्धादि भवत्येव· तर्पणग्रहणाज्जीवत्पितृकः श्राद्धे तिला
नां निषेधः· तथा च कृष्णग्रहणात् कृष्णैस्तु तर्पयेद्देवान् तिरिव तर्पणमुक्तं· निषेध इति केचित्· कृष्णत्वस्याद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वा
त् तर्पणपात्रे तस्य तिलनिषेध इति· पितामहचरणाः। एवं· महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते· जीवत्पिता न कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवित्
इति परिशिष्टवचनात्· समुद्रगासु नदीषु नदीत्वेन परिगणितासु तस्य श्राद्धं भवत्येव· पदानुषङ्गविधित्वेन गयायां गच्छति· तदापज्ञानस्य राम:
पितृपितामहप्रपितामहानामित्येवं प्रयोगः। तत्रैव मातुः। पितृपत्नीत्वेनैकोद्दिष्टं कृत्वा मातृत्वेन पुनः पार्वणं कुर्यादित्युक्तं· निर्णयसिंधौ
त्रिस्थलीसेतौ च· यत्तु· न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः। येभ्य एव पिता कुर्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निक इति सुमन्तुवचनं· तत्र हिता
ग्नेः श्राद्धमात्रनिषेधकं· तथात्वमात्रादिवार्षिकाकरणापत्तेः। किंत्वाधाने पिंडपितृयज्ञस्याग्निमतो पिंडपितृयज्ञं विना तस्यान्येष्व

कादिश्राद्धेनाधिकार इत्येतत्परं· अन्यथा विरोधे पिंडपितृयज्ञवत् स्यादिति· अत्र साग्निकपदेन स्मार्ताग्निमान् श्रौताग्निमांश्चेत्युक्तं इति मदनः। पिंड
पितृयज्ञानारंभे सर्वेषामाहिताग्नित्वे वा मृतपितृकस्य श्राद्धमात्रं तस्य भवत्येव तथा जीवत्पितृकस्य श्राद्धादौ नानुपानीतं कार्यं। न जीवत्पितृकः
कुर्याज्ज्ञानुपातं त्ववनीतिकामिति वचनात्· नाविकानीवादेयः। तथा जीवत्पितृकस्य स्मार्तानाग तर्पणाद्यधिकारः। मार्गे धिकार तस्मात्कात्यायनेन
तु· जीवत्पितृकोऽप्यनाहिताग्निरुक्तेः देवपितॄणां [illegible] तर्पणं· तस्य भवतीत्युक्तं· एवं श्राद्धांगभूतपितृतर्पणं तस्य न भवति· एवं नीषाद्ध
र्पणमपि तस्य भवति जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोरिति वचनात्· वस्त्रनिष्पीडनं तु तस्य भवति न जीवत्पितृकः कुर्यात् वस्त्रनि
ष्पीडनं बुध इति निषेधात्· तथा जीवत्पितृकस्य दर्भधारणमपसव्यं च निषिद्धं· न जीवत्पितृकः पुत्रं कुर्यात् न दर्भधारयेत्· न कुर्वीतापस
सव्यं च न कुर्वीतापसुंडनं इति वचनात्· अपसव्यापसव्यनिषेधः प्रकोष्ठादपि· तथा च स्मृतिः। अपसव्यं द्विजाग्र्याणां पित्र्ये सर्वत्र कीर्तितं·
आप्रकोष्ठात् कर्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोरिति· तथा· दर्शस्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः। पुत्रः कुर्वन् निगच्छेत् पित्रोरन्तरेति जीव
त इति याज्ञवल्क्यवचनात् पितृकस्य दर्शादौ नादके स्नानं निषिद्धं· अत्र मातापित्रोरित्युपलक्षणमपि माहिन्नपि वर्तितं तेनैकेऽजीव
ने निषेधाभावमाहुः· यथानुदर्शणे व· तीर्थादिस्नानं दानदोषः। नैमित्तिकस्य बलवत्वात्· तथा· नाभिमात्रजले [illegible] गत्वा [illegible] कृत्वाके वा द्विधा
द्विज इति स्नानमात्रे नस्नाने केशादि द्विधाकरणविधाय· जीवत्पितानुकुर्वीत दक्षिणकरे संचयामिति· तस्य स्नाने विशेषः। पुराणादित्युक्तः। इ

७६

श्राद्धकल्पद्रु· हेमाद्रौ कौण्डिन्यः ॥ मुंडनं पिंडदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ॥ न जीवत्पितृकः कुर्याद्गुर्विणीपतिरेव च · तथा जीवत्पितृकस्य दौहित्रपति पत्न्या
द मुक्तं · तथास्य ज्येष्ठभ्रातुः सपत्नमातुः स्वपापुत्रस्य मातामहस्य मातामह्याः ॥ पितृव्यस्य च वार्षिकादिश्राद्धं भवत्येवेत्यन्यत्र श्रुणु · एवं
७७ जीवत्पितृकस्य श्राद्धाधिकारे सिद्धे यद्यविभक्ता भ्रातरस्तदा मात्रादिवार्षिकमेक एव कुर्यात् · भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते · वि
भागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक् पृथगिति मनुवचनात् · मरीचिः ॥ बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ॥ सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु य
त्कृतं · द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति · ज्येष्ठस्यैकस्य कर्तृत्वेपि सर्वेषां फलभाव उपकर्तृमात्रादिवार्षिकादावनुमतिं विनाप्यधिकारः आ
कोपि स्थावरे कुर्याद्दानधर्मान विक्रयं · आपत्काले कुटुंबार्थे धर्मार्थे च विशेषत इति · मिताक्षरायां वचनात् · एतच्च पितृमरणानंतरमपि · एव
मविभक्तानां वैश्वदेवोपि न भिन्नः ॥ अन्नस्यैकसंस्कृतत्वात् पृथक्पाकत्वे तत्रस्यासंस्कृतत्वेन तत्रोजनेन पापाविशेषी भवतीति प्रत्य
वायस्मरणात् · अन्नसंस्कारार्थं वैश्वदेवं कार्यमेव · अविभक्ता विभक्ता वा पृथक्पाका द्विजातयः ॥ कुर्युः पृथक् पृथक् पंचाशतं तु पाणिजेनान्नमा राम·
कृहिने दिन इत्याश्वलायनवचनात् · जीवत्पितृकस्य स्वधापितृभ्य इति तु न भवति · पित्र्यस्य निषेधात् · अन्यत्र तु ली · कुर्कुटांडप्रमाणेन म वं
ना न्नमग्नौ जुहुयादिति ॥ हुः ॥ अविभक्ता भ्रातरस्तु पत्नीपाकपार्थक्ये भिन्न एव वैश्वदेवः ॥ अन्यथा रवीयानां नतु ली मृष्टा होम इत्युक्तं · जीव
त्पितृकस्य स्वधा पितृभ्य न भवति · पित्र्यस्य निषेधात् · मृतपितृकाणां तु विभक्तानां भ्रातॄणां दर्शग्रहणश्राद्धादिकं स्य वा विभक्तैस्तु पृथ

कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकं · एकेनैव वाविभक्तैः सुकृतमेवं स्मृतं स्मृतेति विवचनात् पत्नी · अविभक्तेन पुत्रेणापि पितुर्मृधामताहनि · दर्शांतरे पृथक्का
र्यं दर्शश्राद्धं तथैव चेति वचनं तत्रि भिन्न स्मिति पितृचरणाः ॥ स्वगृहे गौन ॥ सपिंडीकरणं तान्यानि श्राद्धानि षोडश · पृथगेव सुताः कुर्युः
पृथक्द्रव्या अपि क्वचिदिति संक्षेपः ॥ अनेन विबुधा येन कर्मणा · करस्य नुना · पात्रश्रम · कृतेन सन्तप्रीयतां पितृगणः ॥ इति श्रीमत्पदवाक्य
प्रमाणपारावारपारीणश्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनुश्रीरामकृष्णभट्टसुतश्रीमद्गुरुकमलाकरभट्टात्मजानंतभट्टविरचिते श्री
रामकल्पद्रुमाख्ये महानिबंधे द्वितीये श्राद्धकांडे समाप्तः ॥ श्रीमत्सकोटीश्वर प्रीयतां ॥ नंदाक्ष्यगाचलाशाके प्रभवतुर वासरे · आषाढ
शुक्लपक्षे च स्कंदहनिष्पन्नं समापितं · जयाख्यवातेहस्तेनश्रीमदरारिवनुष्टये ॥ श्रीमन्निपुरसुंदरी प्रीयतां ॥ अस्याकरणमर्घ्यं च ब्रह्मा
र्पणविसर्जनं · यः करोत्यपसव्येन निराशाः पितरो गताः ॥ १ ॥ समग्रगोत्राणि · पितामातामहश्चैव जामातानां भगिनीत्रयं · श्वशुरेण च संबंधा
ः सप्तगोत्राः प्रकीर्तिताः ॥ अथ एकोत्तरशतं पित्रादीनां च समानां एकैकस्य चतुर्दश ॥ मित्रस्वामी गुरूणां च कुलमेकोत्तरशतं ॥ श्रीअ
र्यादुर्गाप्रीयतां · सिद्धेश्वर · स्वार्थं परोपकारार्थं · शुभं भवतु · गुरुचरणा समर्पितं · ॐ तत्सदिति ॥ श्रीरस्तु कल्याणमस्तु

श्राद्धकल्प

१ अथ श्राद्धनिर्णयः
२ अथ श्राद्धभेदः
३ अथ श्राद्धदेश :
अथ निषिद्धदेशाः
अथ श्राद्धकालाः
४ अमावास्यानिर्णयः
अनग्निकस्तु कुतुपकाल नि·
सिनीवालीकुहूनि·

७४ अथ मासेऽपि शेषमाह
वैश्वदेवनिर्णयः
अमाश्राद्धाकरणे प्राय
श्चित्त
एतच्छ्राद्धं संपूर्ण द्रव्यै
प्रतिषंगेण
खंडपर्वनिर्णयः
कात्यायनानां नि·

५ अमाश्राद्धाकरणे
दोषश्रवणः
अष्टकानिर्णयः
अष्टमीश्राद्धे देवनि·
अष्टमीश्राद्धाकरणे प्रा·
नवमीश्राद्धनिर्णयः
अमापात पौर्णमासी
अष्टकानामकरणे दोषः
प्रोष्ठपद्याकरणे दोषः

६ पिंडरहितश्राद्ध
निर्णयः
षण्णवतीगणना
अथ महालयनिर्णयः
प्रोष्ठपद्यां श्राद्धनिमि
त्तमहालयनिर्णयः
अथ महालयप्रारम्भपक्षानि·
महालयानां तिथीनां क्रम
७ वृद्धिश्राद्धनिर्णयः

महालयं
७ अथ पक्षः
८ सकृन्महालयनि·
महालयगौणकाल
निर्णयः
महालयाकरणे दोषश्रवणः
महालयाकरणे प्रा·
महाविलुकरणे नि·

शमः

एकदैवत्यनियमाः
अनेकमातृणां महाल
ये पिंडभेदनिर्ण·
जीवन्मातृकस्य सापत्न
मातृणां पार्वणनि·
पितरोऽनुक्रमः
एकब्राह्मणे महालयक
रणनिर्णयः
महालये एकादश्यां
एकोद्दिष्टकरणे नि·
महालये जीवत्पितृकस्या
धिकारनि·

१० तिलतर्पणकरणे·
श्राद्धांगतर्पणनि·
प्रथमेऽह्नि श्राद्धाक
रणाकरणविचारः
प्रथमेऽह्नि गयाश्राद्ध
पुत्राणां नन्निषेधः
विधवायास्तु पार्वणानि

यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिने महालयकरणे तिथ्यादिनियमनि·
पंचम्यादिपक्षे चतुर्दशीश्राद्धनि·
उद्वाहप्रथमवर्षे पिंडकरणे नियमः
९ महालये विश्वेदेवा निर्णयः
१० अथात्र देवता नियमाः
नवदैवत्य द्वादशदैवत्यनि·

७८

[illegible]

८०

राम: